Ayşe Buğra

Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde

İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar

İLETİŞİM YAYINLARI

AYŞE BUĞRA • Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde

AYŞE BUĞRA yüksek öğrenimini Kanada'da tamamladı ve McGill Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden doktora aldı. Halen Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışıyor. Ayşe Buğra'nın gelişme iktisadı, düşünce tarihi ve yöntem konularında İngilizce ve Fransızca yayın organları ile *Toplum ve Bilim, Birikim, ODTÜ Gelişme Dergisi, İktisat Dergisi* gibi dergilerde yayımlanmış çeşitli makaleleri bulunuyor. Kitapları: *İktisatçılar ve İnsanlar* (Remzi, 1989; İletişim, 1995), *Devlet ve İşadamları* (Suny Press, 1994; İletişim, 1995 - Buğra, bu kitabıyla Sedat Simavi Ödülü'nü aldı), *State, Market, and Organizational Form* (Behlül Üsdiken ile der., Walter de Gruyter, 1997).

İletişim Yayınları 589 • Araştırma-İnceleme Dizisi 21
ISBN 975-470-772-3
© 2000 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2000, İstanbul (1000 adet)

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Fatoş Gencosman
KAPAK FOTOĞRAFI Erzade Ertem
KAPAK FİLMİ Diacan Grafik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Asena Günal
MONTAJ Şahin Eyilmez
KAPAK BASKISI Sena Ofset
İÇ BASKI ve CİLT Şefik Matbaası

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AYŞE BUĞRA

Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde

İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar

ÇEVİREN *Bahadır Sina Şener*

iletişim

İçindekiler

Önsöz *7*

İnsan İhtiyaçları, Tüketim ve Sosyal Politika *27*
1. Giriş *27*
2. İnsan ihtiyaçları üzerine bir yaklaşım taslağı *28*
3. İhtiyaçlar ve tüketim faaliyeti *36*
3.1. İhtiyaçların tüketimden kopması *37*
3.2. Alternatif bir yaklaşım: İçerme ve dışlama aracı olarak tüketim *44*
4. Sosyal politika *48*
5. Sonsöz *58*

Piyasa Oluşturmanın Piyasa Dışı Mekanizmaları: Türkiye'de Dayanıklı Tüketim Malları Sektörünün Gelişimi *63*
Giriş *63*
Dayanıklı ev aletlerinde piyasa oluşumunun ekonomik ve kurumsal arkaplanı *69*
Bir piyasa oluşturma kurumu olarak Arçelik bayi ağı *80*
Değişen ortamda kurumsal miras *88*
Sonuç *93*

Türkiye'nin Ahlaksız Konut Ekonomisi *97*
Kuramsal arkaplan *99*
Türkiye'de usulsüz konutlaşma *105*
Sonuç *119*

Modern Toplumlarda Karşılıklılık İlişkilerinin Siyasi ve Ahlaki İçerimleri *129*
Giriş *130*
Yeniden dağıtım sistemleri ve karşılıklılık ilişkileri *134*
Cömertliğin ve hırsızlığın ilkeleri *140*
Karşılıklılık ilişkileri ve bireysel özgürlük *145*

ÖNSÖZ

Bu derlemede yer alan makaleler, büyük ölçüde, TÜSES Vakfı'mn ve Ford Vakfı bünyesindeki Orta Doğu Araştırma Komitesi'nin mali destekleriyle yürüttüğüm Türkiye'de tüketim kalıplarının değişmesiyle ilgili bir araştırmanın bulgularına dayanıyor. Söz konusu araştırma, bir sosyal tarih araştırması olmaktan çok, "ekonominin toplumdaki yeri"ni incelemeye yönelik bir politik iktisat çalışmasıydı; yani yapmaya çalıştığım şey, tüketime toplumsal ilişkilerin niteliğini yansıtan bir süreç olarak yaklaşmaktı. Bunun, "Türkiye'nin düzeni"ni anlamaya çalışan araştırmacıların pek benimsemedikleri bir yaklaşım olduğunu düşünüyorum. Sadece Türkiye'de değil diğer geç sanayileşmiş ülkelerde de, ekonomik, sosyal ve politik dinamiklerin araştırılması genellikle üretimin yapısı ve üretim ilişkilerinde odaklanmıştır. Oysa tüketim, insan ihtiyaçlarının ve bu ihtiyaçları karşılama biçimlerinin en net görülebildiği alandır. Dolayısıyla, tüketime bakarak sadece ihtiyaçların nasıl değiştiğini değil, farklı kurumsal kalıpların, yani piyasanın, devletin ve kişisel nitelikli ilişki ağlarının ekonominin işleyişinde oy-

nadıkları rolün niteliğini anlamak mümkün görünüyor. "Ekonominin toplumdaki yeri" derken kastettiğim bu.

Buradan yola çıkarak "Türkiye'nin düzeni"ni anlama çabasının gerisinde, bir dizi kuramsal soru yer alıyor. Bunlar yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi ve ahlaki nitelikli sorular. İlk soru, ihtiyaç kavramıyla, neyin ihtiyaç olup neyin olmadığıyla ilgili. İkincisi, bireyin ihtiyaçlarını karşılamasında topluma düşen sorumlulukların mahiyetiyle ilgili. Buna bağlı olarak, ihtiyaç karşılanmasına yönelik toplumsal düzenlemelerin toplumdan topluma değişen niteliği ve gelişmiş sanayi toplumlarıyla geç sanayileşmiş ülkeler arasında bu alanda ortaya çıkan farklarla ilgili üçüncü bir soru ortaya çıkıyor. Bu farklılıkların ışığında gündeme gelen dördüncü soru ise, belirli ihtiyaç karşılama biçimlerinin bireyin "özerkliği"ni nasıl etkiledikleri sorusu. Bu dördüncü soru, yani "bireyin kendi hayatıyla ilgili önemli kararları bilinçli bir biçimde ve özgürce alabilmesine imkan veren bir toplum yapısının ortaya çıkabilmesi için, piyasanın, devletin ve kişisel nitelikli ilişki ağlarının ihtiyaçların karşılanmasındaki göreli ağırlıkları ne olmalıdır?" sorusu, konunun özellikle bugünün dünyasında taşıdığı ahlaki ve siyasi öneme işaret ediyor. Bu dört soru, birlikte, çalışmanın yaklaşımını tanımlıyorlar. Bu, yalnız piyasa paradigmasının değil, devlet-piyasa karşıtlığına dayanan bütün paradigmaların dışında bir yaklaşım.

Derlemede yer alan ilk makale, Gürol Irzık'la yaptığımız ortak bir çalışmanın ürünü. Bu çalışmanın amacı, iktisadi ve sosyal politikalara temel oluşturabilecek bir ihtiyaç kuramı geliştirmek. Başlangıç noktası ise, standart iktisat düşüncesi içinde insanların istekleri ve tercihlerinden sözedilebileceği, ama bu düşünce içinde ihtiyaç kavramına yer olmadığı saptaması. İktisadın bir politika bilimi olarak geliştiği düşünülürse, bunun bir acaiplik olduğu kolayca görü-

lebilir. Bu gerçekten bir acaiplik çünkü bütün iktisadi ve sosyal politika önermeleri, sekiz yıllık eğitimden sağlık sigortasına, parasız yüksek öğrenimden toplu taşımacılığa, konut kredisinden vergi reformuna bütün politika tartışmaları, insan ihtiyaçları ile ilgili bazı varsayımlara dayanmak zorunda. "İnsanın buna ihtiyacı vardır", "Bu insan için iyidir" demeden nasıl "Bu düzenleme iyi, bu düzenleme kötü" diyebiliriz? Bu konudaki fikirlerimizi neye dayanarak savunabiliriz? İşte iktisadın temelindeki insan anlayışı tam da bunu engelliyor ve bize "İnsanın buna ihtiyacı vardır" demeyi, "Bu insan için iyidir" demeyi yasaklıyor. Dolayısıyla, insan ihtiyaçlarını içeren, insan ihtiyaçlarından söz edebilen alternatif bir insan anlayışı geliştirmek durumundayız.

Ama insan ihtiyaçlarından söz etmek hiç kolay bir iş değil. İnsan ihtiyaçlarından söz etmek iki sebepten ötürü gayet zor. Bunlardan biri, ihtiyaçların tarih ve kültür içinde ortaya çıkması, gelişmesi ve çeşitlenmesi. İkincisi ise, insan ihtiyaçlarını belirlemenin, öncelik sırasına dizmenin ve bunları iktisadi ve sosyal politikaların oluşmasında kullanmanın getirdiği politik tehlike. Yani, politik gücü elinde tutanların "Senin buna ihtiyacın yok, şuna ihtiyacın var" diyerek insanların hayatlarına müdahale etmeleri tehlikesi.

Bu durumda bir ikilemle karşı karşıya kalıyoruz. Bir yandan toplumdan topluma çeşitlilik gösteren ve sürekli gelişen insan ihtiyaçlarından bahsetmek ve bunu "ihtiyaçlar üzerinde diktatörlük" tehlikesine yol açmayacak bir biçimde yapmak zor; öte yandan ihtiyaçlar üzerine hiç bir şey söylemeden iktisadi ve sosyal politika önerileri yapmak, uygulanan politikaları değerlendirmek ve farklı sistemlerin ekonomik ve sosyal başarılarıyla ilgili karşılaştırmalar yapmak imkansız. Derlemenin ilk makalesi, bu ikilemi aşmaya yönelik kuramsal bir çaba oluşturuyor. Bu çaba içinde, Smith'den geçerek Aristo'dan Marx'a uzanan bir geleneğe

dayanıyor ve, her yerde ve her zaman, bütün insanların nihai amacını "yaşadıkları topluma katılarak insanî kapasitelerini geliştirmek" olarak tanımlıyoruz. Bu amaca hizmet eden her şey de, ihtiyaç olarak ortaya çıkıyor. Bu esnek ama esnekliğine rağmen anlamlı varsayım, bize ihtiyaçlara dayanan bir politika yaklaşımı geliştirmek fırsatı veriyor.

Gene de, ihtiyaçlarla politika önermeleri arasında bir köprü oluşturulması gerekiyor. Çoğu düşünür bunu bir temel ihtiyaçlar listesi ya da Maslow-vari bir ihtiyaç öncelikleri sıralaması aracıyla yapmaya çalışıyorlar. Biz bunun kuramsal açıdan sakat, politik açıdan sakıncalı olduğunu düşünüyor ve aradaki köprüyü tüketim aracılığıyla kurmaya çalışıyoruz. Yani tüketime yalnızca ihtiyaçların karşılandığı alan olarak değil, aynı zamanda ihtiyaçların ortaya konulduğu, insanların toplumun parçası olmak ve insanî kapasitelerini geliştirmek üzere girişikleri bir faaliyet olarak yaklaşıyoruz. Ama bu faaliyetin bireyi topluma entegre etmekte başarısız olabileceğini ve dışlayıcı bir rol oynayabileceğini de kabul ediyoruz. Dolayısıyla, bir toplumda varolan tüketim yapısının, a) insanların ne yapmaya çalıştıklarını anlamak, b) bunu yapmakta başarısız olup olmadıklarını görmek, c) bu başarısızlığın nedenlerini araştırmak ve d) politik müdahaleler yoluyla tüketim yapısının bu başarısızlığı ortadan kaldıracak ve insanların topluma anlamlı bir biçimde, özerk bireyler olarak katılarak insanî kapasitelerini geliştirmelerine olanak verecek biçimde değişmesini sağlamak amacıyla incelenmesi gerektiğini söylüyoruz.

Bu yaklaşım çerçevesinde, tüketim, insanların içinde yaşadıkları topluma katılmak, bu toplumun bir parçası olarak kendi insanî kapasitelerini geliştirmek üzere girişikleri, çalışma hayatının dışında kalan faaliyetler olarak tanımlanıyor. Bu tanım doğrultusunda, tüketim faaliyetinin çerçevesi, toplum tarafından belirlenen ihtiyaçlar ve ihtiyaç karşı-

lama biçimleri tarafından çiziliyor. Bu, pyasa ilişkileriyle sınırlı bir çerçeve değil. Devletin vatandaşlarına tanıdığı sosyal haklarla kişisel nitelikli ilişkiler de bireyin toplumsal konumunu belirlemekte etkili olabiliyorlar.[1] Dolayısıyla belirli bir toplumun vatandaşı olmanın, bireyin ekonomik yaşamı açısından ne anlama geldiği, bu ilşkilerin tüketim alanında oynadıkları role bağlı olarak biçimleniyor. Bunu analitik bir çerçeve içinde ifade etmek için, farklı toplumlarda ekonomik ilişkileri farklı biçimlerde etkileyen üç davranış ilkesini gündeme getirebiliriz: Piyasailişkilerini belirleyen "değişim" ilkesi, devlet müdahalesini belirleyen "yeniden dağıtım ilkesi" ve kişisel nitelikli ilşkileri belirleyen "karşılıklılık"ilkesi. Bu çerçeve içinde, gelşmiş Batı ülkelerinde ekonomik faaliyeti anlamak için değişim ve yeniden dağıtım ilkelerine, piyasa ve devlet kurumlarına, birlikte bakmak gerekirken, Türkiye'de karşılıklılk ilkesinin merkezî önem kazandığı bir durum söz konusu. Karşılıklılık ilişkilerini, değişim ve yeniden dağıtım ilişkilerinden ayıran en önemli unsur, bu ilişkilerin enformel ve anonim olmayan nitelikleri; bunların, tarafların sosyal konumlarından kaynaklanan ve yazılı kurallara dayanmayan sorumluluklar, güven ve dayanışma bağları içermeleri. Birbirlerini tanıyan insanlar arasında kurulan bu tür ilişkilerin tipik örneklerini, aile, hemşehrilik, komşuluk, dinî ve etnik cemaatler ve, son zamanlarda yakından tanımak fırsatını bulduğumuz, mafya tipi örgütlerde buluyoruz. Karşılıklılık ilişkileri, doğal olarak, bu farklı topluluklar içinde farlı biçimler alabiliyorlar. Ama, genel olarak, bu toplulukların hepsinin işle-

1 Bunun, A.Sen'e borçlu olduğumuz "entitlements" ve "capabilities" kavramlarıyla yakından ilgili olduğunu düşünüyorum. Bkz. A.Se, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlements and Deprivation*, Oxford: Clarendon Press, 1981; A.Sen, *Commodities and Capabilities*, Amsterdam: North Holland, 1985; A.Sen, "Property and Hunger", *Economics and Philosophy*, v.4, 988.

yiş mantığı aile metaforuna dayanıyor ve bu mantık, Türkiye ekonomisinde hakim bir konuma gelerek piyasa ve devlet kurumlarının işleyişini de önemli bir biçimde etkiliyor.[2]

Bu tezi geliştirirken, iki alanda ortaya çıkan ihtiyaçlara ve ihtiyaç karşılama biçimlerine bakmak benim için çok yararlı oldu. Bunlardan biri konut, diğeri de dayanıklı tüketim malları. Bu iki sektör, gelişmiş Batı ekonomilerinin bu yüzyıldaki, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişme süreçlerini belirlemekte çok önemli sektörler. Kitle üretimini tamamlayan kitle tüketimi süreçlerini biçimlendiren en önemli sektörlerin bunlar olduğu bile söylenebilir. Bu sektörlerin gelişmesinde devlet, ekonomik liberalizmin kalesi addedilenler dahil bütün Batı toplumlarında çok önemli bir rol oynamış. Bunu, dolaylı olarak, istihdam ve gelir düzeyini korumaya yönelik politikalarda görüyoruz. Çeşitli sosyal konut politikalarında görüyoruz. Özellikle de tüketici kredisi mevzuatı ve kurumlarını düzenleyerek piyasa oluşturmaya yönelik politikalarda görüyoruz. Bu konu, hem Aglietta, Lipietz, Jessop ve Boyer gibi Regülasyon Okuluna mensup politik iktisatçıların çalışmalarında, hem de tüketici kredisi uygulamalarıyla ilgili pek çok ampirik çalışmada ayrıntılı bir biçimde inceleniyor.[3]

---

2 Ben bu farklılıkların en yararlı formülasyonunu Sahlins'in yaklaşımında bulduğumuzu düşünüyorum. Bkz. M.Sahlins, *The Stone Age Economics*, Chicago: Aldine Publishing Co., 1972.

3 M. Aglietta, *A Theory of Economic Regulation* (çev. D. Macey), Londra: New Left Books, 1979; R. Boyer, "The Eighties: The Search for Alternatives to Fordism", B. Jessop ve C. Boyer (der.), *The Politics of Flexibility*, Aldershot: Edward Elgar, 1991; A.Lipietz, "Toward Global Fordism?", *New Left Review*, no.132, 1982. Bu yaklaşımın gelişmekte olan ülkelere uygulanmasının bir eleştirisi için bkz. A.Amsden, "Third World Industrialization: Global Fordism or A New Model?", *New Left Review*, no.182, 1990. Tüketici kredisi uygulamalarının gelişmiş Batı toplumlarının 20. yüzyıl sanayileşme deneyimi içinde oynadığı merkezi rolü kapsamlı bir biçimde tartışan bir çalışma için, özellikle bkz., R.-M. Gelpi & F.J.La Bruyere, *Histoire du credit a la consommation: Doctrines et pratiques*, Paris: Decouverte, 1994.

Türkiye Cumhuriyeti devletinin bir projesi olarak modernizasyon projesi içinde de, ev hayatını tanımlayan tüketim kalıplarının değişmesi çok önemli. Konut sektörünün yanı sıra, dayanıklı tüketim malları sektörü de, bunun net bir biçimde ortaya çıktığı alanlardan biri. Nitekim, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde açıkça ifade edilen bir çağdaşlaşma misyonu yüklenmiş olan çeşitli kadın dergilerinde, modern ev gereçlerinin çağdaş yaşamın vazgeçilmez ihtiyaçlarını oluşturduklarına dair tartışmalar yer alıyor. Mesela, 1947-1969 yılları arasında haftalık olarak yayınlanan, daha sonra da aylık bir dergi olarak çıkmaya başlayan *Kadın* dergisi'nin 1947 sayılarından birinde şöyle bir ifadeye rastlıyoruz: "İyice bir yatak odası takımı, en aşağı bin lirayı bulmaktadır. Bunu peşin para ile alacak vaziyette olanlar bile, bundan iktisat edip, yeni kurulmakta olan her eve lazım olan, dikiş makinesi, hava gazı fırını, radyo ve hatta buz dolabı gibi eşyalardan birini temin etmeyi düşünseler, emin olun, herhangi bir mükellef yatak odası takımında bulamayacakları rahat ve saadeti temin etmiş olurlar."[4] Derginin çeşitli sayılarının "ev idaresi" sayfalarında, gene benzer öğütler ve Batılı fabrikatörlerin ev kadını için imal ettikleri yeni ve kullanışlı elektrikli kolaylıklara dair haberler bolca yer alıyor.[5]

Bu kullanışlı aletlerle ilgili öğütler ve haberler, o yılların ekonomik ortamı içinde, gerçek dışı fanteziler ya da, Uğur Tanyeli'nin ifadesiyle, insanlara sunulan "çağdaş fetişler" olarak kalıyorlar.[6] Bu fantezilerle gerçeklik arasındaki uçurumun büyüklüğünü görmek için elektrikleşmeyle ilgili bir

4 *Kadın*, 15 Mart 1947, s.7.

5 Mesela, *Kadın*, 19 Temmuz 1947.

6 Uğur Tanyeli, "Osmanlı Barınma Kültüründe Batılılaşma-Modernleşme: Yeni Bir Simgeler Dizgesinin Oluşumu", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşim*, Tarih Vakfı Yayınları, ss.284-297.

kaç istatistiğe göz atmak yeterli olabilir. 1944 yılında, 461 ilçe merkezinin sadece 123'ünün, 940 bucağın 21'inin, 35043 köyün sadece 8'inin elektrikle aydınlandığını görüyoruz.[7]

Fantezinin en azından belirli kesimlerin gerçek koşullarına nisbeten yaklaşması, ancak 1950'lerin sonunda Arçelik firmasının kurulup 1959'da çamaşır makinesi, 1960'da buzdolabı üretmeye başlamasıyla gerçekleşiyor. Nitekim, 1959 yılında *Kadın* dergisinde yayınlanan bir mülakatta, kocası serbest meslek erbabı olan bir ev hanımının şöyle dediğini okuyoruz: "Evimde pek mühim bir ihtiyaç diye vasıflandırdığım buzdolabı ve çamaşır makinesini çok istiyorum. Bunun için tasarrufa dahi başladım. Bunların memleketimizde yapılmaya başlaması beni çok memnun etti. Gönül bunların, her ev kadının sahip olabileceği şekilde ehven fiyatlara satılmasını istiyor."[8]

•Arçelik'in üretime geçtiği bu ilk yıllarda üretilen mallara sahip olabilen ev kadınlarının sayısı fevkalade kısıtlı görünüyor. Ama kısa zamanda talep ve üretimin arttığını, bu alanda gerçek bir kitle tüketim piyasasının oluştuğunu görüyoruz. Bu gelişme içinde, taksitle satış mekanizması, Batı ülkelerinde olduğu gibi, çok önemli bir rol oynamış. Ama bu mekanizmanın gelişmesindeki temel unsur ne piyasa ilişkileri ne de, Batı ülkelerindeki gibi, devletin taksitle satışların yasal çerçevesini düzenlemekteki rolü. Türkiye'de taksitle satışların özel olarak, sistematik bir biçimde oluşturulmuş özgün bir kurumsal düzenleme olan bayi sistemi tarafından örgütlendiğini görüyoruz. Bayi sisteminin işleyişi ise, değişim ve yeniden dağıtım ilkelerinin mantığına değil, doğrudan doğruya karşılılık temelinde oluşmuş, aile metaforuna dayanan kişisel nitelikli ilişkilere dayanıyor. Ülkede-

---

7 Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Yıllığı 1942*, Ankara, s.458 ve s.115.

8 *Kadın*, 25 Nisan 1959.

ki gelir düzeyinin düşüklüğünü, altyapının yetersizliğini ve bu alandaki yasal mevzuat boşluğunu dikkate aldığımız zaman, bayi sisteminin, Türkiye'nin hem sanayileşmesi hem de sosyal değişimi içinde büyük önem taşıyan bu sektörün gelişmesinde oynadığı can alıcı rolü görmemek mümkün değil. Derlemedeki ikinci makale, bu özgün sistemi Türk sanayileşmesinin önemli bir unsuru olarak ele alıyor. Buradaki tartışma, sistemi belirleyen karşılıklılık ilişkilerinin ekonomik rolüyle sınırlı. Ama geçtiğimiz yıl TPAO özelleştirmesi sırasında ihaleyi kazanan Hayyam Garipoğlu'nun meclisteki TPAO bayilerinin ortak girişimi ile devre dışı bırakılması olayı, bayi milletvekillerinin 70'e ulaşan çok çarpıcı sayısının ortaya çıkmasından başlayarak, sistemin ekonomik rolünün yanı sıra siyasi süreç üzerinde de önemli etkiler yapabileceğinin görülmesine yol açtı. Bu, en büyük medya patronu Aydın Doğan'ın eski bir Koç bayii oluşu gibi ilginç tesadüflerle birleşince, bayi sistemi içinde üretici firma, bayi ve tüketiciler arasındaki karşılıklılık ilişkilerin devletin işleyişi üzerindeki etkisinin de dikkate alınmaya değer bir olgu olduğunu gösterdi. Dolayısıyla, derlemenin ikinci makalesinde sunulan piyasa ve devlet dışı ilişki biçimlerinin piyasa oluşturmadaki rolleriyle ilgili araştırmanın kuramsal çerçevesinin, siyaset bilimciler tarafından da kullanılabileceğini düşünüyorum.

Konutla ilgili tüketim faaliyetleri, hem bireyin katılmaya çalıştığı toplumun niteliğini, hem de farklı sosyal kesimlerin toplumdaki yerlerini yansıtan en önemli alanlardan biri. Türkiye'de bu faaliyetleri tanımlayan temel olgu ise, gecekondu olgusu. Ben, Türkiye'nin sosyoekonomik ve politik yapısını anlamakta en aydınlatıcı ipuçlarını burada bulduğumuzu düşünüyorum. Bu üzerinde pek çok ampirik çalışma yapılmış alana yeniden dönmemin ve bu derlemedeki üçüncü makalede onu ahlaki bir bağlamda ele alımamın se-

bebi de bu. Konut sektörü, dünyanın her yerinde, bir "ahlaki ekonomi"ye sahip çünkü dünyanın her yerinde konut, karşılanması bütünüyle piyasanın ahlaken yansız (nötr) işleyişine bırakılmayan temel bir ihtiyaç niteliği taşıyor. Bu ihtiyaç, farklı toplumlarda farklı biçimler alan toplumsal nitelikli ilişkiler içinde karşılanıyor ve, dolayısıyla, incelenmesi standart piyasa kuramlarının dışında bir "ahlaki ekonomi" çerçevesi gerektiriyor. Türkiye'de konut sektörünün, bu "ahlaki ekonomi"nin bir "ahlaksız ekonomi"ye dönüşmesi, derlemedeki üçüncü makalenin konusu.

Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki modernizasyon çabaları içinde, "modern Türk evi" tartışmaları çok önemli bir yer tutuyor. Modern Türk Cumhuriyetine özgü konut biçiminin ev mi apartman dairesi mi olacağı, bu konut biçiminin geleneksel mimariyle ve Batı mimarisiyle ilişkisi üzerine pek çok tartışma yapıldığını ve bu bağlamda şöyle ifadeler kullanıldığını görebiliyoruz: "Bugün artık bütün cihan teslim etmiştir ki mimar evimizi yağmura güneşe karşı bizi muhafaza için yapıp giden bir amele değil, bize içtimai hayatımızda yol gösteren bir mütefekkirdir. Evimizin dışıyla nasıl meşgul olmuşsa içiyle de aynen ve belki daha ziyade meşgul olmuştur. Artık koltukçudan alınan hazır eşya ile ve möble ile evimizin içini dolduramayız. Avrupalıları taklit etmemiz de mümkün değildir. Bu sebepten size bir Alaman, bir Fransız ailesinin evini değil, kendi evimizi tarif ediyorum."[9]

Bu tür "kendi evimizi tarif etme" çabaları sürerken, devletin de konut sektörüne bazı müdahalelerde bulunması gerektiği teslim ediliyor. Nitekim, Ankara'da memurların oturduğu yeni mahallelerin inşasında planlı bir gelişme sağlanmaya çalışıldığını ve devletin bu doğrultuda önemli

9 Mimar Abdullah Ziya, "Binanın İçinde Mimar", *Mimar*, c.1, sayı 1, Kanunsani 1931.

bir rol üstlendiğini biliyoruz. Ankara'daki memur kooperatifleri de tek parti dönemi boyunca önemli sayıda memur konutu üretilmesine katkıda bulunuyorlar.

Devletin bu rolünün, yalnızca memurların mesken ihtiyacını karşılamaya yönelik olmadığını, aynı zamanda örnek konut oluşturma çabaları içerdiğini de görebiliyoruz. Zaman zaman, bu yoldaki çabaların Ankara dışına, özellikle Doğu illerine taşınmasına niyetlenildiği de görülüyor.[10]

Hükümetin mesken sorununu ciddiye alması dönemin mimarlarını memnun etmekle birlikte, sorunun sadece memurlar için başka kesimler tarafından taklit edilmesi beklenen örnek konutlar inşa etmek şeklinde algılanmasından rahatsızlık duyuluyor. Bu mimarlardan bazılarının, Batı ülkelerinde devletin konut sektöründe oynadığı rolün önemini kavradıkları ve bu rolü farklı yönleriyle tartıştıkları görülüyor.[11]

Ama tek parti döneminde de, çok partili döneme geçildikten sonra da sürüp giden bütün bu tartışmalar boyunca, Türkiye'de devletin hem sosyal konut üretimindeki rolü, hem de konut piyasasının yasal çerçevesini çizmek ve bu piyasayı düzenlemek için aldığı önlemler son derece kısıtlı

---

10 *Arkitekt*, yıl 14 (1944), ss. 278-283; Zeki Sayar, "Mesken Davası II", *Arkitekt*, yıl 16, 1946, s.150.

11 Bkz. Abidin Mortaş, "Ankara'da Mesken Meselesi", Arkitekt, yıl 13, 1943. Özellikle tek parti dönemi sonrasında da bu konuda yazmaya devam etmiş olan Zeki Sayar, konut politikasının devletin konut üretmesiyle sınırlı olmadığını, çimento ithalatına konulan kısıtlamalardan inşaat kalfalarına verilen yetki belgelerine kadar inşaat ve inşaat malzemesi sektörlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen politikaların da bir bütün olarak, tutarlı bir biçimde ele alınmaları gerektiğini vurgulayıp durmuş. Zeki Sayar'ın hem tek parti dönemi konut politikalarını hem daha sonraki uygulamaları eleştirirken altını çizdiği sorunlar, bence, Türkiye'de devletin konut tüketimi alanında oynadığı rolün niteliğini ve bu rolün Batı ülkelerindeki uygulamalardan nasıl farklılaştığını çok açık bir biçimde ortaya koyacak nitelikte. Bkz., mesela, "Mesken Davası I ve II", *Arkitekt*, yıl 16, 1946; "İnşaat Kalfaları Problemi", *Arkitekt*, yıl 17, 1947; "1. Türk Yapı Kongresinden Beklediklerimiz", *Arkitekt*, yıl 18, 1948; "1952 Mesken Faaliyeti Nasıl Olacak?", *Arkitekt*, yıl 21, 1951; Bizde Mesken Finansmanı", *Arkitekt*, yıl 22, 1952.

kalıyor. Bunun örneklerini, Ankara'da Yenişehir imar projesinden başlayarak Cumhhuriyet dönemi boyunca konut politikasının ya da politikasızlığının aldığı biçimlerde açıkça görebiliyoruz. Bu açıdan, Jansen'in Yenişehir imar planını hazırlarken büyük bir alanın düşük gelirli kesimlerin konut ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kamulaştırılmasını ve bu alandaki imar faaliyetlerinin merkezî denetim altında gerçekleştirilmesini öngördüğünü, ama bu önerilerin ciddiye alınmadığını hatırlamak önemli. Bu örnekte ve daha sonraki pek çok örnekte görüldüğü gibi, şehir yoksulları bu çok temel ihtiyacın karşılanmasında büyük ölçüde kendi başlarına bırakılmışlar.[12]

Ama bu ihtiyaç, dünyanın her yerinde olduğu gibi, Türkiye'de de piyasa ilişkileri içinde çözülmemiş. Türkiye'de bu sorunu çözmek için geliştirilen sosyal mekanizma, bildiğimiz gibi, gecekondu. Yukarıda değindiğim gibi, Türkiye'de gecekondu üzerine yapılmış pek çok çalışma var. Bu çalışmalara toplu olarak baktığımız zaman, ortaya gecekondu olgusunu belirleyen çok önemli üç özellik çıkıyor. Bunlardan biri, gecekondu yaparak karşılanan konut ihtiyacında aile ve hemşehrilik ilişkilerini tanımlayan karşılıklılık ilkesinin önemi. İkincisi, gecekondunun kamuya ait topraklar üzerinde yapılması ve hem bu alandaki devlet mülkiyetinin önemine hem de özel mülkiyeti düzenleyen kuralların oturmamışlığına yaslanarak yaygınlaşması. Üçüncü özellik ise, bu yaygınlaşmayla birlikte, gecekondu yapımını tanımlayan karşılıklılık ilişkilerinin gecekondu sakinleri ile devlet arasındaki ilişkilere ve giderek formel konut sektörü içindeki ilişkilere de yayılması.

---

12 Özellikle bkz. S. Göksu, "Yenişehir Ankara'da bir İmar Öyküsü", İ.Tekeli (der.), *Kent, Planlama, Politika ve Sanat: Tarık Okyay Anısına Yazılar*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 1994. Bu konuda çok yararlı bir kaynak da, F. R. Atay, *Çankaya*, İstanbul: Dünya Yayınları, 1958.

Bu da bizi, konut tüketimi alanında Cumhuriyet dönemi Türk modernleşmesinin çok önemli bir çelişkisine götürüyor. Yani, modern Türk evinin ne olması gerektiği üzerine yapılan tartışmalardan ve devletin "ilerideki hususi imar hareketlerine veche verebilecek birer örnek teşkil etmeleri" amacıyla giriştiği memur evi üretme faaliyetlerinden yola çıkarak gelinen noktada, "mimari faaliyetlere veche veren" model gecekondu modeli oluyor. Başka bir deyişle, devletin konut ihtiyacının karşılanmasını karşılıklılık ilişkilerine terk etmesi ve konut sektöründe kamu arazisini oy karşılığında gecekondu sakinlerine devrederek oynadığı dolaylı rol sonucu, karşılıklılık ilkesinin, hem piyasa kurallarına göre işlediği düşünülen formel konut sektörünü, hem de yeniden dağıtım ilkesi çerçevesinde işlemesi gereken devlet müdahalesini belirlemeye başladığını görüyoruz. Bu "ahlaksız ekonomi" sürecinin, sadece çarpık kentleşme ve siyasi yozlaşmaya değil, doğrudan doğruya can kaybına yol açabildiğini bu yıl yaşanan büyük deprem faciası sırasında, maalesef çok acı bir biçimde gördük. Bu deprem sonrası ortamında söz konusu "ahlaksız ekonomi" çerçevesinin nitelikleri ve onu bir "ahlaki ekonomi" sürecine dönüştürmenin acil gerekliliği iyice ortaya çıktı.

Bunun hiç de kolay bir iş olmadığı ise, makalede ele alınan diğer bir konu. 1980'lerden sonra Batı ülkelerinde Fordist kitle tüketiminin yerini, "esnek", "akışkan", "şahsileşmiş" gibi terimlerle tanımlanan post-Fordist tüketim biçimlerinin almaya başladığı pek çok araştırmacı tarafından gözlemleniyor.[13] Bu yeni tüketim kalıplarının oluşumu süreci içinde, tüketim alanına devlet müdahalesinin eski önemini kaybettiği de öne sürülüyor. Türkiye'de ise, belki biraz

13 D. Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell, 1989; M. Lee, *Consumer Society Reborn*, Londra: Routledge, 1993; S. Lash ve J. Urry, *Economics of Sign and Space*, Londra, Thousand Oaks, 1994.

anakronik denilebilecek bir biçimde, 1980'lerden sonra devletin hem konut hem de dayanıklı tüketim malları alanındaki rolü daha sistematik ve kurallı bir müdahale biçimine doğru evriliyor, ya da evrilmesine çalışılıyor.

Konut alanında, 1984 Toplu Konut İdaresi yasasıyla Toplu Konut İdaresinin kurulması ve Toplu Konut Fonu'nun oluşturulması, devletin konut sorununa örgütlü ve formel bir yaklaşım geliştirme çabalarına işaret ediyor. Bu çabaların, gecekondu sakinleri ile geleneksel olarak onların yerleştikleri şehir çevresi alanlarına kaymaya başlayan formel konut sektörünün spekülatif amaçlarının çelişmeye başladığı noktada ortaya çıktıklarını ve büyük ölçüde bu çelişkileri yansıttıklarını görebiliyoruz. Konut sektörünün geleneksel yapısı içinde, bu çelişen amaçlar, piyasa ilişkileri çerçevesinde veya örgütlü çıkar mekanizmaları aracılığıyla değil, tanışıklıklar, rüşvet ilişkileri ve oy pazarlıkları ile savunuluyor. Yani soruna yeniden dağıtım mekanizması aracılığıyla yaklaşma iradesinin ifade edildiği ortam, gecekondu modelinin konut sektörünü karşılıklılık ilişkileri temelinde tanımlayan model olarak yerleştiği ve gecekonducular dışındaki kesimlerin de aynı model doğrultusunda hareket ettikleri bir ortam.[14]

Derlemenin ikinci makalesinde tartışıldığı gibi, dayanıklı tüketim malları sektöründe de, taksitle satışlar, 1990'larda, tüketici kredisi düzenlemeleri ile, ilk defa formel bir çerçeveye oturmaya başlıyor. 1994 Bankalar Kanunu değişikliğiyle tüketici kredisi kurumları oluşuyor ve Koç Finans faaliyete giriyor. Ama bu modern tüketici kredisi kurumunun işleyişine baktığımız zaman, geride gene bayileri buluyo-

---

14 Sözünü ettiğim formelleşme eğilimlerinin engellerini, Tansi Şenyapılı'nın "Örgütlenemeyen Nüfusa Örgütlü Çözüm: Çözümsüzlük" makalesinin başlığı, çok güzel özetliyor: *Konut Araştırmaları Sempozyumu*, Konut Araştırmaları Dizisi, no. 1, Ankara: Toplu Konut Dairesi Başkanlığı, 1993, içinde.

ruz. Koç Finans'a başka yerde mevcut olmayan ve elde edilmesi yıllar sürecek bir veri toplama uğraşı gerektiren tüketici bilgilerini sağlayan, bayiler. Tüketicilere şahsen kefil olarak sistemin risk üstlenme işlevini yerini getiren, gene, bayiler. Dolayısıyla, konut alanında da dayanıklı tüketim malları sektöründe de, devletin düzenleyici müdahaleleri yılların oluşturduğu piyasa yapısını kısa vadede değiştirebilecek nitelikte görünmüyorlar. Gecekondu modeli, konut sektöründe sürüp giden kuralsızlığı tanımlamaya devam ederken, Koç Finans, modern görünümünün arkasında, gene bayilere, bayilerden edinilen tüketici enformasyonuna ve kredi riskinin bayilere yüklenmesine bağlı olarak çalışıyor. Gelecekteki muhtemel gelişmelerin yönünden bağımsız olarak, tüketimin en önemli iki alanından ikisinde, konut ve dayanıklı tüketim mallarında, Cumhuriyet dönemi gelişmelerini, karşılıklılık ilkesinin oynadığı belirleyici rolü göz ardı ederek, devlet ve piyasa karşıtlığı içinde anlamak imkansız. Bence karşılıklılık ilkesinin rolü, sadece bu iki sektörle ve sadece tüketim alanıyla sınırlı değil. Türkiye'nin sosyoekonomik ve politik dinamiklerini, karşılıklılık ilişkilerini içeren aile, hemşehrilik, komşuluk, etnik ve dinî cemaatler, ve mafya tipi örgütlenmelerin önemini dikkate almayan bir yaklaşımla anlamak imkansız görünüyor. Bu bağlamda, gecekondu ve bayi olgularını, çok önemli analitik ipuçları içeren olgular olarak görüyorum.

Buradan yola çıkarak, bu önsözün başında benim ihtiyaçlar ve tüketim konusuna yaklaşımımın başlangıç noktasını oluşturduklarını söylediğim dört sorunun dördüncüsüne, yani "bireyin kendi hayatıyla ilgili önemli kararları bilinçli bir biçimde ve özgürce alabilmesine imkan veren bir toplum yapısının ortaya çıkabilmesi için, piyasanın, devletin ve kişisel nitelikli ilişki ağlarının ihtiyaçların karşılanmasındaki göreli ağırlıkları hangi toplumda ne olmalıdır?" so-

rusuna ulaşıyoruz. Derlemedeki üçüncü makaleyle dördüncü makale, birlikte, bu soruya cevap vermeye yardım edebilecek bir kuramsal çerçeve oluşturuyorlar. Dördüncü makale, Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de insan tarihi içinde eşi görülmemiş bir acaiplik olarak ele aldığı ondokuzuncu yüzyıl dünya ekonomisiyle ilgili gözlemlerini bugün yaşanan küreselleşme sürecinin özellikleriyle karşılaştırarak konuya giriyor. Burada öne sürülen fikir şu: Aynı ondokuzuncu yüzyılda olduğu gibi bugün de kendi kurallarına göre işleyen piyasanın dünyanın dört bir yanına yayıldığını görüyoruz. Bu yayılma, aynı Polanyi'nin anlattığı ondokuzuncu yüzyıl hikayesinde olduğu gibi, bir "çifte hareket"le birlikte yer alıyor. İlk olarak, piyasalar, standart iktisat kuramının öne sürdüğü gibi, doğal bir sürecin kendiliğinden oluşan sonuçları olarak ortaya çıkmıyor, kurulmaları ve işlerlik kazanmaları için toplumsal müdahalelere ihtiyaç duyuyorlar. İkincisi, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın, özellikle böyle bir piyasa, emek, toprak ve paranın metalaşmasını gerektirdiği için, toplum üzerinde yarattığı yıkıcı etkiye direnmek üzere bir dizi toplumsal müdahale mekanizması oluşuyor. Yani, hem piyasa ekonomisinin kurulması hem de toplumun piyasaya karşı kendini koruyabilmesi için ekonomiye piyasa dışı yöntemlerle müdahale edilmesi gerekiyor.

Büyük Dönüşüm'de, çifte hareketin, yeniden dağıtım ilkesi doğrultusunda, devletin ekonomiye müdahalesiyle etkili olduğunu okuyoruz. Polanyi'den esinlenen bazı yazarların belirttiği gibi, bugünün dünyasında kendi kurallarına göre işleyen piyasanın küresel yayılması içinde ise, çifte hareket, karşılıklılık ilkesi doğrultusunda, kişisel ilişki ağları tarafından yönlendiriliyor. Hem devlet müdahalesini hem de çıkar örgütlerinin oynadığı piyasayı kontrol altında tutma işlevini dışlayan esnek üretim biçimi içinde, geleneksel toplumlara özgü, güven-dayanışma-hamilik ilkeleri temelinde

biçimlenen toplulukların önemli bir yeri olduğunu görüyoruz. Yerel işletmeler arasındaki rekabeti de dayanışmayı da içeren ekonomik ilişkiler, etnik ve dinî cemaat mensupları arasındaki yakınlığın, işçi-işveren ilişkilerini düzenleyen formel kuralların yerini alması, ailenin, refah devletinin koruyucu rolünü üstlenmesi, bugün çok rastlanan olgular olarak karşımıza çıkıyor. Kısacası, devletin geri çekilişi, onun bıraktığı yeri piyasanın doldurmasıyla değil, aileden başlayarak karşılıklılık ilişkileri temelinde biçimlenen bir dizi topluluğun devreye girmesiyle sonuçlanıyor.

Bu durumda bireyin piyasa ilişkileri içinde karşılayamadığı ihtiyaçlarını karşılamasının yolu, topluluk aidiyetinden geçiyor. Ulus devlete aidiyet biçimi olarak vatandaşlığın yerini bu farklı aidiyet biçimleri alıyor. Üçüncü ve dördüncü makalelerde sözü edilen "genelleşmiş karşılıklılık", başka bir deyişle "cömertlik" ilişkisi, yeniden dağıtım ilkesinin kurumsallaşmış ve formelleşmiş çerçevesinden sıyrılıp enformel bir çerçeve içinde ortaya çıkıyor. Aile, yerel topluluk, dinî veya etnik cemaat, bireye artık devletin sağlamadığı korumayı sağlamaya başlıyor. Makalenin temel vurgularından biri de burada: Topluluk aidiyetine dayanan bu koruma karşılıksız bir koruma değil. Bireyin topluluk normlarına uymasını, topluluk hiyerarşisi içinde "büyüklerini saymasını" gerektiren bir koruma. Bedelinin özerklikten taviz verilmesi olarak ortaya çıktığı durumlar genel kuralı belirliyor. Toplulukların bireyden taleplerinin ne olup ne olmadığı, bireysel özgürlüğün ve bireyin kendi hayatıyla ilgili kararları özgürce ve bilinçli bir biçimde verebilme kapasitesinin ne ölçüde kısıtlandığı ise, çağdaş piyasa ekonomisinin içinde yer aldığı ideolojik ortamda pek üzerinde durulmayan konular.

Ama bireyin özerkliğini ciddiye alan herkesin, herhalde, bu konularla ilgilenmesi gerekiyor. İlgilenilmesi gereken

başka bir konu da, günümüzün çifte hareketi içinde önem kazanan karşılıklı ilişki ağlarının başka bir türü, yani mafya tipi örgütler. Bu tür örgütlerin bugün, özellikle eski komünist ülkelerde, ciddi bir "piyasa oluşturma" ve "koruma sağlama" işlevi üstlendiklerini görüyoruz. Aile metaforuna dayanan bu örgüt biçimi de, karşılıklılık temelinde, sadakat ve hamilik ilişkileri çerçevesinde tanımlanıyor. Burada, belirli bir karşılıklılık biçimi olan "genelleşmiş karşılıklılık" veya "cömertlik"ten başka bir karşılıklılık türüne, "haksız kazanç sağlamaya yönelik" "olumsuz karşılıklılık"a doğru bir geçiş söz konusu. Bu geçiş de, hem piyasanın hem yeniden dağıtım mekanizmasının işleyişinin kişiselleşip enformelleşerek yozlaşışını belirliyor. Ilke olarak, aynı Türkiye'nin ahlaksız konut ekonomisinin durumundaki gibi.

Dördüncü makalenin önemli vurgularından biri de bununla ilgili: Karşılıklılık ilişkilerinin bazı türleri, göze gayet sevimli görünebiliyorlar. Aile dayanışması, komşular ve hemşehrilerin birbirlerine destek olmaları, dinî cemaatlerin girişikleri hayır işleri, bu sevimli örneklerden. Ama bunların hepsi, mafya ilişkilerinin sevimsiz niteliğinden bir parça taşıyor. Hepsinde, sayılan güçlüler ve korunan zayıflar var. Hepsinde güçlüler, zayıflara sağladıkları koruma karşılığında "saygı" bekliyorlar, saygının tanımı ise topluluk normları içinde ortaya çıkıyor. Doğal olarak, "sürüden ayrılana" ne kadar tolerans gösterileceği her yerde aynı değil ve bütün topluluklarda normlara uymamanın cezası topuğundan veya başka bir yerinden kurşun yemek olmuyor. Ama topluluğun bireyin ihtiyaçlarını karşılamaktaki rolü önem kazandıkça, sürüden ayrılma eğilimi ve şansının, ve buna bağlı olarak özerkliğin, azalacağını görmek zor değil.

Peki o zaman kendi kurallarına göre işleyen piyasa çerçevesinde, değişim ilişkileri içinde karşılanmayan insan ihtiyaçlarının karşılanması nasıl gerçekleşmeli? Insanın hem

topluma katılabileceği hem de özerkliğini koruyabileceği bir düzenleme içinde devletin, piyasanın ve karşılıklı ilişki ağlarının göreli ağırlığı ne olmalı? Karşılanmaları piyasaya bırakılamayacak insan ihtiyaçlarından söz ederken ve karşılıklılık ilişkisinin yol açtığı sorunların altını çizerken, devletçi bir yaklaşıma geri mi dönüyoruz? Benim amacım kesinlikle bu değil. Özerkliği zedelemeyen bir toplumsal dayanışma modeli oluştururken tek başına merkeziyetçi devlet müdahalesine de güvenilemeyeceğinin farkındayım. Ama böyle bir model çerçevesinde, bir toplumsal aidiyet biçimi olarak vatandaşlığın diğer aidiyet biçimlerinden daha az sorunlu olduğunu düşünüyorum. Derlemenin birinci makalesinde ortaya konulan ihtiyaçları ve kapasiteleriyle evrensel bir varlık olarak insan anlayışıyla topluluk aidiyetiyle belirlenmiş bir insan anlayışı arasındaki çelişki, vatandaşlık kavramının ciddiye alınması ve içerdiği sorunlardan arındırılmasını gerektiriyor. Bunun için de, gene, karşılıklılık ilişkilerini belirleyen güven ve dayanışma ilkelerine dönülebilir. Ama bu defa, gönüllü katılım yoluyla oluşan, "yapay" topluluklar, belirli amaçlar etrafında biraraya gelmiş insanların oluşturdukları sivil toplum kuruluşları içinde ortaya çıkan güven ve dayanışma ilişkilerinden söz etmek gerekiyor. Bu kuruluşların talepleri, yönlendirmeleri ve denetimleri ile biçimlenen devlet müdahalesi, yeniden dağıtım ilkesinin, evrensel insan ihtiyaçlarını, yani insanın topluma katılma ve insanî kapasitesini geliştirme amacına yönelik ihtiyaçları karşılayabilecek biçimde işlemesini sağlayabilir diye düşünüyorum. Bu düşünce, derlemenin birinci ve sonuncu makalelerini biribirine bağlıyor. Ampirik nitelikli diğer iki makale ise, Türkiye'de ekonominin toplumdaki yerine işaret ederek, bunun istenilen ihtiyaç karşılama modeline nasıl bir malzeme sağladığı konusunda bir fikir veriyor. Bu önsözün başında değindiğim "Türkiye'nin düzeni"ni an-

lama çabası da, böylece, belirli bir toplum projesi geliştirme çabasına bağlanıyor.

Derlemede yer alan makalelerin orijinal referanslarını aşağıda belirtiyorum. Bu önsözde de, Aralık 1998'de Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde düzenlenen "Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış" Uluslararası Kongresine sunduğum "Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde" başlıklı tebliğin bazı bölümlerini kullandım (İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Tarih Vakfı ortak yayını 1999, c. 2).

Makalelerin orijinal referansları:

1) Ayşe Buğra & Gürol Irzık, "Human Needs, Consumption and Social Policy", *Economics and Philosophy* (v.15, 1999).

2) "Non-Market Mechanisms of Market Formation: The Development of the Consumer Durables Industry in Turkey", *New Perspectives on Turkey* (v. 19, 1998).

3) "The Immoral Economy of Housing in Turkey", *International Journal of Urban and Regional Research* (v.22, 1998).

4) "Political and Moral Implications of Reciprocity Networks in Modern Turkey", P. Devine & F. Adaman (der.), *Reciprocity, Redistribution and Exchange*, Montreal: Black Rose Books, 2000 (içinde yayınlanacak).

İNSAN İHTİYAÇLARI, TÜKETİM VE SOSYAL POLİTİKA[1]

1. Giriş

Standart iktisat kuramı, ilk kaynaklarından günümüze kadar, sosyal politikanın temeli olarak insan ihtiyaçlarını kuram dışı bırakan bir yön izlemiştir. Bu yönelimin beraberinde bir takım sorunlar getirdiği, hem iktisatçılar hem de iktisatçı olmayanlar tarafından giderek daha çok kabul görmektedir. Sen'in (1985) işaret ettiği gibi, ihtiyaç sorununu boşlamak, insanların refahıyla ilgilenen bir disiplin için gerçekten garip bir durumdur. Son zamanlarda Doyal ve Gough (1991) gibi bazı yazarlar, Lavoie (1994) gibi Keynes sonrası iktisatçılar ve yeni ortaya çıkan sosyal ekonomi

---

1 Bu yazı, Gürol Irzık'la beraber kaleme alınmıştır. Ayşe Buğra Harvard Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi'nde, Gürol Irzık da Pittsburg Üniversitesi Bilim Felsefesi Merkezi'nde misafir öğretim üyesi olarak bulundukları sırada tamamlanmıştır. Desteklerinden dolayı her iki merkeze de teşekkür etmek isteriz. Çok sayıda meslektaşımız, Aydın Çeçen, Jan Crosthwaite, Andrew Davison, Daniel Hausman, Cemal Kafadar, Robert Nola ve özellikle Süha Oğuzertem ile *Economics and Philosophy* dergisinin adı bilinmeyen hakemi yazının ilk biçimi üzerinde değerli eleştirilerde ve yorumlarda bulundular. Hepsine teşekkür ederiz.

okulunda çalışmalarını sürdüren Davis ve O'Boyle (1994) gibi kişiler, insan ihtiyaçları sorunuyla, özellikle iktisat politikası değerlendirmeleriyle bağlantılı olarak ilgilenmeye başladılar. Benzer konularla uğraşan bazı kalkınma iktisatçılarının yaklaşımları da, dikkatlerin, uzun zamandır ihmal edilmiş olan ihtiyaç kavramının önemine çekilmesinde etkili olmuştur (Stewart, 1985; Cole ve Miles, 1984).

Bu yazı, sosyal politikaya temel oluşturabilecek bir insan ihtiyaçları kuramı geliştirme çabalarına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Biz, insan ihtiyaçları hakkında bir fikir sahibi olunmadan, şu ya da bu politikayı rasyonel biçimde savunmanın mümkün olamayacağına inanıyoruz. Aynı şekilde, bu toplumlarda insan ihtiyaçlarının karşılanma düzeyine bakılmadan farklı sosyo-ekonomik sistemlerin birbirleriyle karşılaştırılması neredeyse olanaksızdır. Ayrıca, insan ihtiyaçları kendilerini en açık biçimde tüketim alanında gösterdiğinden, tüketimin anlaşılmasıyla ihtiyaçlarla iktisat politikası arasında bir köprü kurulabileceği umudunu taşıyoruz. O nedenle bu yazıda, (a) bir ihtiyaç kuramı taslağını, (b) ihtiyaç kuramıyla politik tartışmalar arasında bir aracı mekanizma gibi hareket eden tüketim faaliyetiyle ilgili bir çözümlemeyi ve (c) insan ihtiyaçları üzerine geliştirilecek bir anlayıştan, sosyal politikada bir girdi olarak yararlanılmasında karşılaşılan sınırlara ilişkin bir değerlendirmeyi de içinde barındıran, ihtiyaçlara dayalı bir sosyal politika yaklaşımı sunuyoruz.

2. İnsan ihtiyaçları üzerine bir yaklaşım taslağı

Bizim benimsediğimiz insan ihtiyaçları yaklaşımı, Aristoteles'e (1958, 1985) kadar uzanan, Marx (1844/1975) ve Smith (1759/1976) tarafından canlandırılan ve geliştirilen, Doyal ve Gough'ta (1991) ayrıntılı çağdaş bir formülasyona kavuşan bir geleneğe dayanmaktadır. Bu geleneğin temelin-

de, insanın, ihtiyaçları ve kapasitelerine göre var olan bir tür olarak kavramlaştırılması yatmaktadır. Böyle bir kavramlaştırma, bireylerin çeşitli (bilişsel, duyusal-duygusal, uygulayımsal) kapasitelerini kullandıkları ve beslenme, sağlık, barınma, eğitim gibi farklı ihtiyaçlarını karşıladıkları ölçüde daha eksiksiz insanlar haline geldiklerini, yani insanî doğalarını gerçekleştirdiklerini ve geliştirdiklerini ifade eder. Dolayısıyla, her kişinin nihai amacı türsel doğasını gerçekleştirmek ve geliştirmektir. Bir kişi ihtiyaçlarını ve kapasitelerini, ancak belirli bir yaşam biçimine katılmak yoluyla, bir toplum içinde başkalarıyla etkileşim ve iletişim kurarak karşılayabilir ve kullanabilir. Bu anlamda her kişi, doğası gereği toplumsal bir varlıktır.

Bu bakış açısından hareketle, bir insan ihtiyaçları yaklaşımının genel hatları şöyle çizilebilir. Yaygın biçimde kabul edildiği gibi, ihtiyaçla ilgili bütün önermelerin yapısı "A kişisinin Y'ye ulaşmak için X'e ihtiyacı vardır" biçimindedir; burada Y, belirlenmiş belli bir amaçtır (Barry, 1965, Kısım 5 A, Doyal ve Gough, 1991, 3. Bölüm). Örneğin, bir kişinin dolgun ücretli bir iş bulmak için iyi bir eğitime ihtiyacı vardır. Fakat, bu ihtiyacını ancak çeşitli kapasitelerini, özellikle de bilişsel kapasitelerini kullanarak karşılayabilir. Dolayısıyla, "A kişisi, C kapasitesini (ya da kapasitelerini) kullanarak X gereksinmesini karşılayabilir ve böylelikle Y'ye ulaşabilir" diyebiliriz. Bu yaklaşımda (hem evrensel hem de nihai bir amaç olan) Y, bir yaşam biçimine katılmak yoluyla insanî niteliklerin geliştirilmesinden oluşur. Y, bütün kültürlerdeki bütün insanlar tarafından paylaşılıyor olması anlamında evrensel; başka bir şey için değil, "kendisi için istediğimiz, eylemlerimizde peşinden gittiğimiz amaç" (Aristoteles, 1985, 1094a15-20)* ya da bir hedef olması anlamında

(*) Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Ayraç Yayınevi, çev. Saffet Babür.

nihaidir. Bu durumda ihtiyaçları, bu amaca hizmet eden mallar ve hizmetler olarak tanımlamak mümkündür.

Bu taslaktan birkaç nokta ortaya çıkmaktadır. Birincisi, bu biçimde tanımlanan ihtiyaçlar tamamen *nesnel*dir; bir şeyin ihtiyaç olup olmadığı, yani insanın bir yaşam biçimine katılarak insanî niteliğini geliştirme amacına hizmet edip etmediği, herhangi bir kişisel inançtan, arzudan ya da tercihten bağımsız, nesnel bir konudur. O nedenle, (her ne kadar bu ikisi zaman zaman örtüşüyor olsalar da) nesnel olan ihtiyaçlar, zorunlulukla öznel olan isteklerden ve tercihlerden ayrılmaktadır.

İkincisi, ihtiyaçlar nesnel olmakla birlikte, kavramlaştırılmaları, karşılanma yolları ve onlara yüklenen göreli önem, toplumsal-tarihsel olarak değişmekte, gelişmekte ve genişlemektedir. Örneğin, işle ilgili mesleki beceriler, bütün kültürlerde yeterli bir eğitime duyulan ihtiyacın zorunlu bir parçası olarak görülseler de, endüstri sonrası bir toplumda bu tür beceriler arasında sayılan şeyler (örneğin bilgisayar ve elektronik aletler kullanmak), bu tür aletlerin var olmadığı bir kabile toplumundaki becerilerle aynı olmayacaktır. Benzer şekilde, mesleki becerilerin nasıl öğretileceği ve diğer ihtiyaçların karşılanmasında ağırlıklarının ne olacağı kültüre bağlıdır.

Üçüncüsü, benimsediğimiz yaklaşım, aşağıdaki soruyu sorarak belli bir toplum hakkında yargıda bulunmamıza ve farklı toplumları eleştirel biçimde karşılaştırmamıza olanak sağlayan evrensel bir ölçütü gerektirmesi anlamında yine de *nesnel*dir: Toplum, toplumsal yaşama katılabilecekleri ve kendilerini geliştirebilecekleri biçimde üyelerinin kapasitelerini kullanmalarına ve ihtiyaçlarını karşılamalarına olanak vermekte midir? İnsanî gelişmeyi olanaklı kılacak koşulları sağlayan bir toplum, *iyi bir toplumdur* ve bu açıdan, üyelerine daha iyi ücret ödeyen bir toplum *tercih edilecek*

bir toplumdur. 4. kısımda ileri süreceğimiz gibi, bir toplumsal sistemin bu koşulları nasıl sağladığı, alternatif politik seçenekler arasında seçim yapmakla ilgili bir meseledir.

Dördüncüsü, bu yaklaşım, insan ihtiyaçlarının biyolojik olanlarla olmayanlar veya zorunlu olanlarla lüks olanlar gibi hiyerarşik bir düzende sıralanmasını reddetmektedir. Bu sıralamanın arkasında yatan tipik varsayım, bazı ihtiyaçların (biyolojik ya da zorunlu olanların) diğerlerinden önce karşılanmasının gerektiğidir. Bazı toplumsal sistemleri paternalizme ya da "ihtiyaçlar üzerinde diktatörlük"e götüren, yani zorunlu ya da temel bulunmayan ihtiyaçların karşılanmasının ertelenmesine ya da bastırılmasına yol açan önvarsayım budur (bkz: Feher ve diğerleri, 1983). Oysa biz, böyle bir hiyerarşik ve önceden belirlenmiş ihtiyaçlar sıralamasını hem kavramsal hem de ampirik açıdan desteklemenin güç olduğuna, beslenme ve barınma gibi en "temel" ya da "biyolojik" ihtiyaçların bile ayrılmaz bir sembolik boyutu olduğuna ve çok düşük gelir düzeylerinde bile, ekonomik etkinlik çözümlemelerinde çok az bir açıklayıcılık gücüne sahip olduklarına inanıyoruz. Benzer biçimde, gösterişli tüketimin bile akıl dışı görülerek bir yana bırakılmaması gerektiğini, çünkü pekâla "gizli" bir insanî ihtiyacı yansıtabileceğini ileri sürüyoruz. Bu görüşleri sonraki iki bölümde temellendireceğiz.

Son olarak, genel hatlarını sunduğumuz bu yaklaşım, insan ihtiyaçları konusunda değişmez ya da eksiksiz bir liste belirlememesi anlamında minimalisttir. Bu amaçlıdır; göz ardı edilmesi halinde sonunda insanın yoksullaşmasına yol açacak olan ihtiyaçlarla kapasiteler arasındaki ilişkinin dinamik niteliğinden doğmaktadır. İnsanlar, ihtiyaçlarını ancak bir yaşam biçimine katılmak yoluyla kapasitelerini gerçekleştirerek karşılayabilirler; ihtiyaçlarını karşılarken kapasitelerini de arttırırlar. İhtiyaçlarını karşılamak için kapasitelerini kullanmakla insanlar yeni ihtiyaç nesneleri üretirler. Bu,

yalnızca insan ihtiyaçlarının değil, ihtiyaçları karşılama kalıplarının da genişlemesine ve farklılaşmasına yol açar: İnsanlar, durmadan ihtiyaçlarını karşılamanın yeni yollarını keşfederler. Dahası, ihtiyaçlar ve ihtiyaçları karşılama yolları gelişip genişledikçe, insanî kapasiteler de gelişir; çünkü, insanlar zenginleşen ihtiyaçlarını ancak kapasitelerini gittikçe daha iyi hale getirerek ve gerçekleştirerek karşılayabilirler. Buradan şu sonuç çıkar: Gerek insanî kapasiteler gerekse ihtiyaçlar açık uçludurlar. Bu, insan ihtiyaçları hakkında değişmez ya da nihai bir liste sunmaya yönelik her girişimin eksik ya da keyfî kalmaya mahkûm olduğu anlamına gelir.

Aristoteles'in, Marx'ın ve Marksistlerin yazılarına aşina olan birinin, genel hatlarını çizdiğimiz bu yaklaşımın onlara ne kadar çok şey borçlu olduğunu fark etmemesi olanaksızdır. İnsanın gerçek özü olarak toplumsallık ve bir yaşam biçimine katılarak kendini gerçekleştirmek, yalnızca Marx'ta (özellikle 1844 Elyazmaları'nda [örneğin bkz: *The Early Writings*, s. 277-78 ve 348-50]) ve Elster'in çalışmalarında (1985, 1989) değil, Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*'inde ve *Politika*'sında da* yer almaktadır:

> Hiç kimse yalnızlığı içinde herşeye sahip olmayı seçmeyecektir, çünkü insan siyasal bir varlıktır, doğası gereği birlikte yaşamaya yatkındır (1985, 1169b15-20); yalnız başına -siyasal birliğin iyiliklerinden payına düşeni alamayan ya da zaten kendine yettiğinden bu payı almaya ihtiyaç duymayan- insan, polisin bir parçası değildir, bir garabet ya da bir tanrı olsa gerektir (1958, s.14).[2]

(*) Aristoteles, *Politika*, Remzi Kitabevi, çev. Mete Tunçay.

2 Aristoteles'e göre *polis*in siyasal birliğin bir türü olduğunu, polisin anlamının cumhuriyeti, devleti ve bizim buradaki amaçlarımız açısından daha önemlisi toplumu içerdiğini belirtmek gerekir. Bkz: *Politics*'in I. ve II. Bölümleri ile s. lxiv-lxvi ve 7. sayfanın B notunda yer alan çevirmenin yararlı yorumları. Aris-

Fakat, bizim savunduğumuz yaklaşımın aynı oranda bir başka esin kaynağı da Adam Smith'dir. *Ulusların Zenginliği*'ni okuyup da *Ahlaki Duygular Kuramı*'nı (*The Theory of Moral Sentiments*) bilmeyenlere bu durum şaşırtıcı gelebilir. Bu ikinci çalışmasında Smith kişisel çıkar dürtüsünü hemen hiç ele almaz. Değerlendirmelerinin odağında, insanların sağlıklarını, servetlerini, mevkilerini ya da ünlerini tehlikeye atmaktan içgüdüsel olarak kaçınmalarında doğan "basiret" yer alır (bkz: 1759/1976, s. 349). Bu kavramla Smith, yalnızca ahlaklı bir kişinin kendini dikkatsiz ve sorumsuz biçimde tehlikeye atmayacağını göstermekle kalmaz, aynı zamanda basiretsizce ahlak dışı davranışta bulunan insanların toplumun kınaması gibi bir tehlikeyle karşı karşıya kalacaklarını da ileri sürer. Bu fikir, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda ele alınan diğer bir önemli davranış ilkesiyle, yani "sempati [yakınlık duygusu]" ile birlikte düşünüldüğünde daha da netlik kazanmaktadır. Sempati, insanlarda doğal olarak var olan başkalarıyla duygudaşlık kurma, sevinçlerini ve kederlerini paylaşma, başkalarını anlama ve sevme, aynı zamanda da onlar tarafından anlaşılma ve sevilme eğilimini ifade eder. Sempatinin belki de en uygun tanımı, "başka insanlar[ın varlığına] duyulan temel bir ihtiyaç" olmasıdır.[3] Toplumun kınamasına yol açan basiretsizliğin, insanın bu en yüksek "ihtiyacı"nın gerçekleşmesini tehlikeye düşürdüğü kesindir.[4]

---

toteles'in ihtiyaçlarla ilgili görüşlerinin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz: Springborg (1984). Aristotelesçi açıdan insanî etkinliklerin erdemlerle ilişkisini gösteren bir çizelge için bkz: Nussbaum (1993).

3 Benzer bir düşünceyi Aristoteles'te de buluyoruz. Aristoteles'e göre dostluk "devletleri ayakta tutar", "ortaklığa yol açar" ve "yaşamımız için en gerekli olandır"; bkz: Aristoteles (1985, sırasıyla 1155a20-25, 1159b30-35 ve 1155a1-5). Daha açıklayıcı olmak üzere "toplumsal sempati" diye de çevrilmektedir (*age.*, 2. sayfadaki A notu).

4 Burada, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda Smith'in insanî ihtiyaçlar sorununa yaklaşımıyla ilgili bizim yorumumuzla Hont ve Ignatieff'in (1983) yorumu arasında önemli bir fark bulunduğunu belirtmek istiyoruz. Hont ve Ignatieff, Smith'in

Basiretli davranış, bedensel ve fiziksel yoksunluktan kaçınmak için de önemlidir; bu anlamda, Smith'in yaklaşımıyla Doyal ve Gough'un (1991) geliştirdiği yaklaşım arasında belirgin bir koşutluk vardır. Doyal ve Gough'da "fiziksel sağlık"ın ve (kişinin yaşamını planlaması ve bilinçli seçimler yapması anlamında) "özerklik"in, toplumsal yaşama en az engellenmiş olarak katılmak gibi evrensel bir amaca hizmet eden en temel insanî ihtiyaçlar olduğu ısrarla vurgulanır. Akıl hastalığı, bilişsel yoksunluk ya da fırsatların/olanakların sınırlı olmasından kaynaklanan nedenlerden dolayı sağlıklı ve özerk olmayanlar, toplumsal yaşama katılmak ve kapasitelerini gerçekleştirmek bakımından ciddi kısıtlamalarla karşılaşacak olmaları anlamında "ciddi biçimde zarar görecekler", dolayısıyla gelişemeyeceklerdir.

"Sağlık"ı ve "özerklik"i en temel ihtiyaçlar olarak belirledikten sonra Doyal ve Gough (1991, s. 157-158 ve 10. Bölüm) bir "ara ihtiyaçlar" listesi, yani sağlık ve özerklik ihtiyacını karşılayan malların evrensel niteliklerini sunarlar. Örneğin, yeterli barınma, beslenme, eğitim, güvenli bir iş ve çalışma ortamı, farklı kültürlerdeki insanlarca paylaşılan tipik ara ihtiyaçlar arasında yer alır. Doyal ve Gough, gerek temel ihtiyaçlar gerekse onları karşılayan ara ihtiyaçlar evrensel oldukları halde, onları karşılayan özgül araçların kültüre bağlı olduğunu belirtmektedirler. Bu ayrım göz önüne alındığında, Doyal ve Gough'un görüşü kısaca şöyle formüle edilebilir: "Bir kişi, bir yaşam biçimine başarıyla katılma kapasitesinden en iyi şekilde yararlanmak için sağlık ve özerklik gibi temel evrensel ihtiyaçları karşılamak için nesnel olarak yeterli beslenmeye, konuta vs.'ye olan ara

---

karşılanabilecek temel ihtiyaçlarla, ticari bir toplumda "ıvır zıvır biriktirmeye kanalize olmuş [sonsuz] haz arzusu" (s. 9) arasında bir ayrım yaptığını ileri sürmekle "ıvır zıvır"a duyulan bu arzunun ardında gerçek bir insan ihtiyacının yattığının Smith tarafından kabul edildiğini görmezden geliyor gibidirler.

ihtiyacı karşılamak için kültürel olarak kabul edilmiş beslenme, konut, eğitim vs. tiplerine ihtiyaç duyar. Ancak onun sayesinde gelişebilecek olduğundan her insanın bu ilk amaçta nesnel bir çıkarı vardır".[5]

Doyal ve Gough, ihtiyaçların dinamik ve açık uçlu bir yapıda olduklarını kabul etmektedirler, dolayısıyla onların anladığı anlamda bir ara ihtiyaçlar listesinin keyfî olmayan bir biçimde belirlenemeyeceğinin tamamen farkındadırlar. Yine de, kuramsal ve siyasal alanlar arasında gerekli köprüyü kurmak için böyle bir listenin hazırlanmasının zorunlu göründüğünü haklı olarak öne sürmektedirler. İhtiyaçlarla ilgili bir kuramın sosyal politika açısından bir girdi olarak kullanılabilmesi için analitik bir aygıtın geliştirilmesinin gerektiği doğru olmakla birlikte, biz bunun, böyle bir listenin ne kadar ikna edici olabileceği bir yana, *a priori* bir ara ihtiyaçlar listesi hazırlanmadan yapılabileceğine inanıyoruz.

Tüketici davranışını kültürel özgüllüğü içinde ele alan bir çözümlemenin, insan ihtiyaçlarıyla sosyal politika arasındaki gerekli bağlantıyı sağlayabileceğini düşünüyoruz. Böyle bir çözümlemenin temel unsurları iki katlıdır. Bir yandan, tüketim faaliyetini, insan ihtiyaçlarının yalnızca karşılandığı değil, aynı zamanda kendilerini gösterdikleri bir alan olarak görüyoruz. Öte yandan, sağduyuyla ve dışarıdan bir gözlemle zorunlu olmayan ya da daha az temel olan şeklinde sınıflandırılabilecek ihtiyaçları karşılamak uğruna sözde zorunlu ya da temel ihtiyaçlardan vazgeçen görünüşte sapkın davranışın, akıl dışı bulunarak otomatik olarak bir yana atılmaması ya da tüketicinin özerkliğinin azalması olarak görülmemesi gerektiğini düşünüyoruz; çünkü bu davranış, pekala gerçek bir insanî ihtiyacı yansıtıyor olabilir, hatta çoğu zaman da öyledir. Bir sonraki bö-

5 Bu formülasyonu şahsi yazışmalarımız sırasında Len Doyal'den aldık.

lümde kendi tüketim çözümlememizi sunacak ve bu konudaki bazı iyi tanınan yaklaşımlarla karşılaştıracağız.

3. İhtiyaçlar ve tüketim faaliyeti

İktisatçıların ortaya koyduğu tüketim çözümlemelerinde iki farklı eğilim ayırt etmek mümkündür. Bunlardan birinin, nesnel insan ihtiyaçlarına açık bir göndermede bulunmaktan kaçınan ve tüketime yalnızca bireylerin tamamen öznel tercihleri temelinde yaklaşan standart iktisat kuramının bütününü nitelediği rahatlıkla söylenebilir. Bu nedenle, Penz'in altını çizdiği gibi, tüketici egemenliği, "günümüzde iktisat politikalarıyla ve sistemlerle ilgili değerlendirmelerde ana normatif ilke" (1986, s. 1) olarak boy göstermektedir.

Öte yandan, çoğu zaman hem standart iktisat kuramının hem de modern tüketim toplumlarının eleştirisi niteliğindeki alternatif yaklaşımlarda, gerek insan ihtiyaçlarının doğasını gerekse tüketim davranışını biçimlendiren toplumsal olarak verili unsurları ortaya çıkarma yönünde ortak bir istek olduğu gözlenmektedir. Bu iki eğilim arasındaki farkın, nesnel ihtiyaçların mevcudiyetiyle ya da ihtiyaçların karşılanmasıyla tüketim arasında bir sapmanın var olma olasılığıyla ilgili varsayımlarından çok, çözümlemenin sınırlarının tayiniyle bir ilgisi vardır. Nitekim, standart iktisadi çözümlemenin, nesnel insanî ihtiyaçların gerçekliğini yadsıması gerekmemekle birlikte, bunlar soruşturma alanının dışında kalır. Bunun sonucunda, tüketicinin egemenliğine sıkı sıkıya bağlı olunması, insanî ihtiyaçlarla tüketim arasındaki ilişkinin iktisat politikasına yönelik kaygılarla araştırılmasını büyük ölçüde dışarıda bırakır.

Oysa, bu ilişkinin araştırılması, tüketim davranışını, gerçek ihtiyaçların karşılanmasıyla gösterdiği uygunluğa ya da ondan gösterdiği sapmaya göre inceleyen alternatif yakla-

şımların bütünleyici bir parçasını oluşturmaktadır. Ancak, bu yaklaşımlar, ihtiyaçların karşılanmasından sapan tüketim kalıplarını akıl dışı olarak görüp bir yana atma eğilimindedirler, dolayısıyla akıl dışı gibi görünen tüketim davranışının, ardında yatan bir ihtiyacın yansıması olduğunu göremezler. Bu, ihtiyaç sahiplerini tamamen edilgen bir konuma indirgemek gibi bir tehlikeye yol açmaktadır; bunun sonucunda tüketim, insan ihtiyaçlarının açık ya da kılık değiştirmiş biçimlerde kendini gösterdiği bir alan olarak görünmez.

O nedenle, metodolojik farklılıklarına karşın, her iki yaklaşımda da ihtiyaçlar tüketimden kopmuş görünmektedir. Bu yaklaşımların politik içerimlerini, ihtiyaç kuramıyla ihtiyaç politikası arasında bir köprü olarak tüketim çözümlemesi konusunda kendi görüşümüzü belirttikten sonra son bölümde ele alacağız.

3.1. İhtiyaçların tüketimden kopması

Geleneksel olarak iktisadın tüketim çözümlemesi, insan ihtiyaçlarına açıkça göndermede bulunmadan geliştirilmiştir. Bu çerçevede tüketici, piyasa bağlamında ortaya çıkan tercihlere yansıyan kendi ihtiyaçlarının nihai yargıcı gibi görünür. Modern tüketim kuramının en önemli öncülerinden olan Jevons'un belirttiği gibi,

> Bir kişi bir şeyi ne zaman *de facto* [fiilen] arzularsa, ona sahip olması yararınadır. Hatta bir kişi için zararlı olan bir şey bile bilgisizlikten dolayı istenebilir, satın alınabilir ve kullanılabilir; öyleyse faydası vardır (...) Sade, dayanıklı yünlü bir elbise yararlıdır; parlak ipekli bir elbise fantezi bir nesnedir (...) Böyle bir ayrımla iktisatçıların hiçbir ilişiği yoktur. Bu, eylemlerin nihai etkilerini araştıran ahlak ve toplum bilimle-

rinin başka kollarına aittir. İktisatta biz yalnızca yakın etkileri ele alırız (1905, s. 12)

Bu bağlamda, fayda derken, öznel, bireysel değerlendirmelerden söz edildiği kesindir ve kişiler arasında fayda karşılaştırması yapma olanağı reddedilmektedir.

Bu alıntının da ortaya koyduğu gibi, Jevons'un reddettiği şey, ihtiyaçların evrensel ve nesnel niteliği değildir. O ve modern tüketim kuramının gelişmesine katkıda bulunan takipçileri, tüketicilerin kendi ihtiyaçları konusunda en iyi yargıçlar olmayabilecekleri gerçeğini yadsımamakla birlikte, ekonomik faaliyetin ihtiyaçların karşılanmasından sapmasına neden olan unsurları çözümlemelerine dahil etmeye yanaşmazlar. Başlangıç noktası olarak bu görüşten hareketle fayda kuramı, tercihleri, eksiksiz, geçişli ve sürekliyse bireylerin rasyonel olduklarını öne sürer. Bu durumda Hausman'ın "tüketicilik" dediği şeyin ilkeleri, esas olarak bireysel tercihler arasında karşılıklı bağımlılığın olmaması ve doygunsuzluk kanalıyla fayda kuramı ekonomik davranışı açıklamakta kullanılmakta ve azalan marjinal ikame oranı ilkesiyle tamamlandığında bize standart tüketici kuramını vermektedir (1992, s. 18-19 ve 30-33).

Buna karşın, tercihlerin tamamen öznel niteliğini ve kişiler arasında fayda karşılaştırması yapmanın olanaksızlığını vurgulamakla birlikte, bu yaklaşım, iktisatçılar, özellikle de iktisat politikasıyla ilgilenen iktisatçılar arasında kolayca kabul görmemiştir. Örneğin, Wicksell'in "farklı kişilerin faydalarını karşılaştırmak olanaksızsa, parlamentoda vergi sorunlarıyla ilgili müzakerelerde bulunmak da saçma olurdu" dediği söylenir (Schumpeter, 1954, s. 1071). Yeni tüketici kuramına hiç de düşman olmayan Marshall, çalışmasında kişiler arası fayda karşılaştırmalarına yer vermekten vazgeçmemiştir (bkz: 1890/1961, s. 92-101).

Faydanın öznel niteliğinin altını bu denli açık biçimde çizen Jevons'un, yararlı ve yararsız, akılcı ve akılcı olmayan tüketim alışkanlıklarıyla ilgili ifadelerde bulunmaktan geri durmaması, çok daha ilginçtir. Örneğin, "eski çağlarda yapılan devasa gömütler, piramitler, tapınaklar ve diğer maliyetli yapılar"ın, emek israfı olduğundan anlamsız ve yararsız yapılar olduğundan söz eder (1905, s. 48). Zenginlerin tüketim alışkanlıklarını eleştirmekle kalmayıp, örneğin İngiltere'nin bütün sınıflarında var olan beyaz ekmek yeme saplantısı gibi "savurgan saçma önyargı"yı da eleştirir (1905, s. 32 ve 47).

Jevons'un çalışmasında bu ifadeler, insan ihtiyaçlarıyla tüketim faaliyeti arasındaki ilişkiyi konu alan çözümlemenin dışında kalmaktadır. Buna karşın, bazı iktisatçılar, standart kuramsal çözümlemenin getirdiği sınırları reddetmiş ve tüketim çözümlemesine, gerçek ihtiyaçların karşılanmasından sapmalara neden olan unsurları belirlemek amacıyla yaklaşmışlardır. Veblen'in (1899/1934 ve 1922), Duesenbery'nin (1952) ve Galbraith'in (1958) çözümlemeleri, bu tür yaklaşımlar arasında en iyi bilinenlerdir. Bu yazarlar, tercihlerin oluşumunun simgesel niteliğini öne çıkartarak tüketici egemenliğine ilişkin standart anlayışa meydan okumuşlardır. Duesenbery'nin belirttiği gibi,

> Tüketicinin davranışının gerçekten anlaşılabilmesi için, tüketim kalıplarının toplumsal niteliğini baştan kabul ederek işe başlamak gerekir. Marjinal fayda kuramının tercih kuramının bakış açısından insanî arzular belli mallara duyulan arzulardır; fakat bu arzuların nasıl ortaya çıktığı ya da nasıl değiştiği hakkında hiçbir şey söylenmez. Oysa, tercihler karşılıklı bağımlı olduğunda, tüketim probleminin özü budur (1952, s. 19)

Duesenbery için tercihlerin karşılıklı bağımlı olması ampirik bir olgudur. Ailelerin tüketim harcamalarının, (Keynesçi yaklaşımdan farklı olarak) mutlak aile geliri düzeyine değil, farklı gelir gruplarının oluşturduğu toplumsal hiyerarşide ailenin kendini içinde bulduğu gelir grubuna bağlı olduğunu gösterir. Tüketim harcamasıyla göreli gelir arasındaki bu ilişki, insanların toplumdaki konumlarının gereklerine göre harcamada bulunduklarını ifade etmektedir.

Veblen'in çalışmasındaysa boş zaman ve gösterişli tüketim, kişinin mevki ve statüsünü korumasının bir yolu olarak görünür:

> Toplumdaki hiçbir sınıf, en düşkün durumdaki yoksullar bile, alışılmış gösterişli tüketimden tümüyle sarfınazar etmez. En güçlü zorunluluğun yarattığı bir baskı olmadan, bu tüketim kategorisine ait son eşyalardan vazgeçilmez. Son incik boncuktan veya paraya dayanan nezahetin son hilesinden de vazgeçilinceye kadar sefalete ve sıkıntıya göğüs gerilecektir. (1899/1934, s. 85)

O nedenle, mevki ya da statü arzusu, fiziksel gereksinmenin ve rahatın en bariz gerekleriyle yarışabilir. Dahası, ikincisinin karşılanma tarzı, özendirmeyle (başkalarına benzeme arzusuyla) toplumsal olarak da şekillendirilip koşullandırılabilir (*age.*, s. 32). Yine de Veblen, gerçek ihtiyaçların karşılanmasına yönelik tüketimle, toplum tarafından kabul görme isteğinin yönlendirdiği savurgan harcama arasında ayrım yapmaktan vazgeçmez. Savurgan harcamanın yalnızca savurgan olması gerekmez; gerçek ihtiyacın bazı ögelerini de içerebilir, ancak Veblen'in çalışmasında başkalarına benzeme arzusu kendi başına bir ihtiyacı yansıtmaz:

> Adetten harcamalar, dayandığı adet (parasal itibar ilkesinin ya da göreli ekonomik başarının desteği olmadan bir adet ya da bakış açısı halini alamayacağının anlaşılması ölçüsünde), kendini başkalarıyla karşılaştırma alışkanlığından geliyorsa, israf kategorisine sokulmalıdır (*age.*, s. 100).

Duesenbery bu açıdan Veblen'i izler:

> Kendi başına bir amaç olarak daha yüksek bir yaşam standardına ulaşmanın başlıca toplumsal hedef olması, tüketim kuramı açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu, daha kaliteli mallar edinme arzusunun kendine özgü bir yaşam biçimi halini alması anlamına gelir. Bu, daha fazla para harcanması için bir dürtü oluşturur; hatta bu dürtü, para harcamakla karşılanacağı varsayılan ihtiyaçlardan doğan dürtüden bile çok daha güçlü olabilir (...) *hangi türden olursa olsun bir ihtiyacı* karşılamak bakımından hiçbir yararı olmayan bir malı edinmenin saygınlık kazandırdığı toplumların var olduğu bilinmektedir (1952, s. 28-29; vurgu bize ait).

Bu formülasyonda, "her bireyde temel bir dürtü" olarak bulunmakla birlikte, saygınlığın bir ihtiyaç olmadığını ve salt saygınlık kazanma amacına hizmet etmesi için tüketilen malların yararsız bulunduğunu gözlemliyoruz. Dolayısıyla, biraz şaşırtıcı biçimde, nüfusun en yoksul kesimleri arasında bile tüketimin sembolik niteliğinin, tüketimin biyolojik ya da maddi yönüne egemen olduğunu göstermek için bunca çaba harcayan bu iki yazar, saygınlık kazanmayı amaçlayan ya da başkalarına benzeme arzusu tarafından belirlenmiş tüketimle, "gerçek" ihtiyaçların karşılanmasına yönelmiş tüketim arasında keskin sınırlar çizmekte tereddüt göstermezler.

Batılı tüketim toplumlarının Veblenci eleştirisinin ana direği gibi görünen özenmenin yönlendirdiği davranışla ilgili çözümlemeler, Galbraith'in yaklaşımında yerini talep yönlendirmesine bırakmaktadır (bkz: Galbraith, 1972, 1976). Galbraith'e göre, talebin doğuşunda etkili olan ve onu gerçek ihtiyaçların karşılanmasından uzaklaştıran, tüketicinin özgür seçimi değil, reklam faaliyetleridir. Özel sektörle kamu sektörü arasındaki "sosyal denge"nin altüst olmasının ve kişisel bollukla kamusal sefaletin birarada bulunmasının, modern endüstri toplumunun tanımlayıcı niteliği haline gelmesi aynı sürecin sonucudur. Galbraith'in belirttiği gibi (1976, s. 198), "kitle iletişim araçları, daha fazla okul değil daha fazla bira adına toplumun gözlerine kulaklarına saldırmaktadır". Talebin, özelde okuldan bu sapmasının, özel ve kamu sektörleri arasındaki sosyal dengenin onarılmasında eğitime yaşamsal bir rol biçen Galbraith için ciddi sonuçları vardır; Galbraith'e göre tüketicinin eğitim düzeyiyle maddi mallara talebi arasında olumsuz bir bağlılaşım vardır (*age.*, s. 213 ve 1972, s. 367-8).

Tüketiciliğin eleştirisine Veblenci ve Galbraithçi yaklaşımlar arasında farklar bulunmasına karşın,[6] her iki çözümleme çizgisinde de temel zorunluluklarla temel olmayan harcamalar arasında bir ayrım bulunmaktadır. Bu ayrım, insan ihtiyaçlarının hiyerarşik olarak sıralanmasının mümkün olduğuna açık ya da örtük olarak inanç besleyen bu yaklaşımlarda daha da netleşmektedir. Bu tür yaklaşımlarda ihtiyaçlarla istekler arasındaki ayrım açık hale gelmektedir. Bu iki kavramı ayırt etmenin yaygın bir yolu, ihtiyaçları bütün bireyler tarafından paylaşılan evrensel istekler olarak tanımlamaktır (örneğin bkz: Davis ve O'Boy-

6 Galbraith'in yaklaşımında "içgüdüselci", "yönlendirici" ve "Veblenci" unsurların eleştirel bir değerlendirmesi için bkz: Campbell (1987, s. 43-57).

le, 1994, s. xix).[7] Diğer yaklaşımlarda isteklerin ihtiyaçlardan türediği ve farklı ihtiyaç kategorilerinin alt grupları olarak görüldüğü ileri sürülmektedir (Lavoie, 1994). Her iki tanım da, isteklerin, standart tüketim kuramında olduğu gibi, tüketicinin öznel tercihlerine göre birbirinin yerini alabileceğini öne sürmektedir. Öte yandan ihtiyaçlar, nesnel olarak bilinebilir olan belli bir hiyerarşi içinde bulunurlar. İhtiyaçlar arasındaki bu hiyerarşi, ya Maslowcu terimlerle (Lavoie, 1994) ya da toplumsal olarak paylaşılan sıralanmaya göre (Davis ve O'Boyle, 1994, s. xxi-xxiii) sunulur. Özellikle kalkınma iktisatçılarının, nüfusun en yoksul kesimlerinin temel ihtiyaçlarını tanımlama girişimleri, örtük de olsa, insanî ihtiyaçların hiyerarşik olarak sıralanmasının mümkün olduğu inancını yansıtmaktadır (Stewart, 1985; Cole ve Miles, 1984). Yine, modern tüketim toplumlarını eleştirenler, daha yaşamsal olanlarından zorunlu olmayanlara doğru sapma gösteren harcama örüntülerinin akıl dışı ya da yönlendirilmiş niteliğini, çoğu zaman ihtiyaçlar arasındaki örtük hiyerarşiden hareketle ortaya koymaya çalışırlar.

Çağdaş piyasa toplumlarında ihtiyaçların karşılanmasıyla ilgili yadsınamaz önemdeki sorunları ele alan bütün bu yaklaşımlarda, tüketim faaliyetinde özgür irade unsurunu önemsememek ve dostlarını ağırlamak, en son çıkmış bir ev aletini almak ya da aile fertlerinin gerekli protein ihtiya-

---

7 Geçerken belirtelim, ihtiyaçlarla istekleri birbirinden ayırt etmek, burada hakkıyla üzerinde duramayacağımız karmaşık bir sorundur. Ancak, şunu belirtmek isteriz: İstekle ilgili iddialar, ihtiyaçla ilgili iddialar tarafından haklı gösterilebilirken (yani, x'in y'ye ihtiyacı varsa, bu durumda x'i haklı gösteren y'ye duyulan istektir), tersi her zaman doğru değildir. Bu anlamda, ihtiyaçla ilgili iddialar yapısal olarak normatiftir (dolayısıyla nesneldir); istekle ilgili iddialar bu özellikten yoksundur. 2. Kısım'da da ileri sürdüğümüz gibi, ihtiyaçlar (isteklerden farklı olarak) insan doğasına özseldir. Bütün ihtiyaçlar, onlara birlik kazandıran ortak, evrensel bir amaca yönelirler; yine, istekler tipik olarak böyle bir birlikten yoksundur.

cını karşılamadan önce giyim kuşamdaki son modayı izlemek için, Maslowcu ihtiyaç hiyerarşisini gözardı eden tüketicilerin davranışını akıl dışı olarak yargılamak gibi talihsiz bir eğilim vardır. Bu tür tüketim kalıplarının akıl dışı davranışlara tercüme edilmelerinin gerekmediğine, toplumsal yaşamdan dışlanmama "ihtiyacı"nın, yoksulluğun kişiyi toplumsal yaşamda görünmez kılabileceği ve bir hiç haline düşürebileceği korkusunun yansıması olduğuna inanıyoruz (Smith, 1759/1976, s. 113).

O yüzden, tüketim faaliyeti, toplumun üyeleri arasında iletişime ve toplumsal yaşama katılıma temel oluşturmadaki rolü açısından değerlendirilebilir ve değerlendirilmelidir. Bu bakımdan, mal ve hizmet tüketiminin insanları giderek artan bir düzeyde bütünleştirmeye yaradığı, iletişimin önüne engeller dikmekten çok iletişimin ziyadeleşmesine hizmet ettiği toplumların *iyi* toplumlar olduğunu söylemek temelsiz olmayacaktır.

3.2. Alternatif bir yaklaşım: İçerme ve dışlama aracı olarak tüketim

Tüketim derken, üretim faaliyeti dışında, piyasanın, devletin ya da bizzat tüketicinin kendisinin sağladığı mal ve hizmetlerden yararlanmayı anlıyoruz. Tüketimin, üretimin ve bölüşümün nitelikleri tarafından biçimlendirildiğinden kuşku yoktur. Bireyin üretim ilişkileri içindeki konumu, Bourdieu'nün (1979) deyişiyle, onun ekonomik ve kültürel sermayesini belirler ve bu da tüketimde yansımasını bulur. Aynı şekilde, belli bir toplumdaki bireylerin "ulaşabildikleri metalar" *(commodity command)* ya da "sosyal olarak belirlenen haklar"ı *(entitlements)* (Sen, 1981, 1985, 1988) büyük oranda bölüşüm alanında belirlenir. Buna karşın, tüketimi, belli bir gelir dağılımının verili yapısından olduğu kadar özgül

mülkiyet ve üretim ilişkilerinden de belli ölçüde bağımsız toplumsal düzenleme mekanizmalarına tabi görece özerk bir alan olarak görmek önemlidir.

Bu özerklik, hatırı sayılır oranda tüketim faaliyetinin *sembolik* boyutundan kaynaklanmaktadır. Örneğin, bir kişi bir elbise alıp giydiğinde bu maldan yalnızca ısınma ihtiyacını karşılamak gibi maddi bir yarar sağlamaz, aynı zamanda bu malın kişinin beğenisini ve toplumdaki konumunu ortaya koymak, başkalarına toplumdaki varlığıyla ilgili bir "mesaj" göndermek gibi sembolik bir yararı da vardır. O nedenden, "aslında diğerlerinden hiçbir farkı olmayan belli bir sabun markasını [ya da bir elbiseyi veya başka herhangi bir tüketim maddesini -A.B. ve G. I.] tercih etmenin, özerkliğin genişlemesinden çok azalmasıyla bir ilgisi" (Doyal ve Gough, s. 66) olduğunu söyleyemeyeceğimiz gibi, bunun "[kişinin] özerkliğinin bilinçsiz bir kullanımı" (Doyal, 1993, s. 122) olduğunu da söyleyemeyiz.

Ancak, bu davranışın akıl dışı ya da özerklikte bir azalma olarak nitelendirilip göz ardı edilemeyecek olması, onun, toplumsal yaşama katılma ve toplumun diğer üyeleriyle anlamlı bir iletişim kurma amacının pürüzsüz bir biçimde karşılanmasına otomatik olarak hizmet ettiği anlamına gelmez. Bugün pek çok toplumda edimsel olarak var olduğu biçimiyle tüketim faaliyetinin çifte bir niteliği vardır: Hem toplumsal yaşama anlamlı bir katılıma hem vahim bir yabancılaşmaya; hem içermeye hem de dışlamaya hizmet eder. Douglas'ın ve Isherwood'un (1979), Bourdieu'nün (1979) ve Appadurai'nin (1986) çalışmalarının ikna edici bir biçimde gösterdiği gibi, genelde malların (özelde, sözde "zorunlu ihtiyaçlar" yerine "ıvır zıvır"ın) tüketilmesi, tüketicinin toplumla bütünleşme arzusunu yansıtır. Fakat, aynı zamanda bu yazarlar, insanlar arasındaki ilişkilerin hiyerarşik bir niteliğe sahip olduğu herhangi bir toplumsal düzen-

de, tüketimin statü sistemini korumak üzere tasarlanmış farklı aygıtlar tarafından kontrol edildiğini ileri sürerek tüketimin olumsuz işlevini de vurgularlar. Eski toplumlardaki lüksü ve israfı yasaklayan *(sumptuary)* yasalar toplumsal kontrol amacını çok açık biçimde ortaya koyarken, görünürde farklılaşmamış olan çağdaş toplumlarda aynı işlevi üstlenen çok daha ince ve karışık mekanizmalar vardır. Örneğin, Appadurai bugün "kontrol edilmekte olan şeyin, birbirleriyle ikame edilebilir ve serbestçe ulaşılabilir oldukları yanılsaması yaratarak durmadan büyüyen meta evreninde beğeni meselesi" olduğunu ileri sürmektedir (1986, s. 25). 'Beğeni' kavramı, çağdaş bir toplumdaki tüketim kalıplarını, sınıf ilişkilerinin dinamiğindeki rollerine göre çözümleyen Bourdieu'nün çalışmasında da (1979) merkezî bir yer tutmaktadır.

Yine Jean Baudrillard'ın tüketim çözümlemesi de (1988) bu bağlamda yararlı bir çözümlemedir. Baudrillard, çağdaş toplumlarda tüketim araçlarının, tüketilen mal ve hizmetler sisteminin bir işaret niteliği kazandığını öne sürmektedir; bir kişinin, neyi, nerede, nasıl yediği, giyindiği ve satın aldığı, nasıl biri olduğuna işaret etmekte, kişiliğini ortaya koymasına yardım etmektedir; ayrıca bir statü, mevki ve toplumsal mertebe kodudur. Dolayısıyla bu kodda toplum tarafından tanınma ihtiyacının bir ifadesini buluruz:

> Bu, tanınma işaretlerinin tümden laikleştiği bir toplumsallaşma biçimidir: Dolayısıyla toplumsal ilişkilerin -en azından biçimsel olarak- özgürleşmesiyle ilgilidir (...) Tarihte ilk defa bu kod evrensel bir işaret ve yorum sistemi oluşturur (...) Hergün sokaklarda milyonlarca yabancının yan yana yürüdüğü bir dünyada bu "toplumsal mertebe" kodu, bir yandan insanların hep duyageldikleri birbirleri hakkında bilgi sahibi olmak

gibi yaşamsal bir ihtiyacı karşılarken, temel bir toplumsal işlevi de yerine getirmektedir (1988, s. 19-20).

Böylelikle Baudrillard, toplumsal yaşama bir katılım aracı olarak tüketimin olumlu işlevini açıkça kabul etmektedir. Fakat, dikkatimizi aynı zamanda tüketimin olumsuz yönlerine de çekmektedir. Ilkin, evrensel bir işaret sistemi kendi başına bir dil oluşturmaz; dolayısıyla, "evrenselleşmeye, bireyin sahip olduğu nesnelerle özdeşleştirilmesiyle ya da salt onlarla tanımlanmasıyla yoksullaştırılması pahasına ulaşıldı"ğından, anlamlı bir iletişime elvermez. Ikincisi, böyle bir tüketim faaliyeti, "hiyerarşi ve ayrımcılık takıntısı"nı yeniden yaratır, dolayısıyla iletişimin ve katılımın önüne yeni engeller diker. Son olarak, tam tersi görünmesine karşın, "söz konusu kod, saydam değildir; ardındaki üretim, bölüşüm ve diğer toplumsal ilişkilerle ilgili gerçek yapılar okunmadan kalır" (*age.*, s. 20-21).

Sonuç olarak, tüketim, bütün ihtiyaçları sahip olma ihtiyacına indirgediği ölçüde insan ihtiyaçlarını ve insanlığımızı türdeşleştirir ve yoksullaştırır. Bizim bakış açımızdan insan ihtiyaçlarının en yüksek ve nihai amacı *öteki kişi* iken, tüketim toplumunda bu amaç ürünün kendisi haline gelmektedir. Tüketim toplumunun üyelerinin toplumsal yaşama eksiksiz ve anlamlı bir biçimde katılmalarını önleyen ve yabancılaşmaya giden yolu açan, tüketimciliğin bu tek yanlılığıdır.

Dahası, kitlelerin, ayrıcalıklı grupların toplumsal statülerini tanımlamaya yarayan tüketim kalıplarına özenmelerinin ya da toplumsal konuma işaret eden malları edinme özlemi duymalarının, Hirsch'ün (1978) terminolojisini kullanacak olursak, kendi kendini yok eden bir faaliyet olduğu ileri sürülebilir. Bu tüketim kalıpları ya da mallar, daha az ayrıcalıklı olanları toplumsal yaşamın belli alanlarından dışlayacak, dolayısıyla herkes tarafından ulaşılabilir hale

geldiklerinde anlamlarını yitirecek biçimde yapılanmışlardır. Dolayısıyla, insanların bu alanlarda tüketerek toplumsal yaşama katılabilecekleri konusunda yanlış bir düşünceye sahip oldukları söylenebilir.

Bu nedenle, tüketimin piyasadan alınan mallara sahip olmakla özdeşleştirilmesi, tüketimin ihtiyaç karşılanmasına hizmet etmeyen biçimlerinin incelenmesiyle, daha yakından bir çözümlemeyi hak etmektedir. Kaynak dağılımının piyasaya özgü ve piyasa dışı yollarının göreli rolü, ihtiyaçlardan yola çıkan bütün sosyal politika yaklaşımlarının hesaba katması gereken yaşamsal sorunlardan biri olduğundan, özellikle önem taşımaktadır. Bu noktada karşımıza Galbraith'in kamu ve özel sektör tarafından sunulan yararlı ve önemli malların tüketimi arasındaki toplumsal denge üzerindeki vurgusu çıkmaktadır. Buna karşın, Galbraith'in bu konudaki yaklaşımı, tüketicinin seçiminin rasyonel olduğunu yadsımayan bizim yaklaşımımızdan farklıdır. Standart iktisat için merkezî önem taşıyan tüketicinin egemenliği fikrini paylaşmamakla birlikte, tüketimi, başarılı olsun olmasın, insanın toplumsal yaşama katılarak gelişmesi gibi nihai bir amacın gerçekleştirilmesine yönelik bir faaliyet olarak görüyoruz. O nedenle, bizim çözümleme çizgimizden doğan politik yaklaşım, önceki alt bölümde ele alınan ihtiyaçla ve tüketimle ilgili değerlendirmeleri niteleyen yaklaşımlardan ayrılmaktadır.

4. Sosyal politika

Bu kısımda, insan ihtiyaçlarıyla tüketim arasındaki ilişkiye yaklaşımımızın sosyal politika açısından taşıdığı ana içerimleri, yukarıda ele alınan diğer yaklaşımlarla karşılaştırmalı olarak ortaya koyacağız.

Standart iktisadın, ihtiyaçlarla tüketim davranışı arasındaki olası sapmalara mutlaka itiraz etmesi gerekmez. Yalnızca,

soruşturma alanının dışında gördüğü bu tür sapmalar üzerinde uzun uzadıya durmaya yanaşmaz. Akılcılıkları, seçilen araçların verili amaçlara ulaşmak için uygun olup olmamasına göre tanımlanan tüketicilerin öznel tercihleriyle işe başlar. Bu araçsal akılcılık tanımı, daha adil gelir dağılımı yoluyla ihtiyaçların daha iyi karşılanmasına yönelik politikaları kategorik olarak dışarıda bırakmamakla birlikte, müdahaleciliği, üretimin tersine bölüşüm alanıyla sınırlıdır ve farklı toplumsal grupların ulaşabileceği mal ve hizmetlerin niteliğinden ve niceliğinden çok, efektif satın alma gücüyle ilgilenir. Daha tipik olanı, gerek gelişmiş Batı'da tüketiciliğin sorunları gerekse başka yerlerde insanî yoksunluğun inkar götürmez dışavurumları karşısında takındıkları eleştirel olmayan tutumla modern tüketim toplumlarını savunanlara haklılık sağlayan salt piyasa yönelimli bir yaklaşıma yol açma potansiyeli vardır (bkz: Norton, 1993 ve Lebergott, 1993).

Kurama ve politikaya özgü meselelere yaklaşımlarındaki yığınla farklılığa rağmen, iktisat kuramını eleştirenler, tüketicinin akılcılığı varsayımını reddetmekte ortak bir tutum içindedirler. Bu eleştirmenler, çoğu zaman özendirici ve yönlendirici güçlere teslim olmuş kabul edilen davranış tiplerinin ardındaki ihtiyaçları ortaya çıkarmaya çalışmadan, "başkalarının ihtiyaçları"ndan söz etme eğilimindedirler. Politik bakışları, çoğunlukla piyasa tüketimine karşı olmanın, tutumluk ve basitlik taraftarlığının nitelediği müdahaleci bir bakıştır. İhtiyaçlar arasında nesnel olarak verili kabul edilen bir hiyerarşinin varlığına örtük ya da açık biçimde duydukları inancın, belli bir toplumda halkın çoğunluğunun temel ihtiyaçları yerine getirilmeden önce, yalnızca malların değil hizmetlerin de giderek karmaşıklaşmasını sınırlamaya çalışan politik önerilere yol açması olasıdır. Bu bakış, özel ve kamu sektörlerinin ürettiği mallar arasında daha sağlıklı bir denge kurmak için vergilerin ve devlet har-

camalarının arttırılması yönünde Galbraith'in talebi, gösterişli tüketim nesnelerinin üretimini caydıracak ve temel zorunlu malların üretimini ve devlet tarafından teminini özendirecek bir endüstri politikasının uygulanması veya kamu ya da özel sektörde üretilen malların kalitesinin, basitliği özendirecek ve gösterişçi israfı önleyecek biçimde doğrudan kontrol altına alınması dahil bir dizi politik yönelimle uyuşmaktadır. Başlıca eşgüdüm aygıtı olarak üretimin kamusallaştırılması ve merkezî planlamadan yararlanılması da ihtimal dahilindedir. Tüketiciliğin toplumsal sorunlarıyla ilgili haklı bir kaygıyı yansıtan bütün bu politik seçenekler belli bağlamlarda istenebilir şeyler olmakla birlikte, bunların, geçerli tüketim kalıpları önceden çözümlenmeden önerilmeleri, bireysel ihtiyaçların bastırılması, tek tek toplumların çağın insanî kazanımlarından tecrit olması, ihtiyaç karşılamanın gelecekte var olabilecek araçlarının sınırlanması ve son olarak ihtiyaçlar arasında olduğu düşünülen hiyerarşiye karşılık gelen bir toplumsal hiyerarşinin güçlendirilmesine örtük olarak katkıda bulunmak gibi bir dizi tehlikeye yol açar.

Öte yandan, bizim yaklaşımımız tüketicinin akılcılığı varsayımını kabul etmekle birlikte, bunu standart iktisat kuramından farklı bir tarzda yapar. İnsanın toplumsal yaşama katılım yoluyla gelişmesi gibi evrensel ve nihai bir amaca yönelmiş olması anlamında bütün tüketim faaliyetlerinin akılcı olduğuna inanmaktayız. Buna karşın, çeşitli nedenlerle tüketim faaliyetinin bu amaca hizmet edemeyebileceğini de kabul ediyoruz. Bu kabul, doğal olarak bizi aşağıdaki nitelikleri yansıtan müdahaleci bir politik tutuma götürmektedir:

1. Birincisi, şu iki soru görüşümüzü şekillendirmektedir: i) Geçerli tüketim kalıpları, insanlar arasında iletişimi güçlendirmekte midir, yoksa bu iletişimin önüne engeller mi çıkarmaktadır? ii) Bu kalıplar, insan ihtiyaçlarının genişle-

mesine hizmet etmekte midir, yoksa bireyi, insan toplumunun bir üyesi ve çağın insanî kazanımlarına katılan evrensel bir varlık düzeyine yükseltmek yerine, sınıfının, etnik ya da dinsel topluluğunun bir üyesine indirgeyerek küçültmekte midir?

II. Bu politik tutum, a) toplumsal yaşama belli katılım biçimlerinin, insan toplumunun üyesi olmak gibi daha evrensel ve zengin bir anlamı barındırması anlamında, yukarıdaki iki soruda örtük olarak var olan amaçlar arasında bir tercihte bulunmanın mümkün olabileceğini, b) bugünün ihtiyaçlarının karşılanmasıyla yarın var olabilecek ihtiyaçları karşılama araçları arasında da tercihte bulunmanın mümkün olabileceğini, c) kaynakların kıt olduğunu ve onlardan yararlanmanın farklı avantaj ve dezavantajlar içeren farklı yolları bulunduğunu kabul etmektedir.

III. Bizim yaklaşımımızda tüketim, piyasadan satın alınan, devletin sağladığı ve yerinde tüketilmek üzere üretilen malların tüketimini içerecek biçimde tanımlanmaktadır. Bu anlamda, politik müdahale, tüketimin yapısını, yukarıdaki iki sorunun ve çok sayıda olası tercihin ışığında, ihtiyaçları karşılamanın bu kanallarının göreli ağırlığını değiştirecek biçimde şekillendiren önlemleri kapsar.

IV. Aynı zamanda ihtiyaçları karşılamanın farklı kanallarının göreli değerlerine de, paternalizm ve "ihtiyaçlar üzerinde diktatörlük" gibi tehlikelere karşı duyarlı olan bir yaklaşımla yer verilmektedir. Örneğin, Bauman'ın (1987) belirttiği gibi, tam özerkliğe sahip oldukları söylenemese de, tüketiciler piyasadan yararlanarak yine de devletten ve kültürel doğruculuğun geleneksel hakemlerinden en azından belli bir özerklik koparmışlardır. Ancak, Bauman'ın yaklaşımını değerlendiren Warde (1994), tüketimin özgürleştirici etkisinin, yalnızca satın alma gücüne sahip olanlar için mümkün olduğunu ve devlet kurumlarının, daha az ayrıcalıklı olanla-

rın da belli oranlarda bu satın alma gücüne ulaştırılmasında göz ardı edilemeyecek bir rol oynadığını ileri sürmektedir. Warde'ın uyarısı, daha adil bir gelir dağılımı yönünde devlet müdahalesine bir davet olarak yorumlanabilir. Ne var ki, ya piyasanın belli mal ve hizmetleri sağlamadığı ya da alternatif yolları denemenin kolay olmadığı veya olanaksız olduğu durumlar da olabilir (Hirschman, 1970, 1982). Böyle durumlarda söz konusu malları devletin sağlaması, ayrıcalıklı olmayanların toplumsal yaşama katılmanın belli araçlarından dışlanmasının tek alternatifi olabilir.

Hepsi de haklı kaygıları yansıtan bu ifadelere bakarak iki noktayı belirleyebiliriz: Birincisi, ihtiyaçları doğrudan tanımlamadan büyük gelir eşitsizliklerini ortadan kaldıran bölüşümcü politikalar, toplumsal katılım şansını arttıracaktır; ikincisi, piyasanın, farklı fiyat seçenekleri arasında, satın almama kararını *(exit option)* anlamlı kılacak biçimde bir seçim olanağı sunamadığı yerde malların devlet tarafından temini zorunlu olabilir.

V. Bu son iki noktaya, tüketimin dışlayıcı rolünün tersine bütünleştirici işlevini güçlendirme amacını yansıtan yaşamsal önemde bir başka kaygının eşlik etmesi gerekir. Bu kaygı ortadayken, politika yapanların, ister gelir yardımı biçiminde ister devletin sağladığı mal ve hizmetler biçiminde olsun, kamu kaynaklarını kullananların muhtaç damgası yememelerine özen göstermeleri gerekir. Kamu kaynaklarından yararlandırılanlarla, ya da kamu mallarını kullananlarla, özel gelir sahipleri ve piyasada sunulan malları satın alanlar arasında tabakalaşmaya yol açan bir politika, piyasanın yarattığı eşitsizliklerin yerini almamalıdır. Farklı refah devleti rejimlerini karşılaştıran Esping-Andersen (1990) tarafından çok yerinde olarak altı çizilen bu nokta, bizim yaklaşımımızdan doğal olarak çıkacak politik görüşün önemli bir özelliği olarak görünmektedir. O nedenle kendi-

mizi, istisnasız herkese bir "yurttaşlık geliri" sağlayan evrenselci transfer politikalarının işsizlik yardımından üstün olduğunu, ya da ellerindeki imkanlar ne olursa olsun, zenginleri de yoksulları da kamu mallarından ve hizmetlerinden yararlandıran toplumsal düzenlemelerin istenir olduğunu ileri sürecek bir konumda buluyoruz.

Bu beş özelliğin, ayrıntılı bir plan vermekten kaçınan ve kendini önceden belirlenmiş paket politikalar oluşturmaya çalışmaktan çok alternatif politikalar arasında karşılaştırma yapmayı mümkün kılacak bir temel oluşturmakla sınırlayan bir siyasi görüşü tanımladığı açıktır. Aşağıdaki satırlarda bunun somut bir sosyal politika sorununa, yani Türkiye'deki ortaöğretim örneğine nasıl uygulanacağını ele alarak bu görüşün yapısını daha da aydınlatmaya çalışacağız. Önce bazı gözlemlerde bulunarak, daha sonra bu gözlemlerimizi ihtiyaçlarla tüketim arasında bu yazıda ortaya konmuş olan ilişkinin ışığında yorumlayarak işe başlayacağız. Sonunda yorumumuzun siyasal içerimlerini ele alacağız.

Türkiye'yle ilgili olarak yapmak istediğimiz ilk gözlem şudur: Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (1979, s. 90; 1982, s. 3; 1993, s. 294), "kültür" ve "eğlence" ile ilgili harcamaları da kapsayacak biçimde bir toplam halinde sunduğu verilere göre, bütün gelir grupları için eğitime hane başına yapılan harcama, toplam ev bütçesinde çok düşük bir paya sahiptir; daha da önemlisi, bu pay gelir düzeyi düştükçe azalma eğilimi göstermektedir. İkincisi, ortaöğretime devam oranı, altmışlarla seksenlerin sonları arasında öğrenci sayısı normal liselerde üç kat meslek liselerinde yaklaşık beş kat artmış olmasına rağmen, çok düşüktür (TÜSİAD 1990, s. 224-228). Son olarak, aynı dönemde dinî okullara devam eden lise öğrencilerinin sayısında çok daha yüksek bir artış (on üç kat) olduğunu gözlemliyoruz. Bu okullar başlangıçta din görevlisi yetiştirmek üzere tasarlanmış olmalarına karşın,

zamanla İslâm'ın dogma ve uygulamalarıyla ilgili derslerin önemli bir yer tuttuğu müfredatı farklı sıradan ortaöğretim kurumları gibi işlev görmeye başlamışlardır (TÜSİAD 1990, s. 131, 133-4).

Çok daha yüzeysel bir düzeyde, eğitim hizmetlerinin tüketimiyle ilgili bu gözlemler, *ceteris paribus* (diğerleri eşit olmak üzere) Türk halkında çocuklarının eğitimine genel bir ilgi noksanlığı olarak yorumlanabilir. Bu yoruma bir de özgül -yani İslâmî- bir değer sisteminin göstergesi olarak dinî eğitimin laik eğitime belirgin bir biçimde tercih edilmekte olması eklenebilir. Ancak, eğitimle ilgili tüketici tercihlerine daha yakından bakıldığında, çok farklı bir manzara ortaya çıkmaktadır: Dinî okullara gösterilen bu teveccühün, laik olmayan bir yaşam görüşüyle hemen hiçbir ilgisi bulunmayan tamamen akılcı bir seçimi yansıttığı görülmektedir. Eğitimle ilgili tutumlar üzerine yapılan çeşitli araştırmalar, Türkiye'de insanların kendini geliştirmenin ve toplum yaşamına katılma olanaklarını arttırmanın bir yolu olarak eğitime büyük değer verdiklerini ve çocuklarına iyi bir eğitim kazandırmak için hei tür özveride bulunmaya hazır olduklarını göstermektedir. Örneğin, Devlet Planlama Teşkilatı'nın (1992, s. 200 ve 204) ülke genelinde gerçekleştirdiği, Türk ailelerinin değer ve tutumlarının yanı sıra yapısal nitelikleriyle ilgili bir araştırmaya verilen yanıtlarda bu durum açıkça görülebilir. Yine, özel okullarla devlet okulları arasında eğitimin maliyeti açısından muazzam bir fark bulunmasına karşın, özel okullara yazılan öğrencilerin sayısının hızla artmakta olması da bunu göstermektedir. Orta sınıf çoğu ailenin, çocuklarının eğitimi için önemli özverilerde bulunması, özel okulların sayısındaki artışı açıklamaktadır. Buna karşın, bu tür eğitim, Türk ailelerinin çoğunluğunun hiçbir biçimde ulaşamayacağı son derece pahalı bir seçenek olmaya devam etmektedir. Bu yüzden, da-

ha önce belirtildiği gibi, genel aile bütçesinde eğitime ayrılan küçük pay, çoğu insanın devlet okullarına bel bağlamak zorunda kaldıklarına işaret etmektedir.

Ne var ki, pek çok aile normal devlet okullarının sağladığı eğitim eşitliği hakkında haklı bir olumsuz görüşü paylaşmaktadır. İnsanlar, eğitimin, karşılanması toplumsal yaşama katılımı arttıran, kişinin kendini geliştirmesine yarayan önemli bir ihtiyaç olduğunu düşünmekle birlikte, normal devlet okullarının bu ihtiyaçları karşılayamayacağını da bilmektedirler. Gerekli özverilerde bulunabilen orta sınıf ailelerde bu durum özel liselerin tercih edilmesine yol açmaktadır. Diğer aileler mevcut devlet okulları arasında en iyisini seçmeye çalışmaktadır. Tamamen nesnel nedenlerle laik devlet okullarının çoğundan daha iyi görünen dinî liselerin yaygınlaşmasının nedeni, tümüyle akılcı nitelikteki bu tüketici stratejisidir (TÜSİAD, 1990, s. 102-3, 137). Eğitimin düzeyiyle son derece zor olan üniversiteye giriş sürecinde sağladığı avantajlar bir yana, aileler dinî okullarda başka bir avantaj daha görmektedirler: Dinî okullardan mezun olanların oluşturduğu ve kendilerine şüpheyle bakan büyük oranda laik topluluğa karşı aralarında güçlü dayanışma bağları bulunan son derece nüfuzlu ilişki ağının bir üyesi olmak. Özellikle giderek güçlenen İslâmcı partiden aldıkları siyasi destekle siyasi yaşamda, bürokraside, üniversitelerde ve iş dünyasında bugün önemli mevkilerde bulunan bu okul mezunları, genişlemekte olan bir ağ içinde seferber ettikleri karşılıklılık ilişkilerinin etkililiğini güçlendirme becerilerini durmadan arttırmaktadırlar.

Tüketim kalıplarını, ihtiyaçların açığa çıktığı bir alan olarak ele alan bir yaklaşımdan doğan bu manzara, bu kısımda ele aldığımız niteliklerce biçimlendirilen herhangi bir siyasi görüş için zorunlu bir girdi oluşturmaktadır. Böyle bir görüşün, her şeyden önce, normal devlet liselerinde verilen

eğitimin niteliğinden hoşnut olmadıklarını gösteren tüketicilerin bu davranışlarının ortaya koyduğu bir ihtiyaç olarak, eğitimin önemine göre tanımlanması gerekir. Bu bağlamda politik formülasyonun, öğrencilerin toplumsal yaşama katılmak yoluyla kendilerini geliştirme olanaklarını arttırmayı amaçlayan bir reform sisteminde dinî okullar kadar özel okulların rolüne de yer vermesi gerekir. Türkiye'de ortaöğretim sorunundan doğan soruların hepsini yanıtlamak gibi bir iddiamız olmasa da, yine de politik hedefler arasında ortaya çıkan tercihleri ele alırken diğerlerinden daha doyurucu olabilecek kararlara işaret edebiliriz.

Her politik formülasyonun önünde ciddi bir engel oluşturan kaynak kıtlığı ortadayken, nitelikle nicelik arasında yapılacak bir tercihin, (tüketici davranışı, herhangi bir lise eğitiminin bu gereksinmenin karşılanmasında etkili olamayacağını gösterdiğinden) lise öğrencilerinin sayısı arttırılacak diye eğitimin niteliğini iyileştirme zorunluluğunu göz ardı eden seçeneklere yol açmaması gerektiğini ileri sürebiliriz. Yukarıdaki I ve II. kısımlarda belirtilen nitelikler göz önüne alındığında, niteliği iyileştirilmiş bir eğitimin, gerek çağın insanî kazanımlarına daha fazla katılmaya gerekse gelecekte ihtiyaçları karşılayacak araçların yaygınlaşmasına katkıda bulunabilecek bir unsur olacağını söyleyebiliriz.

Bu durumda politikacılar, dinî okulların yaygınlaşmasına ve niteliği iyileştirilmiş devlet okullarına girmek için gerekli araçlardan yoksun ailelerin çocuklarını eğitmesine izin vermeli midirler? Bu okullar, aynı değerleri ve tutumları paylaşan din kardeşi müslümanları kucaklamak isteyen kapalı bir cemaatin yaşamına katılma olanağı sunduğuna göre, bu anlamlı bir seçenek gibi görünebilir. Ancak, bu tür sosyal politikalar insan ihtiyaçlarını dinî ya da etnik toplulukların veya ulus devletlerin sınırları içersinde tanımlamaya ve karşılamaya çalıştıklarından, bu toplulukların üyeleri-

ni genelde insanlık toplumundan dışlama, onları tecrit etme, ihtiyaçlarını ve kapasitelerini yoksullaştırma eğilimi göstereceğinden, istenmeyen bir seçenek olacaktır.

Buna karşın, IV. kısımda ele aldığımız kendi politik görüşümüzün diğer yönleri göz önüne alındığında, dinî eğitimin tamamen kaldırılmasını öngören bir stratejiyi reddediyoruz. Önerdiğimiz şey, yeni vergiler ve sübvansiyonlarla birlikte eğitime ayırılan fonlarda, özel katkıları laik eğitime kanalize edecek büyük bir kaydırma yapılmasıdır. Eğitim alanındaki tüketici davranışıyla ilgili yukarıda sunulan yorum, daha kaliteli laik eğitimden yararlanma olanaklarının iyileştirilmesi halinde, tüketici tercihlerinde laik eğitim lehine bir değişiklik yaratması beklenen dürtülere çok da gerek kalmayabileceğini göstermektedir aslında.

Özel okullara gelince, tüketimin bütünleştirici rolünden çok dışlayıcı işlevini güçlendireceğini kabul etmekle birlikte, özel okulların eğitim sisteminde önemli bir yer tutmaya devam edeceği bir stratejiden yanayız. Onları kabul etmemizin nedeni, eğitimin kalitesini yükseltmeleri ve gelecekte var olabilecek insan ihtiyaçlarının ve tatmin yollarının yayılmasına katkıda bulunacak olmalarıdır. Bizim politik yaklaşımımıza göre, öncelikle normal devlet okullarının kalitesini yükseltecek ve bu iki eğitim kurumu arasındaki farkları azaltacak çabalar sayesinde, ikinci olarak da aileleri özel eğitim verecek olanaklara sahip olmayan yetenekli öğrencilere bu olanağı sağlayacak bir burs sistemi hazırlamak suretiyle özel okulların dışlayıcı rolü sınırlandırılacaktır. Bu burs sisteminin mali yapısı içinde, devlet bütçesi üzerinde yarattıkları yükü azaltmak için özel okul sahiplerinden alınan hatırı sayılır katkılar da bulunmalıdır.

İyi bir eğitimden yararlanma sürecinin belirlenmesinde bireysel ekonomik olanakların önemini azaltmayı hedefleyen böyle bir politika, aynı zamanda V. kısımda sunulan il-

kelere de uymalıdır. Farklı toplumsal sınıflardan gelen öğrenciler arasında sahip olunan ekonomik olanaklarca belirlenen ayrılıkları, öğrencilerin ihtiyaçlarının kamu kaynaklarının mevcudiyetinin tayin ettiği ortak bir paydaya göre tanımlamadan ve bu paydayla sınırlamadan, en aza indirme gayreti evrenselci bir yaklaşımdır. Böyle bir yaklaşım, paternalizm sorunundan ve "ihtiyaçlar üzerinde diktatörlük"ten büyük ölçüde kaçınabildiğinden önemli avantajlar sunmaktadır. Ancak, çoğunluğu insanlık topluluğuyla bütünleştirmeyi amaçlayan bütün stratejilerin belli bir ölçüde müdahaleciliği gerektireceği ve satın alma gücüne sahip olanlara tam özgürlükle sahip olmayanlara toplumsal dışlamanın bir arada var olduğu bir durumu kabul etmeye çoğu zaman hazır olan neo-liberal eleştiriden kaçmasının mümkün olamayacağı kabul edilmelidir.

5. Sonsöz

İnsan ihtiyaçları sorununun, sosyal politikayla ilgili tartışmaların özsel bir parçasını oluşturduğunu ileri sürdük. Fakat, insan ihtiyaçlarıyla sosyal politika arasında dolaysız bir bağlantının bulunmadığını kabul etmek de aynı ölçüde önemlidir. İhtiyaçlarla ilgili bir listeyi, herhangi bir dolayım mekanizması olmadan bir sosyal politika paketine tercüme eden yaklaşımlar, genellikle ihtiyaçlar arasında kabul edilmesi olanaksız bir hiyerarşiye teslim olurlar ve paternalizmle maluldürler. Bizim görüşümüze göre, bütün karmaşıklığıyla tüketim faaliyeti, ihtiyaçların alanıyla sosyal politikanın alanı arasında zorunlu bir köprü oluşturur; çünkü, insanların gereksinme duydukları şeylerle onlara yükledikleri göreli önem, en iyi, insanların tüketim kalıplarının çözümlenmesinden çıkartılabilir. Bu yüzden, akıl dışı gibi göründüğünde bile tüketim davranışının ardında-

ki ihtiyacı araştırmak bize sağlam bir metodolojik ilke gibi gelmektedir.

Elbette tüketim, yansıttığı ihtiyacı karşılamayı başaramayabilir; fakat, bu durumda da başarısızlığın ardındaki ögeleri anlamak önemini korur. Vardığımız sonuç şudur: Bir ihtiyaç kuramı olmadan tüketimden ve politikadan söz etmek, körlemesine bir iştir; tüketimi görmezden gelen bir ihtiyaç kuramı ise, boş ya da tatmin edici olmaktan uzak kalmaya mahkûmdur.

KAYNAKÇA

Appadurai. A. 1986. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge U. P.

Aristoteles. 1958. *The Politics of Aristotle*. Londra: Oxford U. P. (Aristoteles, *Politika*, Remzi Kitabevi, Türkçesi: Mete Tunçay)

Aristoteles. 1985. *Nicomachean Ethics*. Indianapolis: Hackett. (Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Ayraç Yayınları, çev: Saffet Babür).

Barry, B. 1965. *Political Argument*. Londra: Routledge.

Baudrillard, J. 1988. *Selected Writings*. Stanford: Stanford U. P.

Bauman, Z. 1987. *Legislators and Interpreters: On Modernity, Postmodernity and Intellectuals*. Cambridge: Polity.

Bourdieu, P. 1979. *La Distinction: Critique sociale du judgemen*. Paris: Minuit.

Campbell, C. 1987. *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Blackwell.

Cole, S. ve Miles, I. 1984. *Worlds Apart*. Brighton: Wheatsheaf Books.

Davis, J. B. ve O'Boyle, E. J. (yayına hazırlayanlar). 1994. *The Social Economics and Human Material Need*. Carbondale ve Edwardsville: Southern Illinois U. P.

Devlet Planlama Teşkilatı. 1992. Türkiye Aile Yapısı Araştırması. 2313 sayılı yayın, Ankara.

Douglas, M. ve Isherwood, B. 1979. *The World of Goods*. New York: Basic Books.

Doyal, L. 1993. "Thinking About Human Need". *New Left Review*, 201: s. 113-128.

Doyal, L. ve Gough, I. 1991. *A Theory of Human Need*. New York: Guilford Press.

Duesenbery, J. S. 1952. *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*. Cambridge: Harvard U. P.

Elster, J. 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge U. P.

Elster, J. 1989. "Self-realization in Work and Polities: the Marxist Conception of the Good Life." J. Elster ve K. O. Moene'nin yayıma hazırladıkları *Alternatives to Marxism* içinde, s. 127-58. Cambridge: Cambridge U. P.

Feher, F., Heller, A., ve Markus, G. 1983. *Dictatorship over Needs*. Oxford, Blackwell.

Galbraith, J. K. 1972. *The New Industrial State*. Londra: Andre Deutsch Ltd.

Galbraith, J. K. 1976. *The Affluent Society*. Boston: Houghton Mifflin Co.

Hausman, D. 1992. *The Inexact and Separate Science of Economics*. Cambridge U. P.

Hirsch, F. 1978. *Social Limits to Growth*. Cambridge. Cambridge U. P.

Hirschman, A. O. 1970. *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge: Harvard U. P.

Hirschman, A. O. 1982. *Shifting Involvements: Private Interest and Public Action*. Princeton, N. J.: Princeton U. P.

Hont, I. ve Ignatieff, M. 1983. "Needs and Justice in The Wealth of Nations." I. Hont ve M. Ignatieff'in yayıma hazırladığı *Wealth and Virtue* içinde, s. 1-44. Cambridge: Cambridge U. P.

Jevons, W. S. 1905. *Principles of Economics*. New York: A. M. Kelley.

Lavoie, M. 1994. "A Post-Keynesian Approach to Consumer Choice." *Journal of Post-Keynesian Economics* 16: s. 539-62.

Lebergott, S. 1993. *Pursuing Happiness: American Consumers in the Twentieth Century*. Princeton: Princeton U. P.

Marshall, A. 1890/1961. *Principles of Economics*. Londra: MacMillan and Co.

Marx, K. 1844/1975. *The Early Writings*. Middlesex: Penguin.

Norton, A. 1993. *Republic of Signs: Liberal Theory and American Popular Culture*. Chicago and Londra: Chicago U. P.

Nussbaum, M. 1993. "Non-Relative Virtues: An Aristotelian Approach." M. Nussbaum ve A. Sen'in yayıma hazırladığı *Quality of Life* içinde, s. 242-69. Oxford: Clarendon Press.

Penz, G. 1985. *Consumer Sovereignty and Human Interests*. Cambridge: Cambridge U. P.

Schumpeter, J. 1954. *History of Economic Analysis*. New York: Oxford U. P.

Sen, A. 1981. *Poverty and Famines: An Essay on Entitlements and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press.

Sen, A. 1985. *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North Holland.

Sen, A. 1988. "Property and Hunger." *Economics and Philosophy* 4: 57-68.

Smith, A. 1759/1976. *The Theory of Moral Sentiments*. Indianapolis: Liberty Classics.

Soper, K. 1993. "A Theory of Human Need." *New Left Review* 197: 113-128.

Springborg, P. 1984. "Aristotle and the Problem of Needs." *History of Political Thought* 5: 393-424.

Devlet Istatistik Enstitüsü 1979. *Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları: Kırsal Alan 1973-1974*, 881 sayılı yayın, Ankara.

Devlet Istatistik Enstitüsü 1982. *Hane Geliri ve Tüketim Harcamalarıyla İlgili Araştırmanın Sonuçları: Kentsel Bölgeler 1978-1979*. 999 sayılı yayın, Ankara.

Devlet Istatistik Enstitüsü 1993. Türkiye Istatistik Yıllığı. 1620 sayılı yayın, Ankara.

Stewart, F. 1985. *Planning to Meet Basic Needs*. New York: MacMillan.

TÜSIAD (Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği) 1990. *Türkiye'de Eğitim*: İstanbul.

Veblen, T. 1899/1934. *The Theory of Leisure Class*. New York: The Modern Library.

Veblen, T. 1922. *Instinct of Workmanship and the State of Industrial Arts*, New York: B. W. Huebsch, Inc.

Warde, A. 1994. "Consumers, Identity and Belonging: Reflections on Some Theses of Zygmunt Bauman." R. Keat, N. Whitely ve N. Abercrombie'nin yayına hazırladığı *The Authority of the Consumer* içinde, s. 58-74. Londra ve New York: Routledge.

PİYASA OLUŞTURMANIN PİYASA DIŞI MEKANİZMALARI: TÜRKİYE'DE DAYANIKLI TÜKETİM MALLARI SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Giriş

Bu yazıda, Türkiye'nin önde gelen dayanıklı tüketim malları imalatçısı Arçelik'in ülke geneline yayılmış satış bayileri ağının, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kitle tüketim piyasasının oluşumunda oynadığı rol ele alınmaktadır. Bu örnek olay çalışmasında, vurguyu üretim yapısından tüketimin örgütlenmesine kaydırmak suretiyle, gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme deneyiminin görece az incelenmiş bir boyutuna dikkat çekilmeye çalışılmaktadır. Bu vurgu değişikliği, yirminci yüzyılın geç sanayileşme deneyimleri bağlamında devletin piyasa oluşturma rolünün sınırlılığını telafi eden piyasa oluşturma mekanizmalarının toplumsal özgünlükleri içinde aydınlatılmasına yardımcı olmaktadır.

Aslında, tüketim faaliyetinin çözümlenmesi, gelişmiş Batı ülkelerindeki sosyoekonomik değişimle ilgili son zamanlarda yapılan açıklamaların çok önemli bir yönünü oluşturmaya başlamıştır. Örneğin, onsekizinci yüzyıldaki sanayi devriminin ardından tüketim kalıplarında meydana gelen değişime

bilimsel açıdan ilgi gösterilmemiş olması, son on yılda pek çok tarihçi tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Farklı açılardan da olsa, bu tarihçiler, sanayi devrimine bir tüketim devriminin eşlik ettiğini ileri sürmüşlerdir; onlara göre, böyle bir tüketim devrimi olmasaydı, onsekizinci yüzyıldan sonra ekonomiyi ve toplumu dönüştüren, geniş biçimde araştırılmış ve belgelenmiş endüstriyel gelişmelerin ortaya çıkması büyük olasılıkla mümkün olamazdı. Bu gözlem, modern tüketici davranışının doğuşunda etkili olmuş siyasal, ekonomik ve kültürel unsurlar üzerine bir dizi farklı araştırmanın yapılmasına yol açmıştır (Brewer ve Porter, 1993; Campbell, 1987; McKendrick ve diğerleri, 1982). Bu araştırmaların yanında, "Fordist" bir birikim rejiminden "post Fordist" bir birikim rejimine geçilmesiyle üretimin yapısında ortaya çıkan değişime eşlik eden tüketim kalıplarındaki değişime duyulan ilgide de bir artış oldu (Boyer, 1991; Jessop, 1991; Lee, 1993; Lipietz, 1987). Bu tema etrafında sürdürülen çalışmalar, son zamanlarda kültür alanında yapılan çalışmalarda yer alan tüketimle ilgili araştırmalar tarafından tamamlanmaktadır (Harvey, 1989; Lash ve Urry, 1994). Başka bir deyişle, son on yılda, farklı sosyoekonomik dönüşüm dönemlerinde toplumsal olarak belirlenen ihtiyaçların oluşumu ve karşılanmasıyla ilgili çalışmalarda bir artışa tanık olduk.

Bu gözlem, gelişmiş Batılı ülkelerdeki tarihsel değişmeyi konu edinen çözümlemelerle ilgili. Gelişmekte olan ülkelerin yirminci yüzyılın sonunda yaşadığı sanayileşme deneyimiyle ilgili çalışmalarda tüketimin benzer bir ilgi odağı oluşturduğunu söylemek pek mümkün değilse de, tüketimle ilgili çeşitli temaların üretim faaliyetinin doğasına ilişkin çözümlemelere eşlik edişine kalkınma yazınında da rastlamaktayız. Bu temalar, esas olarak, tüketici ihtiyaçlarının standartlaşması ve, ona bağlı olarak, gerek ihtiyaçların karşılanması gerek sanayileşme sürecinde ortaya çıkan çarpık-

lıklarla ilgilidir. Bağımlılık yazını çerçevesinde yapılan ithal ikameci sanayileşmeyle ilgili çözümlemelerde, dünya ekonomisi düzeyinde işleyen taklit mekanizmaları, çevre ülkelerde insan ihtiyaçlarını dönüştüren ana güç olarak öne çıkartılmaktadır. Merkez ülkelerde geçerli olan tüketim kalıplarına özenme, kendi dinamiklerini yaratamayan ve merkezdeki özerk gelişme dinamiklerine bağlı kalan bir bağımlı sanayileşme sürecine eşlik etmekte ve onu güçlendirmektedir (Amin, 1971; Gunder-Frank, 1972; Furtado, 1983; Sunkel, 1973). Çevre ülkelerde tüketici davranışının nitelikleriyle sanayileşme sorunları arasındaki bu ilişkinin en sarih açıklamalarından birini D. Felix (1982) ortaya koymaktadır. Felix'in savına göre, Latin Amerika'da seçkinlerin yabancı mallara gösterdiği teveccühün zaman içinde genel olarak topluma yayılması, çarpık tüketim kalıplarının doğmasını getirmiş, böylelikle gelirin büyük bir yüzdesinin dayanıklı tüketim mallarına harcanması, (bu gelişmelerle birlikte kalori açığının da büyümesine karşın) gıda harcamalarının payında bir düşüşle elele gitmiştir. Gerçekte, tüketimin "gerçek" ihtiyaçların karşılanmasından uzaklaşması, kalkınma iktisadındaki çözümleme eğilimlerinden birinin odak noktasını oluşturmuş ve bu eğilim, kalkınmanın nihai amacını temel ihtiyaçların karşılanmasının oluşturacağı alternatif gelişme stratejileri önermiştir (Coles ve Miles, 1984; Nerfin, 1977; Stewart, 1985).

Regülasyon Yaklaşımı'nın gelişmekte olan ülkeleri de kapsayan bazı çözümlemelerinde tüketim faaliyetine farklı bir açıdan yaklaşılmıştır. Merkezdeki ve çevredeki Fordizm arasındaki farkları öne çıkarmak amacıyla "çevreye özgü [periferik] Fordizm" kavramı bu amaçla kullanılmıştır. Merkezdeki Fordizm'e ilişkin çözümlemelerde, pek çok yazar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sanayileşmiş Batılı ülkelerde ortaya çıkan gelişmenin en önemli yönlerinden bi-

rinin, hane halkının tüketiminin düzenlenmesinde devletin oynadığı yaşamsal rol olduğunu ileri sürmüştür (Harrison, 1990; Lee, 1993). A. Lipietz'in (1982; 1987) savına göre, Fordizm, tarihsel ve kuramsal açıdan birbiriyle bağlantılı iki görüngüye işaret etmektedir: Birincisi, ayrı bir üretim örgütlenmesi gerektiren bir birikim tarzına; ikincisi, uygun bir kurumsal bağlam içinde, tüketimi, sanayi üretimi alanındaki durmadan artan üretkenliğe uydurmaya çalışan bir düzenleme tarzına atıfta bulunmaktadır. Çevredeki Fordizm, yalnızca doğrudan üretici etkinliğin doğasına özgü ögelerden dolayı değil, arzla talep arasında gerekli dengeyi sağlayan toplumsal düzenleme mekanizmalarının bulunmamasından ötürü de, merkezin sahip olduğu üretken gelişme potansiyelinden yoksundur. Devletin çevredeki ve merkezdeki sosyoekonomik rolünde gözlenen farklılıklar, bu bakımdan son derece önemli görünmektedir.

Gerçekten de, A. Amsden (1990), "çevreye özgü Fordizm"in analitik bir yapı olarak geç sanayileşmeyle ilgili incelemelere uygulanmasının yararlılığını, esas olarak bu farklılıklardan hareketle sorgulamaktadır. Amsden'in savına göre, yirminci yüzyılın geç sanayileşme süreci üretim alanında yaygın bir devlet müdahalesini gerektirirken, devletin tüketim alanındaki rolü ya ihmal edilebilir bir düzeydedir ya da (bazı Doğu Asya ülkelerinde olduğu gibi) toplu tüketimi yaygınlaştırmaktan ziyade bastırmaya çalışan temelde olumsuz bir roldür. Bu durum, kitle tüketim piyasalarının ortaya çıkışında Batılı devletlerin oynadığı rolle keskin bir karşıtlık göstermekte ve Fordist kategorileri son derece ilgisiz kılmaktadır.

Yukarıdaki özet değerlendirmeler, geç sanayileşen ülkelerde bir yanda Batılı tüketim ve üretim kalıplarının içselleştirilmesi, öte yanda tüketim faaliyetinin özgün kurumsal bağlamı arasında temel bir uyuşmazlık bulunduğunu dü-

şündürmektedir. Bu uyuşmazlığa karşın, buzdolabı ve çamaşır makinesi gibi en azından standart dayanıklı tüketim mallarının tüketiminin hanelerin çoğuna yayılmış olması, gelişmiş Batılı ülkelerde devletin bu alanda oynadığı rolü ikame eden alternatif piyasa oluşturma mekanizmalarına ilişkin bir çözümlemeyi gerekli kılmaktadır. Arçelik'in satış bayileri ağıyla ilgili bu örnek olay incelemesi, böyle bir soruşturmayı amaçlamaktadır.

Bu örnek olay incelemesi, imalatçı, perakendeci ve tüketici arasındaki bilinçli bir piyasa oluşturma ve koruma stratejisinin nihai sonucu gibi görünen ilişkiyi ele almakta ve bu ilişki içinde güven ve sadakat değerlerinin oynadığı rolün önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca bu çalışmada, Arçelik'in, son on yılda Türkiye'nin dayanıklı tüketim malları sektöründe önemli etkiler yaratan bazı gelişmelere uyum sağlamakta gösterdiği bir ölçüde şaşırtıcı başarıda özgül kurumsal biçimiyle bu stratejinin payının bulunduğu ileri sürülmektedir.

Bu yazıda benimsenen metodolojik yaklaşım, piyasayı, insanın "takasa, değiş tokuşa ve değişime" doğal eğiliminin bir sonucu olarak değil, kurumlaşmış bir süreç olarak inceleyen Karl Polanyi'nin ve "eski" kurumsal iktisatçıların (Hodgson, 1988) ufuk açıcı çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşım, bir piyasa ekonomisinin örgütlenmesi ve işleyişiyle ilgili standart iktisadi bakış açısına iki yönden karşı çıkmaktadır: Birincisi, tüketim malları piyasasının, üretim ve gelir alanında meydana gelen tamamen ekonomik nitelikli değişikliklere bir yanıt olarak kendiliğinden ortaya çıkmadığını, bilinçli kurumlaştırma çabalarının bir sonucu olarak biçimlendiğini göstermektedir. İkincisi, ekonomik davranışın, piyasanın değişim mantığına, anonim bireyler arasındaki kişisel ve kalıcı olmayan, formel ilişkilerin tanımlayıcı niteliklerine her zaman indirgenemeyeceğini ileri sürmektedir.

Bu açıdan, devletin yeniden dağıtımcı uygulamalarından ve piyasadaki değişim ilişkilerinden çok kişisel karşılıklılık ilişkilerine dayanan bir düzenleme biçimi olarak toplumsal ilişkiler ağıyla ilgili güncel çözümlemelerin, bu yazının amaçları bakımından son derece yararlı olduğu görülmektedir (Easton ve Araujo, 1989; Emirbayer, 1992; Granovetter, 1985; Powell ve Smith-Doerr, 1994). Bu alandaki araştırmalardan bazıları, toplumsal ilişkiler ağının, belli toplumsal bağlamlarda ekonominin kurumlaşma tarzı açısından taşıdığı merkezî önemi göstermektedir.[1]

Elinizdeki yazıda da, benzer biçimde, tüketici talebini Batı toplumlarında görülen devlet merkezli yeniden dağıtımın tersine karşılıklılık ilişkilerinin şekillendirdiği bir satış bayileri ağının, bilinçli bir biçimde oluşturulma süreci incelenmektedir. Ayrıca yazıda, ekonomik değişiklikler Türkiye'deki dayanıklı tüketim malları piyasasını etkilemeyi sürdürürken bile satış bayileri ağının önemli bir rol oynamaya devam ettiği ileri sürülmektedir. Daha özel olarak, 1980'den sonra Türkiye ekonomisinin geçirdiği değişim içinde yer alan serbest ticaretin, artan rekabetin, resmî kurumsal bir nitelik kazanan tüketici kredilerinin ve modern perakende satış yerlerinin, dayanıklı tüketim malları sektörü üzerindeki etkilerinin eski pazarlama stratejilerinin tarihsel mirasını yansıtacak biçimde ortaya çıktıkları tartışılacaktır.

---

1 Powell ve Smith-Doerr'in (1994) sözünü ettiği gibi, Piore ile Sable'ın (1984) son zamanlarda Fordist toplu üretimden esnek üretim sistemlerine geçişle ilgili çalışmaları; esnek üretim çağında yeni rekabet örüntülerini niteleyen ürünün yaşam döngüsünün (*product life cycle*) kısalması ve teknolojik değişimlerin hızlanmasına başarıyla yanıt verilmesinde güvene ve sadakate dayalı formel olmayan, kişisel ilişkilerin rolüne duyulan ilginin artmasında önemli bir adım oluşturmaktadır. Bu açıdan, bazı Doğu Asya ekonomilerinin başarılı ekonomik icraatları da, zaman zaman, bu ekonomilerin, ekonomik aktörler arasındaki toplumsal ilişkiler ağı etrafında kurumlaşmalarının topluma özgü biçimlerine başvurarak açıklanmaktadır (Biggart ve Hamilton, 1992).

Dayanıklı ev aletlerinde piyasa oluşumunun ekonomik ve kurumsal arkaplanı

Dayanıklı ev aletleri, yirminci yüzyılda hem Batı'nın sanayi toplumlarında hem de geç sanayileşen ülkelerde toplu tüketim mallarının en önemli kategorisini oluşturmaktadır. Tarihsel çalışmalar, Batılı ülkelerin çoğunda devletin bu sektörün gelişmesinde iki farklı yoldan çok önemli bir rol oynadığını göstermektedir: Birincisi, asgari ücret yasalarıyla ve farklı sosyal güvenlik önlemleriyle istihdamın ve gelirin istikrarına katkıda bulunarak; ikincisi, tüketici kredisi uygulamalarına yasal bir temel kazandırarak.

Gelişmekte olan çoğu ülkede olduğu gibi Türkiye'de de dayanıklı ev aletleri sektörü 1960 dolaylarında gelişmeye başladı ve ithal ikameci bir sanayileşme stratejisi bağlamında sürdü. Yerli imalat sanayiinin öteki sektörlerinde olduğu gibi, bu sektör de, yüksek gümrük tarifeleri ve tarife dışı engeller tipinde korumacı ticari önlemlerden yararlandı. Üreticilerin ithal ürünlerle rekabet etmesi gerekmezken, ülke içindeki rekabet de son derece sınırlıydı ve sektörün büyük bölümüne tipik bir düopol yapı hakimdi. Dayanıklı ev aletleri sektörü, özel teşviklerden yararlandırılmamakla birlikte, Kamu İktisadi Teşekkülleri'nin ürettiği ucuz mallardan ve devletin faiz oranlarını denetlemesinin sonucu olan son derece düşük maliyetli kredilerden yararlandı. Dolayısıyla, dayanıklı ev aletleri üreticileri için ekonomik ortam, söz konusu sektörün Batılı sanayileşmiş ülkelerde geliştiği ortamdan bazı bakımlardan çok daha elverişliydi.

Buna karşılık, ülke içinde bu mallar üretilmeye başlandığında Türkiye'de geçerli olan düşük seviyedeki gelişmenin ve modernleşmenin bazı göstergeleri göz önüne alındığında, dayanıklı ev aletleri piyasasının son derece elverişsiz koşullar altında genişlediği görülmektedir. Ülkede üretilen

kalemlerin perakende fiyatları, halkın ezici çoğunluğunun ulaşmasının zaten söz konusu olmadığı ithal malların fiyatlarından hayli düşük olmasına karşın, ücretlilerin ve maaşlıların gelirleriyle karşılaştırıldığında yine de son derece yüksekti.[2] Dahası, ücretliler ve maaşlılar, çoğunluğu hâlâ tarım sektöründe çalışan esas olarak küçük üreticilerden meydana gelen nüfusun yalnızca küçük bir bölümünü oluşturmaktaydı.[3] Gelirlerin düşüklüğüne ve istikrarsızlığına ek olarak temel alt yapı da gayet yetersizdi; ülke genelinde elektrikleşme tamamlanmış olmaktan çok uzaktı ve şehir suyu şebekesi bulunmayan yerleşim birimlerinin oranı oldukça yüksekti.[4] Bu koşullarda dayanıklı ev aletlerinin satışının artması, hem bu ürünlere bir ihtiyaç yaratacak hem de satın alınmalarını kolaylaştıracak özel mekanizmalar gerektirmekteydi. Radyonun bile henüz bütün evlere girmediği, televizyon yayınının olmadığı ve gazetenin çok sınırlı miktarda tüketildiği göz önüne alındığında,[5]

---

2 Arçelik yöneticilerinin 1960 yazında verdikleri rakamlara göre ithal buzdolaplarının fiyatları 10.000-15.000 lira ($1.200-1.600) arasında değişmekteydi. Öte yandan, ilk yerli üretim Arçelik buzdolaplarının fiyatı 4.425 liraydı (Bkz: Ekşioğlu, 1985). Bu, ülke içinde üretilen buzdolaplarının fiyatının, ilk ortaya çıktıkları yılda, bir kömür madencisinin yıllık kazancından (3.909.6 TL.) hayli yüksek olduğu, bir tekstil işçisinin yıllık kazancından (4.831.2 TL.) sadece biraz daha düşük olduğu anlamına gelmektedir. Ticaret ve finans sektöründe çalışanların oldukça yüksek ücretleri de dahil, (Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yayınladığı [1963] günlük kazançlardan hareketle hesaplandığında) ortalama yıllık kazanç 5.198.4 liraydı.

3 1960'ta aktif nüfusun %75'i, tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılıkla uğraşmaktaydı. Devlet İstatistik Enstitüsü, 1991, s. 11.

4 Örneğin, 1965'te kent ve bölge merkezlerindeki hanelerin %24.57'sinde elektrik yoktu; %42.31'indeyse su akmıyordu. Kırsal kesimdeki haneler söz konusu olduğunda bu oranlar doğal olarak çok daha yüksek olacaktır (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1968, s. 48-49).

5 1960'ta kişi başına kağıt tüketimi (kg/nüfus), ABD'de 36.6, BK'ta 24, Fransa'da 10.4, Almanya'da 9.6 ve İtalya'da 6.6 iken Türkiye'de 0.8'di (Unesco, 1963). 1960'larda radyo bulunan evlerin yüzdesi, İstanbul'da 88.01, İzmir'de 79.35, Ankara'da 89.88, Erzurum'da 75.87'ydi (Devlet İstatistik Enstitüsü, *Consumer*

tüketici talebini kamçılamak üzere modern reklam/ilan kanallarının kullanılması hemen hiç mümkün değildi. Aynı zamanda tüketici kredisi uygulamasının kurumsal ve yasal çerçevesi de neredeyse hiç gelişmemişti ve günümüze kadar da öyle kaldı.

Buna karşın, standart dayanıklı ev aletleri piyasası ulusal ölçekte çok hızlı biçimde genişledi ve yaklaşık otuz yılda bu ürünler kentsel bölgelerdeki evlerin çoğuna, kırsal bölgelerdekilerin de önemli bir yüzdesine girdi (Tablo I'e bakınız).

Modern dayanıklı ev aletleri içinde çamaşır makinesi ve buzdolabı gibi en standart kalemlerin ülke içinde üretilmesine, sırasıyla 1959 ve 1960 yıllarında başlandı. Bu kalemleri üreten Arçelik şirketi, 1920'lerden beri metal büro mobilyaları üretiminde faaliyet gösteren bir girişimin iktisaplarıyla kuruldu. Bu girişimin hisselerini satın alan ve Arçelik'i kuran Koç Şirketler Grubu ve Burla Grubu, (esas olarak büyük kentlerde olmak üzere) bazı dayanıklı ev aletlerini, gelir düzeyi çok yüksek bir avuç ailenin tüketimine yönelik çok sınırlı miktarlarda olsa da zaten ithal etmekteydi. İlk çamaşır makineleri Belçika lisansıyla üretildi; yerli buzdolabı üretimi için de, parçalarının çoğunu bir İsrail şirketi olan Amcor Ltd.'in sağladığı bir montaj tesisi kuruldu. 1959'da satılan toplam çamaşır makinesi 2000'i geçmiyordu; 1960'da, o dönemde yaklaşık yirmi sekiz milyon insanın yaşadığı bir ülkede satılan buzdolabı sayısı 1500'ü bulmuyordu.[6] Buna karşın, satışlar çok hızlı biçimde arttı; 1965'te 32.000'den fazla buzdolabı, 20.000 çamaşır makinesi satıldı. 1980'de bu rakamlar sırasıyla 120.000 ve 85.000, 1990'da 434.000 ve 428.000 civarındaydı (Tablo II'ye bakınız). Standart dayanıklı ev aletlerinin ithal edilen parçaları,

Survey in Istanbul (1966), *Izmir* (1965), *Ankara* (1965) ve *Erzurum* (1968), *Ankara*, 1969, 1967, 1966, 1969).

6 Bkz: Devlet İstatistik Enstitüsü (1991, s. 5).

1963'te başlayan ithal ikameci sanayileşme stratejisinin planlı biçimde yürütülmesiyle daha 1960'larda önemli düşüşler yaşarken, ülke içinde üretilenlerin toplam üretim içindeki payı dikkate değer bir artış kaydetti.[7]

TABLO I
1980'lerin Sonlarında Kırsal ve Kentsel Bölgelerde Bazı Dayanıklı Tüketim Mallarının Bulunduğu Hanelerin Oranı (%)

	Kentsel Bölgelerdeki Haneler	*Kırsal Bölgelerdeki Haneler*	*Toplam*
Buzdolabı	87.14	65.56	77.87
Renkli TV.	88.72	66.43	78.14
B&W TV	44.80	56.02	49.82
Çamaşır makinesi	51.98	19.28	37.03
Tam otomatik çamaşır makinesi	15.26	3.80	10.33
Elektrik süpürgesi	53.95	5.34	38.12
Müzik seti	22.36	8.86	18.56
Bulaşık yıkama makinesi	2.60	0.46	1.88

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı, *Türk Aile Yapısı Araştırması*, Ankara, 1992.

Koç Grubu, yavaş yavaş elektrik süpürgesi ve fırın, daha sonra televizyon, müzik seti, bulaşık makinesi ve küçük elektrikli aletler gibi dayanıklı ev aletleri çıkardı. Çamaşır makinesi ve buzdolabı dahil daha önce çıkartılan bu ürünlerden bazıları, şimdi Beko, Aygaz ve Aspen gibi farklı markalarla pazarlanıyor. Bu ürünlerin satışı da hızla genişledi; bugün söz konusu ürünler ülkenin her yerinde satılmaktadır. Bu alanda faaliyet gösteren ilk şirket olan Arçelik'i, bir süre sonra, 1961'de buzdolabı, 1963'te çamaşır makinesi pi-

7 Daha 1965'te ilk Koç bayiler toplantısında şirketin kurucusu ve başkanı Vehbi Koç, konuklara, ilk defa ülkede üretilen buzdolaplarının ve çamaşır makinelerinin piyasaya sürülmesinden sonra beş-altı yıl gibi kısa bir sürede, şirketin, ülkede üretilen parçaların payını yüzde 75 düzeyine çıkarmayı başardığını anlattı ve General Electric'le imzalanan ortak girişim anlaşmasından sonra parçaların hemen hemen tümünün içeride üretilebileceğini ifade etti. Bkz: İlk Arçelik Bayileri Toplantısı'nda Vehbi Koç'un Açış Konuşması, İstanbul, 1965.

yasasına giren Profilo Grubu'na bağlı ikinci bir dayanıklı ev aletleri üreticisi izledi. Buna karşın, Arçelik ve Koç'a bağlı diğer şirketler, sonraki dönemin büyük bölümünde, ürettikleri kalemlerin çoğunda pazar payının yarıdan fazlasını ellerinde tuttular. Özellikle dış ticaretin ve yabancı yatırım rejiminin serbestleşmesi, ardından ithalatın artması ve yabancı şirketlerin ülke içinde üretime başlamasıyla birlikte rekabet baskısının arttığı 1980'lerin sonlarından itibaren de bu durumda önemli bir değişiklik olmadı (Tablo III ve IV'e bakınız).

TABLO II
Bazı Arçelik Ürünlerinin Piyasasının Tarihsel Evrimi
(farklı yıllarda satış rakamları)

	1959	*1960*	*1966*	*1975*	*1977*	*1983*	*1985*	*1984*
Çamaşır mak. (a)	1.916	2.710	18.378	93.194	66.268	171.996	238.741	528.047
Buzdolabı (b)		1.450	44.443	208.406	127.431	181.541	249.156	415.650
Elektrik süpürgesi			4.169	12.923	6.159	54.241	140.491	307.571
TV. (c)				31.840	16.177	45.702	75.596	177.506
Fırın (d)					125	40.680	76.108	168.881
Müzik seti						14.296	38.077	71.131
Bulaşık yıkama mak.							6.192	219.653

(a) Yarı otomatik çamaşır makineleri 1969'da çıktı. Bu tarihten sonraki rakamlar, her tür çamaşır makinesini içermektedir.
(b) Buz yapmayan buzdolapları 1980'de çıktı. Bu tarihten sonraki rakamlar, her tür buzdolabını içermektedir.
(c) Renkli televizyonlar 1983'de çıktı, siyah beyaz televizyonların üretimine 1987'de son verildi
(d) Mikro dalga fırınlar 1991'de çıktı. 1991'de 2006, 1994'te 3389 adet satıldı.

Bu pazarlama başarısını gerçekleştirirken üstesinden gelinmesi gereken belki de en önemli engel, tüketici kredileri alanındaki kurumsal boşluktu ve bu boşluk, standart refah devleti tedbirlerine benzer istihdam ve gelir destek politikalarının olmamasından kaynaklanan güçlükleri daha da şiddetlendirmekteydi. Gelir düzeylerinin düşük olduğu bir ortamda piyasayı genişletmenin tek yolu taksitle satış uygulamasıydı, bunun için gerekli mevzuat ve kurumlar da Türki-

ye'de yoktu. Dolayısıyla, imalatçıların bir kısır döngüye düştükleri söylenebilir.

Öte yandan gelişmiş Batı toplumlarının çoğunda tüketici kredilerini düzenleyen yasalar, refah devletinin standart tedbirlerinden daha önce çıkartılmıştır. Bu yasalar, bir tüketim malları piyasası oluşturmaya ve onu genişletmeye çalışan imalatçıların ve perakendecilerin devreye soktuğu özgün ve yarı resmî kredi düzenlemelerini izlemişti. Bazı araştırmacıların işaret ettiği gibi, 1789 gibi erken bir tarihte dayanıklı malların senet ve benzeri uygulamaların garantisiyle taksitle satılması, sanayi üretiminin gelişmesiyle birlikte düzenli bir gelir ve harcama örüntüsü ortaya çıktıkça giderek önemli ve resmî bir nitelik kazandı (Vorstermans, 1966, s. 42). Yine, kentleşmenin hem toplumsal hareketlilik olanaklarının artmasına hem de karşılıklılık ilişkilerinin aşınmasına yol açtığı (Gelpi ve La Bruyere, 1994, s. 138) bir zamanda tüketici kredisiyle ilgili resmî düzenlemelerin yaygınlaştığı gözlendi. Böylelikle, indirgenmiş anlamıyla iki yakalarını bir araya getirmeye ya da yeni ortaya çıkan ürünleri tüketmekle toplumsal statülerini iyileştirmeye çalışan düşük gelirli ailelere bir tampon sağlayan akrabalık ve arkadaşlık bağlarının yerini kişisellikten uzak kredi kurumları aldı. 1850'de Singer'in çıkardığı dikiş makinesinde, tüketicilerin taksitler halinde ödeme yaptıkları ve bir kira anlaşması gibi görülebilecek olsa da son taksidin ödenmesiyle birlikte malın sahibi oldukları taksitli satış düzenlemesi, bu alanda büyük bir yenilik örneğidir. Mobilyaların ve ev aletlerinin taksitle satılmasında olduğu gibi, benzer taksitli satış ya da *vente-à tempérament* türü düzenlemelere, ondokuzuncu yüzyılda farklı ülkelerde de rastlanmaktadır. Yirminci yüzyılda, *General Motors Acceptance Corporation* ya da *Ford Credit Company* gibi büyük otomobil üreticileriyle bağlantılı olan kredi kuruluşları, 1910'larda ve 1920'lerde

ortaya çıktı ve daha sonra Birleşik Devletler'de ve Avrupa'da ev aletlerinin satışını kapsayacak biçimde yaygınlaştı (Vorstermans, 1966; Gelpi ve La Bruyere, 1994).

TABLO III
Farklı Dayanıklı Ev Aletlerinde Arçelik'in Pazar Payının Evrimi
(Toplam satışla ilgili rakamlar dışında yüzde olarak)

	Arçelik	*Profilo*	*Diğer yerli üretim*	*İthalat*	*Toplam iç satış*
Çamaşır makinesi					
1962	100				16.805
1963	96	4			20.113
1974	83	17			97.808
1988*	76	21	1		448.618
1990**	64	24	7	4	665.400
1994	63	25	6	5	833.424
Buzdolabı					
1960	100				1.450
1961	80	20			8.916
1974	54	46			299.072
1988*	51	48	1		743.392
1990**	51	44	3	2	846.387
1994	52	40	5	2	792.256
Bulaşık makinesi					
1985	67			33	9.185
1987***	50	8		43	35.255
1992*	62	12	3	24	282.506
1994	75	14	3	9	294.642
Renkli TV.****					
1982	15	29	56		88.933
1987	19	16	65		648.924
1993	27	17	55		1.457.756
1994	39	22	38		753.153

(*) Piyasaya üçüncü bir üreticinin girdiği ilk yıl
(**) Resmi ithal ürünlerin piyasaya girdiği ilk yıl
(***) Profilo'nun piyasaya girdiği ilk yıl
(****) Arçelik'in pazar payıyla ilgili rakamların içinde hem Arçelik hem de Beko markaları bulunmaktadır. 1994'te piyasanın yüzde 6.7'sini oluşturan "diğer yerli üreticiler"in pazar payıyla ilgili rakamlarda renkli televizyon da yer almaktadır. Arçelik'in dahili raporunda, diğer yıllarla ilgili benzer bir dağılım yapmak için yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Kaynak: Dayanıklı tüketim malları satış rakamları ve pazar payları. Arçelik'in dahili raporu, İstanbul, 1995.

TABLO IV
Elektrik Süpürgesinde Arçelik'in Pazar Payının Evrimi
(Toplam satışla ilgili rakamlar dışında yüzde olarak)

	Arçelik	*Simtel*	*Rowenta*	*Diğer yerli üretim*	*İthalat*	*Toplam satış*
1966	100					4.169
1974	100					15.318
1975*	12			88		113.385
1978**	3	61		36		172.756
1983***	22	46	6	26		250.810
1987****	34	34	22	3		666.454
1988	38	34	19	3	7	585.943
1993	31	21	29	8	11	1.074.836
1994	40	14	35	4	7	778.612

(*) Piyasaya ikinci bir yerli üreticinin girdiği ilk yıl
(**) Simtel piyasaya girer.
(***) Rowenta piyasaya girer.
(****) 1987'den sonra, diğer üreticilerin pazar payıyla ilgili rakamların içinde, elektrik süpürgesi dışındaki diğer dayanıklı ev aletlerinde Arçelik'in başlıca rakibi olan Profilo'nun payı da bulunmaktadır.

Kaynak: Dayanıklı tüketim malları satış rakamları ve pazar payları. Arçelik'in dahili raporu, İstanbul, 1995.

Genelde, dayanıklı ev aletlerinin evlere girmesi, taksit kredisindeki artış ve tüketici kredisiyle ilgili düzenlemelere yasal çerçeve sağlayan resmi yasalar arasında çok açık bir ilişki vardır (Dauten, 1956). Bu bakımdan, bu alandaki en eski ve ayrıntılı yasaya Birleşik Devletler'de rastlanması şaşırtıcı değildir. Nitekim, ekonomik liberalizmin Avrupa ekonomilerine göre pek çok açıdan çok daha sağlam köklere sahip olduğu bu ülkede devlet, dayanıklı ev aletlerinde toplu tüketim piyasasının oluşmasına ve gelişmesine çok daha kapsamlı biçimde müdahale etmiştir.[8] Buna karşın,

8 *National Commission on Consumer Finance*'ın (Tüketim Finansmanıyla İlgili Ulusal Komisyon) (1972, s. 3) bir raporunda rastlanan şu formülasyon bu açıdan çok önemlidir: "... Komisyon, bu ülkede tam bir *laissez-faire* ekonomisine sahip olmadığımızı kabul eder. Yeterince rekabet olduğunda, hükümet, halkın

kapsamı giderek genişleyen yasalar aracılığıyla benzer müdahale tipleri, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dayanıklı tüketim malları piyasasının genişlemesini hem takiben hem de bu genişlemeye katkıda bulunacak biçimde yavaş yavaş Avrupa'ya da girmiştir.

Daha önce belirtildiği gibi, benzer yasaların ve kurumların olmaması, Türkiye'deki dayanıklı ev aletleri sektörünün içinde geliştiği ortamın ana sorunlarından birini oluşturmaktadır. Türkiye'de tüketici kredisi uygulaması, 1926'da çıkartılan Borçlar Kanunu'nun iki maddesi tarafından düzenlenmiştir. Borçlar Kanunu, ondokuzuncu yüzyılda çıkan ve 1911'de bazı değişikliklere uğrayan bir İsviçre kanunundan alınmıştır. 1911'den sonra söz konusu kanun İsviçre'de (1936'da, 1941'de, 1949'da, 1962'de, 1970'de ve 1971'de) altı defa değiştirilirken Türkiye'de aynı kalmıştır. Taksitle satışlarda söz konusu maddelerin satıcıya sağladığı koruma, alıcının ikametgâhında bir noterin huzurunda imzalanan satış sözleşmelerinin bulunduğu durumlarla sınırlıdır. Alışveriş sırasında böyle bir işlem yapmanın muazzam maliyeti bir yana, bu düzenleme satıcıya son derece sınırlı bir koruma sağlamaktadır. Maliyetine rağmen formalitelere tam olarak uyulsa bile, satıcının, sözleşmedeki şartları yerine getirmeyen bir tüketiciden malını geri alma şansı ancak söz konusu mal bu arada durumdan haberdar olmayan bir üçüncü kişiye satılmamışsa mümkün olacaktır. Özetle, gerektirdiği bürokratik formaliteler ve getirdiği sınırlı koruma yüzünden Borçlar Kanunu'nun, hiçbir zaman, tek başına, dayanıklı ev aletleri alanında bir kitle tüketim piyasasının gelişimi açısından sağlam bir kurumsal temel oluşturamayacağını görmek hiç zor değildir.

çıkarı adına piyasanın aşırılıklarının yok edilmesi ya da başka bir deyişle tüketicilerin haksız veya akılsızca olduğuna hükmedilen uygulamalardan korunması gibi politik mülahazaların ortaya çıktığı durumları içeren önemli kısıtlamaların dışında bu alanı genelde kendi haline bırakacaktır." Aynı zamanda bkz: Gelpi ve La Bruyere (1994).

Türkiye'deki yasalar, tüketici kredisi veren uzman kredi kuruluşlarının kurulmasını da engellemiştir. Aslında bu, Arçelik yöneticilerinin sürekli dile getirdiği bir eleştiri konusuydu. Bu eleştirilerde sık sık, Ticaret Odaları'nın faaliyetlerini düzenlemek üzere 1950'lerde çıkartılan bir yasanın hükümlerine dikkat çekilmiş ve bu hükümlerin, Odalara tüketicilerin finansmanında uzmanlaşmış kredi kuruluşları kurma ve yönetme olanağı tanıdığı ileri sürülmüştür. Aynı zamanda, Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1969'da hazırladığı programda tüketici kredisi alanında uzmanlaşmış kurumlara ihtiyaç olduğunun kabul edildiğine ve Merkez Bankası'na bu tür kurumlar oluşturma sorumluluğu verildiğine dikkat çekilmektedir. Ne var ki, ülkemizde tüketici kredilerinin tarihsel gelişmesiyle ilgili eleştirilerde sık sık yakınıldığı gibi, Merkez Bankası Kanunu'nda yapılan 1983 tarihli değişiklikle bu bankanın bu alanda herhangi bir rol üstlenmesi olanaksız hale getirilmiştir.[9]

O nedenle Arçelik yönetimi, Bankalar Kanunu'nda, tüketici kredilerinde uzmanlaşmış aracı mali kurumların kurulmasına olanak verecek ve Borçlanma Kanunu'nda mağdur olan alacaklılara daha fazla koruma sağlayacak değişikliklerin yapılması için hükümete sistemli olarak baskı yapmıştır. Sonunda Bankalar Kanunu'nda 1994'de değişiklik yapıldı ve Koç Grubu, kendi ürünlerinde tüketicilerin harcamalarını finanse edecek bir finans şirketi kurdu. Ancak, taksitle satışları düzenleyecek yeni yasal tedbirlerin alınmasıyla ilgili talepler hiçbir zaman tam olarak karşılanmadı. 1986'da Merkez Bankası, 1980'lerin başlarından itibaren yaygınla-

9 Cengiz Solakoğlu (1987). 1950'lerde Beko pazarlama şirketinin ilk müdürü olarak Arçelik bayilerinin bir ağ halinde örgütlenmesinde kilit rol oynayan Basri Öztekin, 1975'de İstanbul Ticaret Odası'nda konuyla ilgili kendi sunduğu raporun yanı sıra, Solakoğlu'nun bu metnini de bana verme inceliğini göstermiştir. Yine bakınız: Ali Sait Yüksel (1978).

şan ön ödeme gerektiren satışları düzenleyici bazı tedbirler aldı. Söz konusu tedbirlerle sadece tüketicinin korunması hedefleniyordu; ön ödeme ile malın teslimi arasında geçecek azami sürenin yanısıra, malın toplam değişim değeriyle ilgili satıcının isteyebileceği azami peşin ödeme miktarı belirlendi. 1970'lerden beri Borçlanma Kanunu'nda değişiklik yapılmasını isteyen Arçelik yöneticileri, satıcıya hiçbir koruma getirmediğinden, bu yeni yasaları hiç tatmin edici bulmadılar.[10]

Türkiye'deki dayanıklı tüketim malları piyasasının oluştuğu yıllara niteliğini veren bu ekonomik ve kurumsal unsurlar ortadayken, piyasanın yaratılmasında devlet müdahalesinin piyasa oluşturucu rolüne bel bağlanamazdı; onun yerine piyasa dışı diğer ilişki türlerinin harekete geçirilmesi gerekiyordu. Türkiye'nin ilk dayanıklı tüketim malları imalatçısı, anonim bireyler arasındaki kişisel olmayan, formel değişim ilişkilerine uymayan, güven ve sadakat temelinde işleyen ülke ölçeğinde bir bayi ağı kurarak, bu zorluğu aşmaya çalıştı.

Bugün, Koç Grubu'na ait iki pazarlama şirketi bu bayi ağından sorumludur. Bu şirketlerden biri olan Atılım, sadece Arçelik adı altında pazarlanan ürünlerin dağıtıcısıdır. İster Koç Grubu ister başka üreticiler tarafından üretilsin, başka markaların pazarlanmasına karışmaz, ayrıca başka bir dağıtım şirketinin Arçelik ürünlerini pazarlamasına da izin verilmemektedir. İkinci pazarlama şirketi olan Beko ise, iki bayi türüyle faaliyet göstermektedir: Sadece Beko ürünlerini satan bayilerle, yalnızca Atılım tarafından dağıtılan Arçelik ürünlerini satamayan, ama başka şirketlerin ürettiği dayanıklı tüketim mallarını satmasına izin verilen diğer bayiler. Toplam olarak bu sistem, 1881'i Atılım'ın,

10 Bkz. Solakoğlu (1987).

1338'i Beko'nun sorumluluğu altında bulunan 3219 bayiyi bir araya getirmektedir. Daha 1950'lerde faaliyette olan Beko, Atılım'a göre daha eski bir şirkettir. Ancak, 1970'lerde Koç ve Burla, her biri ülkenin belli bir bölgesinde faaliyet gösteren üç yeni pazarlama şirketi (Atılım, Hamle ve Egemen) kurunca, Beko'nun sadece Arçelik ürünleri satan bayilerin örgütleyicisi olma konumu da son buldu. Daha sonra bu dört şirket, bugün belli bölgelerde uzmanlaşmış bir grup pazarlama şirketinden meydana gelen Atılım adı altında bir araya getirildiler. Beko, 1990'ların başına kadar dayanıklı ev aletleri pazarlama alanında kaldı, ama kendine ait bir bayi ağı yoktu. 1991'de Atılım satış ağıyla aynı çizgide yeni bir Beko bayileri sistemi oluşturulmaya başlandı. Bu iki dağıtım şirketinin örgütsel yapısı birbirinden biraz farklı olmakla birlikte, her iki pazarlama ağı da 1960'ların başında ortaya çıkan ve dayanıklı ev aletleri alanında bir kitle tüketim piyasasının gelişmesinde etkili olan aynı örgütlenme mantığını paylaşmaktadır.

Bir piyasa oluşturma kurumu olarak Arçelik bayi ağı

İthal dayanıklı tüketim malları pazarlayan acentalar olarak gerek Koç'un gerekse Burla'nın sınırlı sayıda bir bayi grubuyla zaten ilişkileri bulunmaktaydı. Esas olarak büyük kentlerdeki parakendecilerle sürdürülen bu ilişkinin yanında, Koç'un pek çok küçük kasabada çok sayıda esnafla oturmuş bir ilişkisi de vardı. Bu ilişki, *General Electric* ile ortak girişim olarak 1950'lerde üretimine başlanan ampullerin pazarlanması sırasında kurulmuştu. 1950'lerde ampul sadece elektrikçilerde satılmaktaydı; Koç'un izlediği pazarlama stratejisi ise, büyük ölçüde mahalle bakkallarını ve manifaturacıları, evlerde tüketilen bu kalemleri satmaya ik-

na etmekten oluşmaktaydı. Daha sonra bu perakendecilerin bazıları, 1960'ların ilk iki yılında sayıları 2400'e ulaşan Arçelik bayileri ağına katıldı.

Ne var ki, başlangıçta sisteme katılan bayilerin çoğu 1963'te tasfiye edildi, sadece 1000 kadarı imalatçı şirketin acentası olarak kaldı. Sayıları bugün 3000'i aşan bu 1000 bayinin seçimindeki ölçüt, bölge halkı tarafından güvenilir bulunmaları ve imalatçıya sadık olmalarıydı. Şirkette yönetici konumunda bulunan ya da bir zamanlar yönetici olan kişilerin tekrar tekrar vurguladığı gibi, bu kişisel güvenilirlik, gelirle ve zenginlikle sınırlı değildi, hatta önemli ölçüde bunlara dayanmıyordu; asıl tanımlayıcı olan, yerel topluluk içinde sahip olunan toplumsal mevkiydi. Bayiler, muhitlerinde itibar gören ve sözüne güvenilen insanlar arasından seçilirken, bu insanların imalatçı şirketle kurdukları özdeşleşmenin ve aidiyet duygusunun gücü de, bayi ağı içinde kalma şanslarını belirledi. Bu niteliklerin gerek sektör içindeki önemlerini gerek zaman içinde nasıl kendilerini gösterdiklerini, bu bayilerin ve imalatçıyla tüketici arasındaki yaşamsal bağı oluşturan bayi ağının oynadığı rolü daha yakından inceleyerek aydınlatmak mümkündür.

Türkiye'de dayanıklı tüketim mallarının üretimine başlandığı sırada geçerli olan ekonomik ve toplumsal ortamın özellikleri içinde bu bayiler, potansiyel müşterilerinin ekonomik olanakları ve güvenilirlikleri hakkında sahip oldukları birinci elden kişisel bilgilerden hareketle büyük ölçüde enformel nitelikli bir tüketici kredisi mekanizması oluşturmak suretiyle piyasanın kurulmasında yaşamsal bir rol üstlendiler. Yine, aynı zamanda komşu oldukları ailelerle kişisel ilişkileri sayesinde, onları önce bir buzdolabı ya da çamaşır makinesi almanın akılcı bir karar olduğuna ikna ederek; sonra da onlara bu malları makul taksitlerle satın alabilmelerine olanak verecek ödeme planları sunarak, çok de-

fa bu ailelerin fon yöneticileri gibi davranabildiler.[11] Bayilerin kendileri de, genellikle evlerini ya da bankalardaki küçük mevduatlarını teminat göstererek sattıkları ürünleri krediyle aldılar. Tüketicilerin, aldıkları mallar için ödeyecekleri taksitlerin sayısını ve şartlarını düzenleyen az çok standart kurallar varsa da, düzenlemeler son derece esnekti ve taksitlerin ödenmesinde ortaya çıkan gecikmeleri çoğu zaman bayiler karşılamaktaydı; böylelikle, gecikmeler imalatçıya yansımıyordu. İmalatçı da, bayilerle yapılan sözleşmelerin şartlarını fazla sıkı tutmuyordu; ödeme gecikmesiyle ilgili ufak tefek sorunlar dikkate alınmayabiliyor, yasal yaptırım ancak istisnai hallerde uygulanıyordu.[12] Nitekim, bu ülkede tüketici kredileriyle ilgili yasal çerçevenin durumu ortadayken, yasal tedbirlere başvurulması, son derece maliyetli bir iş olmakla kalmayacak, aynı zamanda mağdur olan tarafa pek bir şey kazandırmayacaktı. Mevcut gelir düzeylerinde makul büyüklükte bir piyasaya ulaşmanın tek olası yolu olan ve dayanıklı ev aletlerinin toplam satışının

---

11 Arçelik'in en eski bayilerinden olan Rahmi Kafadar, kendisiyle yaptığım yüz yüze görüşme sırasında, müşterilerini, başta komşusu olan fabrika işçilerini, hem bu mallara ihtiyaçları olduğuna, hem de ödeyebilecek olanaklara sahip olduklarına nasıl ikna ettiğiyle ilgili bir sürü anekdot anlattı. Başka eski Arçelik bayilerinin de, nasıl piyasa oluşturduklarına dair benzer açıklamalarına rastlanıyor. Örneğin, Arçelik bayileri ağına 1960'ların başında katılan Maksut Çavdar, buzdolaplarını ve çamaşır makinelerini satın alınacağı umuduyla nasıl kullanılacaklarına dair ayrıntılı açıklamalarla birlikte bazı komşularının kapılarının önüne bıraktığını anlatıyor. Bkz: Maksut Çavdar'la yapılan görüşme, *Ayda Bir*, Şubat 1985, s. 2.

12 Aylık çıkan şirket bülteni *Ayda Bir*'de yayımlanan bir söyleşide, 1966'dan beri Arçelik bayisi olan bir satıcı, imalatçıdan krediyle alınan ürünlere karşılık teminat gösterme zorunluluğunun yarattığı baskının, bayilerin karşılaştığı en önemli güçlük olduğunu belirtmektedir. Ancak, şirket yöneticilerinin, en azından güvenilir bayilerine karşı, bu konuda her zaman anlayışlı ve esnek davrandıklarını da eklemektedir. Bkz: *Ayda Bir*, Mayıs 1985, s. 3. Bayilerle ve şirket yöneticileriyle kendi yaptığım görüşmelerde, bana da teminat gösterme şartının asla sıkı tutulmadığı ve güvenilir bir bayinin bu konuda endişelenmesi gerekmediği söylendi.

yüzde sekseninde hâlâ yaygın olarak kullanılan taksitle satış sistemi, imalatçıya, bayinin gösterdiği teminata el koyma olanağı vermekteydi; müşterinin taksitleri ödememesi halinde de, bayi, ürününü geri almak için ya kefile baskı yapabilir ya da yasal yollara başvurabilirdi. Daha önce belirtildiği gibi, bu işlemlerin maliyeti çok yüksekti; üstelik yasaların sağladığı koruma, dayanıklı tüketim malları gibi hızla genişlemekte olan bir piyasada bu işlemlere güvenmeyi olanaksız kılacak kadar önemsizdi. Arçelik'in oluşturduğu bayi ağının bu kurumsal boşluğu doldurduğu kesindi.

Bayilerin yaptığı olağan işlem, üçüncü bir kişinin kefilliğinin yanı sıra, her taksit için müşteriden alınan borç senetlerine dayanmaktaydı. Bu senetlerde belirtilen meblağı, bir ticari banka aracılığıyla tahsil etmek mümkündü; ancak, bankanın aracılığının gerektirdiği bürokratik kırtasiyecilik bilindiğinden, ödemeler genellikle aylık taksitler halinde bayinin dükkânında müşteri tarafından yapılmaktadır. Dolayısıyla sistem, müşterinin de bayinin de istismarına son derece açık, büyük ölçüde enformel bir sistemdir; taksitlerin ödenmesinde gecikmeleri ya da noksanlıkları en aza indirmek için sözleşmedeki şartları uygulamanın yanında, müşteriyle ilgili bilgilerin toplanmasında ve değerlendirilmesinde de bayiye dayanılmaktadır. O nedenle bilgilerin büyük bölümü bayinin denetimindedir ve bayilerin faaliyetlerini etkin biçimde izlemek imalatçı için son derece güç bir iştir. Dolayısıyla bayiler, bu ayrıcalıklı konumlarını, üreticiye ödedikleri fiyatla müşteriye yükledikleri fiyat arasındaki farkı en fazlaya çıkarmak için rahatlıkla kullanabilirlerdi. Özellikle, 1960'ların başlarında ikinci bir üreticinin girişiyle piyasa tipik bir düopol niteliği kazandığından, bayiler, rakip tarafından, satıştan daha iyi komisyon vermek suretiyle ya da el altından ödemelerle Arçelik'e karşı rahatlıkla kullanılabilirlerdi. Çevresinde itibar gören bir bayinin

piyasa oluşturmadaki rolü özellikle ilk evrelerde öylesine önemliydi ki, piyasaya giren rakip şirket, onu kendi bayi ağına çekebilmek için yüksek maliyetler ödemeye hazırdı.[13]

Bu tür sadakatsizlik durumlarını azaltmak için bayilere kısa vadeli kârdan daha fazla bir şey sunmak gerekiyordu. Arçelik'in bayilere sunduğu şey, "iyi bir ailenin üyesi" olmaktı. Ailenin iyi olduğu fikri ise, Koç Şirketler Grubu'nun kurucu başkanı, Cumhuriyet döneminin tartışmasız en zengin ve en ünlü, ününü yalnızca başarılı bir işadamı olmasına değil, ülkenin ekonomik ve endüstriyel gelişiminde kilit bir sima olmasına da borçlu işadamı Vehbi Koç'un kişiliğinden kolayca destek buluyordu.[14] Arçelik'in, Koç Grubu'nun pek çok girişiminden yalnızca biri olmasına karşın, Vehbi Koç, şirketin bayilerle olan ilişkisiyle bizzat ilgilenmiştir. Büyük olasılıkla saygınlıktan ve güvenilirlikten yoksun olduklarından başlarda seçilen 2400 bayinin yarısından fazlasının tasfiyesinden sonra Koç, 1965'ten başlayarak ölümüne kadar Arçelik bayilerinin ve eşlerinin yıllık toplantılarına ev sahipliği yapmıştır. Bu yıllık toplantılar, farklı kentlerdeki lüks otellerde -bayilerin, ülkenin her bölgesinden gelen meslektaşlarıyla kaynaşabilmelerini sağlamak amacıyla genellikle hafta sonlarında- yapılmaya devam etmektedir. Görüştüğüm kişilerden biri bana, her toplantının sonunda bizzat Vehbi Koç'un bir masaya otururak her bayinin gelecek yılla ilgili farklı Arçelik ürünleri için verdiği

13 Koç Şirketler Grubu'nun imalat bölümünün başkan yardımcısı, Arçelik'in tarihsel gelişimi üzerine yazdığı bir makalede, Arçelik'in ilk yıllarını anlatırken, rakip şirketin yüzde birlik komisyon farkından dolayı Arçelik'ten ayrılan bayilerle, yüzde ona varan farkı geri çevirerek Arçelik'te kalmayı tercih eden bayiler arasındaki fark üzerinde bilhassa durmaktadır: Uğur Ekşioğlu (1985). "Arçelik'in bu ikinci tür bayilerinin bağlılığı sayesinde büyümüş olması", şirket müdürlerinin beyanatlarında sürekli altı çizilen bir temadır. Örneğin bkz: *Ayda Bir*, Arçelik'in 30. kuruluş yılı için özel ek, 18 Aralık 1985, s. 3.

14 Vehbi Koç'un meslek yaşamının ayrıntılı hikayesi ve Koç Grubu'nun gelişimi Buğra'da (1994) bulunabilir.

tahmini siparişleri aldığını anlattı.[15] Yalnızca iş çevrelerinden değil, devlet yetkililerinden de büyük saygı gören toplumsal bir sima olan ülkenin en tanınmış işadamının gösterdiği bu kişisel alakanın, şirketin bölge satış müdürleriyle bayiler arasında hiçbir resmî iş sözleşmesiyle mukayese edilmesi mümkün olmayan derin bir sorumluluk duygusu yaratması tamamen anlaşılabilir bir durumdur.

Arçelik bayisi olmanın basit bir ekonomik iş değil, büyük bir aileyle uzun dönemli bir bağlılık olduğu düşüncesi, gerçekten de, en başından beri bayilerin yıllık toplantılarının ana teması olmuştur. Şirketin pazarlama stratejisinin retoriğinde aile eğretilemesinin sahip olduğu önemi, bayilerin yıllık toplantılarına "Türkiye'nin en büyük ve en seçkin ailesi geçen ay bir araya geldi" ya da "Ailenin reisi Vehbi Koç yine eski bayilerin arasında" gibi devamlı kullanılan ifadelerle sektirmeden geniş yer veren, 1960'lardan beri aylık olarak yayımlanan şirketin gazetesi *Ayda Bir*'in çeşitli sayılarında açıkça görmek mümkündür.[16]

Bu yıllık toplantılar dışında, imalatçı ile bayiler arasındaki bağlar, kendi bölgelerindeki durumu, yalnızca satış rakamlarıyla değil, bayilerin kişisel yaşamlarındaki ve toplumsal mevkilerindeki gelişmenin yanısıra rakiplerle olan ilişkilerini de yakından izleyerek değerlendirmek üzere eğitilmiş olan bölge satış temsilcileri tarafından da sürdürülmektedir. Yine, bölge satış temsilcileri, büyük ölçüde eski bayilerin verdiği referanslar temelinde adayları tarayarak yeni bayiliklerin kurulmasında önemli bir rol oynamaktadırlar. Örneğin, eskiden Türkiye'nin doğusunda bölge temsilciliği yapan Beko satış müdürü, kendisiyle yaptığım gö-

15 1970'lerden beri Arçelik'in yönetim kademesine dönem dönem pazarlama seminerleri veren işletme profesörü Ahmet Koç'la söyleşim.

16 Örneğin, 1984'ün ve 1985'in Kasım aylarında yapılan yıllık toplantılarla ilgili özel sayılar: *Ayda Bir*, Şubat 1985 ve Aralık 1985.

rüşmede, çok iyi teminatları olmasına karşın aile yaşamı yeterince istikrarlı bulunmadığından başvurusu geri çevrilen bir adaydan söz etmişti.

Ayrıca, farklı bölgelerden gelen bayilerin şirket merkezlerini ziyaret etmelerini, sattıkları malların üretildiği yeri görmelerini sağlayan gezilerle de bayilerle imalatçı arasındaki bağlar sürdürülmekte ve güçlendirilmektedir. Bu gezilere sütunlarında her zaman yer ayıran şirketin yayın organı *Ayda Bir* de, dönem dönem, on yıllardır Arçelik'in satış ağı içinde bulunan bayilerle yapılan söyleşileri yayımlayarak bayiler arasında şirkete aidiyet duygusunun güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu söyleşilerde ilginç olan yan, söyleşi yapılan kişilerin de, bir dizi birleştirici değer ve davranışı içselleştiren bireylerden bir ağ yaratmayı amaçlayan şirketin retoriğini yankılayan ortak bir retoriği paylaşmalarıdır. Örneğin, bazıları Arçelik kurulmadan önce de Koç-Burla'nın ithal ettiği malları satan eski bayiler, hep bir ağızdan, "Arçelik ailesinin bir üyesi olmaktan gurur" duyduklarını, Arçelik'in yadsınamaz başarısının aralarında organik bağlar bulunan "üreticiler, yöneticiler, bayiler, bakım servisleri ve tüketicilerden oluşan bir bütün"e dayandığını, bu organik bağların "çıkarlara değil güvene" dayandığını, kendi satışlarının başarısında kilit unsurun "müşterilerini anlama ve onlarla iletişim kurma kapasitesi" olduğunu tekrarlamaktadırlar. 1946'da Arçelik kurulmadan önce Koç'un ithal ettiği malları satarak işe başlamış olan babasından işi miras alan bir bayinin dile getirdiği gibi, "tüketiciyle sohbet ediyormuş gibi konuşuyoruz; kişiliği ve güvenilirliği hakkında bir fikir edinmek için her yola başvuruyoruz."[17] Bayilerle tüketiciler arasında kişisel ilişkinin önemi, bunun satışla başlamayan ya da bitmeyen, ürünün seçimi, bakımı

17 Bkz. Doğan Torunoğlu ile söyleşi, *Ayda Bir*, 1985, s. 190.

ve servisi konusunda bilgi ve tavsiye verme biçimini alan kalıcı bir ilişki olduğunu sık sık dile getiren başka bayiler tarafından da vurgulanmaktadır.

Bu ifadeleri maddi çıkar maksimizasyonuna dönük tamamen ekonomik bir ilişkiyi gizleyen ikiyüzlü bir retorikten ibaret görüp bir yana atmak çeşitli nedenlerden dolayı zor görünmektedir. Birincisi, emekliye ayrılan bayilerin yerini erkek çocukların ya da yakın akrabaların alması, bunun uzun süreli bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bayi ağı içinde farklı mevkilerdeki insanlarla yaptığım görüşmelerde belirtildiği gibi, yeni bayilik, çoğunlukla eski bayilerin ailelerinden insanlara verilmektedir (Geçerken belirtelim, bu insanların, Arçelik'te ya dâ Koç'a ait diğer şirketlerde yönetici olma şansları dışarıdan gelenlere göre daha yüksektir). Bayi ağı içinde farklı konumlarda bulunanlar arasında var olan bu akrabalık bağları, gelişmesine yardımcı olduğu tamamen ekonomik nitelikli çıkarlardan bağımsız olarak, sistemin uzun vadeli istikrarının güçlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Sistemden ayrılan bayi sayısının kayda değer olmaması da, bayi ağının istikrarının bir başka göstergesidir.[18]

Gerçekten de, Arçelik'in tarihindeki belli niteleyici dönemler, sistemin bekasıyla ve bir bayinin sistem içersindeki konumunu koruma becerisiyle ilgili kaygının, kısa vadeli kâr maksimizasyonu hedefinden önce geldiğini açıkça göstermektedir. Örneğin, 1970'lerin ikinci yarısında şirketi son derece tehlikeli bir duruma sürükleyen grev dalgası sırasında bayiler yaşamsal bir rol oynamıştır. Bu dönemde, sabit mali-

18 Atılım'ın yöneticileri, ellerindeki 1881 bayiden, bayilikten ayrılanların oranının hiçbir yıl yüzde 1.5'u geçmediğini tahmin etmektedirler. Hatta bu rakamın bile, mevcut konumlarından ayrılan bazı bayiler, özellikle Güneydoğu'nun çalkantılı bölgelerinden gelenler, ekseriyetle büyük kentlerde olmak üzere başka yerlerde yeni Arçelik bayilikleri açtığından, gerçek oranının üstünde olması mümkündür.

yetlerini bile karşılamasını olanaksız kılan likidite sorunları yüzünden felce uğrayan şirket, ciddi olarak fabrikalarını kapatmayı düşünmüştü. Bir genel müdürün, grevden sonra mal verilmesi vaadiyle bayilerden kaynak sağlanmasını önermesiyle bunalımın üstesinden gelindi. Grevin ne zaman biteceği ve şirketin grevin yol açtığı zararı aşıp aşamayacağı son derece belirsiz olmasına karşın, bayiler şirkete kredi açmayı kabul ettiler. Arçelik yöneticilerinin de teslim ettiği gibi, bu küçük esnafın cömertliği olmasaydı iflastan kurtulmak çok zor olurdu.[19] Başka bir deyişle, imalatçıyla perakendeciler arasındaki ilişki, piyasanın kişisel olmayan niteliğine daha yakından tabi olsaydı, iflas kaçınılmaz olabilirdi.

Değişen ortamda kurumsal miras

Ne var ki, şirketin satış ağının gücünü ortaya koyan bu ve benzeri pek çok olaya karşın, sistemin, son on yılda değişen sosyoekonomik ortamın yol açtığı güçlüklerle yüzleşme kapasitesi hakkında ciddi kuşkular vardı. Bu dönemde hızlı kentleşme, enformel, kişisel nitelikli komşuluk ilişkilerini kısmen aşındırmıştı; oysa Arçelik bayilerinin toplumda sahip oldukları saygın mevki, bu ilişkiler içinde ekonomik bir anlam taşıyordu. Çift rakamlı enflasyonun, 1970'lerde Türkiye ekonomisinin kalıcı bir unsuru haline gelmesiyle birlikte, son derece kırılgan ve zayıf bir yasal temelde büyük oranda bayilerin çekip çevirdiği tüketici kredisi mekanizması, -özellikle liberalleşmeden ve bunun sonucunda faiz oranlarının yükselmesinden sonra- giderek tehlikeye girdi. Böyle bir ekonomik ortamda, sistem, dayanıklı tüketim mallarını krediyle alıp imalatçının koyduğu fiyattan biraz daha düşük bir fiyatla nakit para karşılığında satarak ve pi-

19 1970'lerde Arçelik'in müdür yardımcısı olan Atıl Öncü'yle yapılan söyleşi.

yasadaki faiz oranlarıyla bayilerin taksitle satışlara koyduğu düşük faiz oranları arasındaki farkı cebe indirerek dikkate değer bir kâr sağlayabilen kişiler tarafından kolayca istismar edilebilirdi. Ayrıca, ticaret rejiminin 1980'lerde liberalleştirilmesi, söz konusu sektöre niteliğini veren düopol yapının parçalanması konusunda ciddi korkular yarattı. Özellikle Arçelik'in başlıca rakibi olan Profilo'nun hisselerinin büyük bölümünün Bosch-Siemens tarafından alınmasıyla ve bu dünya markalarının piyasada boy göstermesiyle, Arçelik'in yaşamını sürdürme şansı gerçekten de oldukça düşük görünmekteydi.

Bu yeni ortamda, şirketin bazı yöneticileri ve danışmanları, eski bayi ağının yerine yeni, modern bir pazarlama sisteminin geçirilmesi yönünde düşünceler ileri sürdüler. Bu görüşler bayilerin kulağına gittiğinde derin bir küskünlüğe yol açtı. Koç yönetimi bir yandan bu duyguları yatıştırmaya çalışırken,[20] öte yandan Borçlar Kanunu ile Bankalar Kanunu'nda yasal değişiklikler yapılması için lobi faaliyetlerini şiddetlendirdi. 1994'te Bankalar Kanunu'nda değişiklik yapılmasından ve Koç Finans'ın kurulmasından sonra tüketicilerle imalatçı arasında bayinin aracılığını gerektirmeyen doğrudan bir kredi ilişkisi kuruldu. Bu modern kredi kurumunun yanında, Arçelik satış ağında, ürünlerin sergilendiği ve tanıtıldığı standart mekân düzenlemeleriyle çok sayıda

---

20 Örneğin, dayanıklı ev aletlerinin pazarlanmasıyla ilgilenen iki Koç şirketinden birinin genel müdürü olan Cengiz Solakoğlu'nun, İstanbul Ticaret Odası'nın düzenlediği bir seminerde sunduğu raporun, meseleyi duyan bayilerin çoğu tarafından, bayiler ağının kaldırılmasına yönelik bir bahane olarak yorumlandığı görülmektedir. Solakoğlu, doğuda bir kent olan Erzurum'da bayilik yapan eski bir bayinin oğlu olduğundan ve Koç'un yönetim kademelerinde gösterdiği hızlı yükseliş büyük oranda bu aile bağından kaynaklandığından, olayın yarattığı infial daha da şiddetli oldu. Bayiler arasında yaşanan gerilimi yatıştırmak için *Ayda Bir*'ın yayımcıları, Solakoğlu'nun raporunun tam metnini yayımlayarak bütün sorunun bir yanlış anlamadan kaynaklandığını belirttiler: *Ayda Bir*, Arçelik bayilerinin yıllık toplantısı için çıkartılan özel sayı, Aralık 1985.

modern satış mağazası boy göstermeye başladı.[21] Hijyenik, laboratuvarvari mekân düzenlemeleriyle bu yeni satış yerleri, darmadağınık görünümleriyle manifaturacıları andıran eski tarz bayilerle göz alıcı bir karşıtlık oluşturmaktadır. Bu karşıtlığa dışarıdan bakan biri, rahatlıkla, eski bayiliğin, bütün modern piyasa toplumlarında geçerli olan değişim ilişkilerinin mantığına uyan yeni bir sisteme yerini bırakmaya mahkûm arkaik bir perakende satış sisteminin parçası olduğu sonucuna varabilir. Aynı şekilde, rekabetin arttığı bu yeni ortamda Arçelik'in ancak pazarlama yapısını bu biçimde dönüştürmek suretiyle ayakta kalabileceği de ileri sürülebilir.

Ancak, gerek Koç Finans'a ait büroların gerekse modern perakende satış mağazalarının dış görünümünün ardında dayanıklı ev aletleri piyasasına hakim olmaya devam eden eski perakende satış ağını niteleyen ilişkiler vardır. Dahası, Koç Grubu'nun rakipleriyle başa baş mücadele etme ve pazar payını koruma becerisini açıklayan da büyük oranda bu ilişkilerdir. Birincisi, Koç Finans'ın yürüttüğü yeni kredi sisteminde bayiler, hem tüketicinin güvenilirliği konusunda aksi halde ulaşılması mümkün olamayacak bilgileri sağlayarak hem de müşterilerine kişisel anlamda kefil olarak, yaşamsal bir rol oynamaya devam etmektedir. Başka bir deyişle, bilgi sağlama ve risk alma, müşterileriyle ilişkilerinin kişisel doğası nedeniyle bayilerin sorumluluğundadır. 1994'te -Koç Finans'la aynı yılda- Bosch-Siemens-Profilo ortak girişimi tarafından kurulan finans şirketinin rayına oturamaması ve tüketici kredisi vermeye başlayamaması, imalatçının bünyesine katılan modern kredi kurumuyla perakendeciler arasındaki son derece eşitsiz bu sorumluluk paylaşımının önemini açık biçimde gözler önüne sermektedir. Şirketin rekabetçi konumunu ciddi biçimde zayıflatan

21 Atılım'ın yöneticilerinden biri bana, sistem içinde bu tür 576 modern satış yerinin bulunduğunu söyledi.

bu gecikme, Koç bayilerinin üstlendiği türden sorumlulukları almayı kabul edebilecek güvenilir bir bayi ağının yokluğundan kaynaklanan risklerin önemine yorulmaktadır.

Aslında Profilo'nun da, örgütlenme ve işleyiş mantığı açısından Koç'un sistemine son derece benzer bir bayi ağı vardı. Ancak, şirketin hisselerinin büyük bölümünün yabancı ortakların eline geçmesinden sonra Profilo yönetimi, modern pazarlama ilkelerine uymayan arkaik bir pazarlama tarzı olarak görülen bu sistemi dağıtmaya girişti. Yönetim, aynı zamanda dışlayıcı bir bayilik sisteminin rekabetçi bir piyasa sisteminin mantığıyla uyuşmadığını iddia etti, hatta rekabetçi olmayan perakende satış uygulamaları nedeniyle Koç Grubu'na karşı dava açmaya kalktı. Bu yeni yönetim politikasının, şirketin eski bayileri arasında yaygın bir güvensizlik ve hoşnutsuzluk duygusuna yol açması ve eski bayilerin Koç Grubu'yla temasa geçerek onun ağına girmeyi teklif etmelerine neden olması tamamen beklenir bir şeydi. Beko'nun bayilik sisteminin, Atılım'ınkine benzer bir ağ şeklinde yeniden kurulup hızla büyümesi, kısmen, tam da eski Profilo bayilerinin Koç sistemine geçmede gösterdikleri bu istekliliğe yorulmaktadır. 1990'dan sonraki bu gelişme, eski pazarlama yapısını niteleyen kurumsal ve davranışsal özelliklerin değişen durumlara uyumlandırılmasının kendi başına açık bir göstergesidir. Gerçekten de, Koç Finans'ın genel müdürünün yanı sıra Beko'nun ve Atılım'ın satış müdürleri de bana, başlıca rakiplerinin, gerek Koç şirketleriyle rekabet edebilmek gerekse tüketici kredileri alanına girebilmek için bu aralar yeniden bir bayi ağı kurmaya çalıştıklarını söylediler.

Bu arada, Beko'nun satış müdürünün kendisiyle yaptığım söyleşide ifade ettiği gibi, Atılım ve Beko bünyesindeki Arçelik bayileri, rakiplerin sızmasına imkân vermeyen bir kale oluşturmaktadır. Bu bayileri imalatçıya bağlayan güven

ve bağlılık ilişkilerinin devam etmesine karşın, geçmişte olduğu gibi, zor zamanlarda bayiler imalatçıyı piyasanın değişim mantığına neredeyse hiç uymayan yollarla desteklemeyi sürdürmektedirler. Örneğin, büyük bir devalüasyona yol açan 1994'teki gerçekten ciddi ekonomik bunalım sırasında Arçelik, dolara endeksli borçlarını ancak bayilerinden borç alarak ödeyebildi. İmalatçı şirket, bu cömertliğe, farklı sektörlerdeki diğer pek çok üreticinin yaptığı gibi Türk lirasının değer kaybını karşılamak üzere toptan satış fiyatlarında bir artış talebinde bulunmayarak karşılık verdi. Alınanla verilenin niceliksel bir değerlendirmesini yapmaya olanak tanımayan bu karşılıklılık tipinin değişim ilişkilerinden son derece farklı olduğunu belirtmek önemli. Örneğin, devalüasyonu toptan satış fiyatlarına yansıtmama kararından yarar sağlayan, yalnızca imalatçıya borç veren bayiler değildir. Başka bir deyişle, bayi ağının farklı üyeleri, çıkarlarının ortak olduğu kabulüyle birbirlerini destekleseler de, uzun vadede sistemin ayakta kalmasına hizmet eden bu tutum, amaç-araç ilişkisine dayanan rasyonel bir değerlendirmeyle bireysel çıkarın maksimizasyonuna tercüme edilemez.[22]

Koç Finans'ın tüketici kredilerine sağladığı yeni kurumsal çerçeve, piyasanın değişim mantığına tam olarak uymayan eski ilişkilerin oluşturduğu temel üzerinde işler hale geldikçe, bu ilişkilerin, aynı zamanda yeni ortaya çıkmakta olan modern satış yerlerinin örgütlenme biçimine sızdıkları görülmektedir. Bu açıdan, Arçelik'in İstanbul'daki ülkenin

22 Yine, Körfez Savaşı ve ardından Irak'a konulan ticaret ambargosu nedeniyle Türkiye ekonomisinin kendini içinde bulduğu bunalım döneminde Arçelik'in durumu, çıkarların ortaklığının bu kabulü sayesinde diğer şirketlerden çok daha iyiydi. Şirketin Türkiye'nin doğusundaki bölge satış merkezlerinden sorumlu olan, Beko'nun o günkü satış müdürünün görüşme esnasında söylediği gibi, yerel banka müdürleri normal kanallardan alınmış kredilerin geri ödenmesinin diğer borçlular için neredeyse olanaksızlaştığı bir sırada bu bayilerin Arçelik'e olan borçlarını ödemelerini aksatmamaktaki dikkatlerine şaşırmışlardı.

en Avrupai alış veriş merkezlerinden birinde yer alan modern mağazalarından birinin durumu son derece açıklayıcıdır. Bu mağazanın sahibi ve yöneticisi, tipik bir Arçelik bayisiyle (geleneksel bir havalinin çok düşük eğitimli, itibar sahibi erkek üyesi) tuhaf bir karşıtlık oluşturan üniversite eğitimi almış genç bir bayandır. Ancak, duruma daha yakından bakıldığında, bu genç bayanın bir Arçelik bayisinin kız kardeşi olduğu ve üniversiteden önce veterinerlik fakültesinde okurken de erkek kardeşinin iş yerinde çalıştığını, dolayısıyla konumunu, pazarlama ve işletme alanındaki uzmanlığına değil, "Arçelik ailesi"nin bir üyesi olmasına borçlu olduğunu öğreniyoruz. Kendisiyle yapılan ve *Ayda Bir*'de yayımlanan söyleşide, eski aile eğretilemesini tamamen içselleştirdiği ve satış ağında yer alan her bayi gibi "Arçelik ailesinin bir üyesi olmaktan gurur duyduğu" ortaya çıkmaktadır.[23]

Bu eski ilişkiler, sonunda yerini modern piyasa toplumlarını niteleyen kişisel olmayan ilişkilere bırakabilir. Ancak, sektörün geçmişteki kurumsal mirasına bakmadan ne dayanıklı tüketim mallarında kitle tüketim piyasasının oluşumunu ne de bu piyasanın bugünkü yeniden yapılanmasını yeterince anlamak mümkündür.

Sonuç

İlk defa Arçelik tarafından yerli olarak üretilen dayanıklı ev aletlerinin piyasaya çıkartılmasını izleyen dönemde, gerek gelire bağlı talep yetersizliği gerekse tüketici kredisiyle ilgili resmî kurumların gelişmesini önleyen yasal boşluk, imalatçıyı, bayileri ve tüketicileri birbirine bağlayan güven ve sadakat ilişkilerine dayanan son derece özgün örgütlenme bi-

23 *Ayda Bir*, Eylül 1995.

çimiyle tüketici harcamalarının şekillenmesinde yaşamsal bir rol oynayan muazzam bir bayi ağı tarafından doldurul-du. Bu örgütlenme biçimi, bilinçli bir tasarımın ürünü, bilinçli bir pazar stratejisinin sonucu gibi göründüğünden, kendiliğinden bir süreç olarak, standart piyasa düşüncesine meydan okumaktadır. Bayiler, çevrelerinde güvenilir kişiler olarak tanınmalarına ve statülerini belirleyen diğer unsurlara göre özenle seçildikleri gibi, gerek imalatçıyla gerekse müşterileriyle etkileşimlerinin dinamiği de, aile eğretilemesinin bir topluluk duygusu geliştirecek biçimde başarıyla kullanıldığı bir dizi mekanizma aracılığıyla, zaman içinde oluşmuştur.

Elbette bu söylenenler, tek tek bayilerin söz konusu satış ağı içinde kalmalarında ekonomik çıkarın önemsiz olduğu anlamına gelmez. Ancak, ekonomik çıkarlar kuşkusuz önem taşımakla birlikte, özellikle bu piyasanın içinde yer aldığı formel yasal çerçevenin zayıflığının yarattığı güçlükler ortadayken, her iş ilişkisinde kısa vadeli maddi çıkar maksimizasyonu bir davranış normu olsaydı, sistemin uzun vadede hayatiyetini sürdürmesi olanaksız olabilirdi.

KAYNAKÇA

Aglietta, M. 1979. *A Theory of Economic Regulation*. Londra: New Left Books.

Amin, S. 1971. *Accumulation à l'echelle mondiale*. Paris: Anthropos Yayınları.

Amsden, A. 1990. "Third World Industrialization: 'Global Fordism' or A New Model?", *New Left Review*, 182, s. 5-31.

Ayda Bir (Arçelik'in aylık gazetesi, çeşitli sayıları).

Biggart, N. Woolsey ve G. Hamilton. 1992. "On the Limits of a Firm-based Theory to Explain Business Networks: The Western Bias of Neo-Classical Economics", N. Nohria ve R. G. Eccles'in yayına hazırladığı *Networks and Organizations: Structure, Form, Action* içinde. Cambridge: Harvard Business School Press, s. 471-490.

Boyer, R. 1991. "The Eighties: The Search for Alternatives to Fordism", B. Jessop

ve diğerlerinin yayına hazırladığı *The Politics of Flexibility* içinde. Aldershot: Edward Elgar, s. 106-132.

Brewer, J ve Porter, R. 1993. *Consumption and the World of Goods*. Londra ve New York: Routledge.

Buğra, A. 1994. *State and Business in Modern Turkey. A Comparative Study*. Albany, New York: State University of New York Press [Türkçesi: *Devlet ve İşadamları*, 1995, İstanbul: İletişim Y.]

Campbell, C. 1987. *The Romantic Ethic and The Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Basil Blackwell.

Cole, S. ve Miles, I. 1984. *Worlds Apart*. Brighton: Wheatsheaf Books.

Dauten, C. 1956. *Financing the American Consumer*, Consumer Credit Monograph No. 1, St. Louis, Missouri: American Investment Company of Illinois.

Easton, G. ve L. Araujo. 1989. "The Network Approach: An Articulation", *Advances in International Marketing*, 3, s. 97-119.

Ekşioğlu, U. 1985. "Arçelik'te 27 Yıl", *Ayda Bir*, Ekim.

Emirbayer, M. ve J. Goodwin. 1994. "Network Analysis, Culture and Problem of Agency", *American Journal of Sociology*, 99, s. 1411-1454.

Felix, D. 1982. "Interrelations between Consumption, Economic Growth and Income Distribution in Latin America since 1800", H. Baudet ve H. van de Meulen'in yayına hazırladığı *Consumer Behavior and Economic Growth in the Modern Economy* içinde. Londra: Croom Helm, s. 133-177.

Furtado, C. 1983. *Accumulation and Development. The Logic Industrial Civilization*. Oxford: Martin Robertson.

Gelpi, R-M. ve E J. La Bruyere. 1994. *Histoire du credit à la consommation: Doctrines et pratiques*. Paris: Decouverte.

Granovetter M. 1985. "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *American Journal of Sociology*, 91, s. 481-510.

Gunder-Frank, A. 1972. *Lumpenbourgeoisie-Lumpendevelopment*. New York ve Londra: Monthly Review Press.

Harrison, M. L. 1990. "Welfare State Struggles, Consumption and the Politics of Rights", *Capital and Class*, 42, s. 107-130.

Harvey, D. 1989. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.

Hodgson, G. 1988. *Economics and Institutions*. Cambridge: Polity Press.

Lash, S. ve Urry, J. 1994. *Economies of Signs and Space*. Londra: Sage Publications.

Lee, M. 1993. *Consumer Society Reborn*. Londra: Routledge.

Lipietz, A. 1987. *Mirages and Miracles. The Crises of Global Fordism*. Londra: Verso.

– 1982. "Towards Global Fordism?", *New Left Review*, 132, s. 33-47.

McKendrick, N., Brewer, J., Plumb, J. H. 1982. *The Birth of A Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth Century England*. Londra: Europa Publications.

National Commission on Consumer Finance. 1972. *Consumer Credit in the United Sates*, Amerikan Kongresi'ne sunulan rapor.

National Consumer Finance Association. 1962. *The Consumer Finance Industry: A Monography Prepared for the Commision on Money and Credit*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall Inc.

Nerfin, M. (Yayına hazırlayan) 1977. *Another Development. Approaches and Strategies*. Uppsala: Dag Hammarskjold Vakfı.

Piore, M. J. ve C. Sabel. 1984. *The Second Industrial Divide*, New York: Basic Books.

Polanyi, K. 1944. The Great Transformation, New York: Reuinhart Inc.

– 1957. "The Economy as Instituted Process", K. Polanyi'nin ve diğerlerinin yayına hazırladığı *Trade and Market in the Early Empires* içinde. Chicago: Gateway, s. 243-269.

Powell, W. M. ve L. Smith-Doerr. 1994. "Networks and Economic Life", N. J. Smelser ve R. Swedberg'in yayına hazırladığı *The Handbook of Economic Sociology* içinde. Princeton, N. J.: Princeton Üniversitesi Yayınları, s. 243-269.

Melin, L. 1989. "The Field of Force Metaphor", *Advances in International Marketing*, 3, s. 161-179.

Solakoğlu, C. 1987. "Taksitli Satışlarda Bugünkü Düzen ve Uygulamada Taksitli Satışlar", İstabul Ticaret Odası'nın Taksitli Satışlar konusunda düzenlediği Konferansta sunulan yayımlanmamış bildiri. İstanbul.

Devlet İstatistik Enstitüsü. 1963. *Türkiye'nin İstatistik Yıllığı*, 1968. Ankara.

– 1968. Türkiye'nin İstatistik Yıllığı 1968. Ankara.

– 1991. *İstatistiksel Göstergeler*: 1923-1990. Ankara.

Stewart, F. 1985. *Planning to Meet Basic Needs*. New York: MacMillan.

Sunkel, O. 1973. "Transnational Capitalism and National Disintegration in Latin America", *Social and Economic Studies*, 19, s. 3-25.

Unesco. 1963. Statistical Yearbook. Paris.

Vorstermans, J. J. 1966. *Consumer Credit: Various Economic Aspects With Specific Reference to Canada*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Catholic University of Tilburg.

Yüksel, A. S. 1978. "Taksitli Satışlar için ne yapılabilir?", Milliyet, 10 Şubat 1978.

İnsanların, ihtiyaçlarını yasal olarak sınırlanmış, biçimsel değişim ve yeniden dağıtım süreçlerinin dışında karşılamaya çalıştıkları alanlar olarak kayıtdışı ekonomilere duyulan bilimsel ilginin kaynağında kalkınma konulu araştırmalar yatmaktadır. Kayıtdışı ekonomiler, 1970'lerde ILO ya da Dünya Bankası gibi bazı uluslararası örgütlerin araştırma gündemine, gelişmekte olan ekonomilerin sorunlarıyla ilgili olarak girdi (Hart, 1973; Gerry, 1987; Smith, 1989). Ancak, merkezden planlanan ekonomilerde ve bazı gelişmiş Batılı ülkelerdeki kentli göçmen topluluklar arasında da kayıtdışı ekonomik etkinliğin gözardı edilemeyecek bir rol oynadığı kabul edildi (Grossman, 1977; Ferman ve diğerleri, 1987; Smith, 1989). Özellikle, gerek gelişmiş Batılı ülkelerde gerekse komünist blokta eski yeniden dağıtım mekanizmalarının çökmesinden sonra, kayıtdışı sektör, çağdaş uluslararası tabloda tali bir görüngü olarak nitelendirilmekten yavaş yavaş çıktı; devlet müdahalesinin ve piyasadaki değişim ilişkilerinin biçimsel mekanizmalarının yerini aldığı ya da onları tamamladığı sanayi ya da sanayi sonrası top-

lumları dahil her toplum tipinde kaynak dağılımının bütünleyici bir parçası olarak görülmeye başlandı (Gershuny, 1979; Ferman ve diğerleri, 1987; Mingione, 1991). Bu gelişmeler, piyasanın değişim ilişkileri paradigması üzerine inşa edilen ve devletle piyasa arasındaki ikilemi odağına alan standart ekonomik çözümlemelere ve politik reçetelere önemli bir meydan okuma anlamına gelmektedir. Bu açıdan, bu standart yaklaşımlarda şöyle bir sorun vardır: Kayıtdışı sektörün şekillenmesinde önemli bir rol oynayan karşılıklılık ilişkilerini çözümlemeye dahil etmek, yalnızca zor olmakla kalmaz, olanaksızdır da. Söz konusu karşılıklılık ilişkilerinin, içinde yer aldıkları genel siyasi iktisat ortamından bağımsız işlev görmemekle birlikte, piyasa mekanizmasının ve devletin yeniden dağıtımcı süreçlerinin işleme yollarını yansıtmaları ve etkilemeleri de aynı ölçüde önemli bir sorundur (Gaughan ve Ferman, 1987; Henry, 1987; Miller, 1987; Lomnitz, 1988; Mingione, 1991). Sik'in çalışması (1994), "ikinci ekonomi"nin, yani merkezden planlanan eski ekonomilerde devletin doğrudan kontrolü dışında kalan faaliyetlerin, komünizmden sonraki dönüşüm sürecinde yeni ortaya çıkan piyasa ekonomisinin niteliğini biçimlendiren hayati bir etken olarak taşıdığı mirası öne çıkarmakla, bu alana önemli bir katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla, kayıtdışı ekonomik etkinlikler üzerine yapılacak bir inceleme, karşılıklılığı, yeniden dağıtımı ve değişimi düzenleyen ilkeler arasındaki karmaşık etkileşimi hesaba katan analitik bir çerçevenin kurulmasını gerektirmektedir.

Bu yazı, tartışmaya ahlaki bir boyut katarak söz konusu çerçevenin geliştirilmesine katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Tartışmanın odağında iki düşünce yer almaktadır: 1) Hem karşılıklılık hem de yeniden dağıtım, biçimsel açıdan eşit taraflar arasında piyasada gerçekleşen değişim ilişkisinin ahlaki bakımdan yansız niteliğinin tersine, "eşit olma-

yanlara eşit olmayan muamele" olarak tanımlanabilecek bir ahlaki ilke barındırmaktadır; 2) Yeniden dağıtım süreçlerinin, kurala dayalı, kişisel olmayan bir tarzda kurumlaştırılmadığı, tersine kayıtdışı karşılıklılık ilişkileri içerdiği belli bağlamlarda, bu ilişkilerin temelini oluşturan ahlaki görecelilik ögesi, ilişkilerin meşruiyetlerini yitirerek son derece olumsuz toplumsal sonuçlar yarattıkları durumlara yol açabilir. Bu düşünceler, Türkiye'deki kayıtdışı konut sektörünün siyasal, toplumsal ve ekonomik koordinatlarının, devlet müdahalesinin biçimiyle kayıtdışı etkinliğin niteliği arasındaki ilişkinin doğasını ve içerimlerini öne çıkartan bir incelemeyle sunulmaktadır. Türkiye'deki usulsüz yerleşimler gibi özgül bir vaka, aynı zamanda piyasanın değişim alanının, kayıtdışı sektörün gelişme dinamikleri tarafından biçimlendirilme yollarına da işaret etmektedir.

Kuramsal arkaplan

Bu yazının başlığı, E. P. Thompson'ın "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century" (18. yüzyılda İngiliz halk kitlelerinin ahlaki ekonomisi) başlıklı denemesine atıfta bulunmaktadır. Söz konusu denemede Thompson, onsekizinci yüzyıl İngilteresi'nde patlak veren yiyecek isyanlarını, insan ihtiyaçlarının karşılanmasını piyasanın kişisel olmayan güçlerine bırakan yeni siyasi iktisadın ahlak dışı tavrıyla halkın geleneksel tüketim ahlakı arasında var olan çatışma bağlamında ele almaktadır. Thompson'a göre, fitili ateşleyen yoksulluk ve açlık olmakla birlikte, bu isyanlar umutsuz insanların sadece yoksunluklarından kaynaklanan eylemlerinden ibaret değildi. Daha çok, temel gıda mallarının arz ve talebinin toplumsal örgütlenmesinde meşru ve gayrı meşru uygulamalarla ilgili olarak halk arasında var olan bir mutabakata dayanmaktaydılar.

Thompson'ın belirttiği gibi (1991: s. 188), "Bu mutabakat da köklerini, birlikte alındıklarında yoksulların iktisadi ahlakını oluşturdukları söylenebilecek topluluk içindeki farklı grupların ekonomik işlevlerine, toplumsal normlara ve yükümlülüklere ilişkin tutarlı bir geleneksel görüşten almaktaydı. En az fiili yoksunluk kadar bu ahlaki varsayımların çiğnenmesi de doğrudan eyleme geçmek için bir vesile oluşturdu."

Başka bir deyişle, kitlelerin meşru ihtiyaçları olarak görülen şeylerin karşılanmasında toplumun yükümlülükleriyle ilgili geleneksel görüşler, halkın beklentilerinin ahlaki temelini ve bu beklentileri gerçekleştirmenin piyasa dışı yollarını oluşturmaktaydı. Geleneksel paternalist politikacılar, yeni siyasi iktisadın umdelerini savunan "klasikçiler"in temsil ettiği siyasi görüşlere bu temelden hareketle karşı çıktılar; Thompson'a göre, ayaklanan yoksulların yağma eylemlerine karşı devlet otoritesinin takındığı göreli yumuşak tutum, açıklamasını işte "gelenekçiler"in bu özgül tavrında bulmaktadır.

Thompson, onsekizinci yüzyıldaki yiyecek isyanlarının ahlaki niteliğiyle piyasanın ahlak dışı niteliğini karşı karşıya getirirken, Coats (1972) ve Fox-Genovese (1973), Thompson'ın sunduğu tarihsel örneği, geleneksel paternalizmle liberal ahlak felsefesi arasındaki uyuşmazlığı ve çatışmayı ihtiva eden bir durum olarak değerlendirmektedirler. Bu anlamda, bireysel özgürlük açısından taşıdıkları içerimlere göre birbirleriyle karşılaştırılan iki ayrı ahlak anlayışı arasındaki farka işaret etmektedirler. Dumont'un (1977: 5) ileri sürdüğü gibi, bu tartışmayı Marksçı terminolojiyle yeniden formüle edersek, ihtiyaçları karşılamanın piyasa dışı yollarının tam tersi olan piyasanın değişim ilişkileri alanı, "insanlar arasındaki ilişkiler"in değil, "insanlarla şeyler arasındaki ilişkiler"in egemenliği altındadır. İnsan-

lar arasındaki ilişkiler, toplumsal hiyerarşiye hakim olan yapıları yansıtırken, nesnelerin dolayımladığı ilişkiler, eşdeğerli nesnelerin birbirleriyle, toplumsal ilişkilerde örtük olarak var olan eşitsiz güç ilişkileri dışında, değiştirildiği eşit ilişkilerdir. Kuşkusuz bu formülasyon, modern piyasa toplumlarında iktidar gerçekliğinin inkârı anlamına gelmez. Öne çıkartılmaya çalışılan şey, piyasa ilişkilerinde biçimsel açıdan eşit olan taraflar arasındaki satın alma gücü eşitsizliklerinin, ekonomik ilişkileri piyasa dışı bağlamlarla yöneten toplumsal mevki ve/ya da hiyerarşiden farklı olduğudur.[1] Bunun sonucunda, şu iki farklı ahlaki ilke arasındaki karşıtlığa dikkat çekmektedir: 'Herkese eşit muamele'ye karşı 'eşit olmayanlara eşit olmayan muamele'. İkinci ilke, topluluğun bütün üyelerine toplumsal bakımdan yeterli geçim araçlarını vermek suretiyle en önemli işlevlerinden biri olarak toplumun bütünlüğünün korunmasını sağlayan yeniden dağıtım sistemlerinin ve karşılıklılık ilişkilerinin çoğuna niteliğini verir.

Polanyi, kaynak dağılımında tamamen ekonomik nitelikteki değişim ilkesine dayanan kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin istisnai niteliğini göstermeye çalıştığı bir çalışmasında (1944: s. 43-55; 1957), karşılıklılığı ve yeniden dağıtımı düzenleyen ilkelerin işleyiş biçimini sistemli olarak ele almıştır. Karşılıklılığı, birbirlerinin *karşısına* özgül bir toplumsal ilişki içinde çıkan bireyler arasındaki bir alma-verme ilişkisi olarak tanımlamaktadır. Değişimden farklı olarak bu, bir kurumsal *simetri* örüntüsü içinde sürdürülen kişisel bir ilişkidir; bu ilişkide, toplumdaki bireyler ve grup-

1 Bu formülasyonun, bu haliyle, Marx'ın aşağıdaki paragrafta dile getirdiği düşünceyle açık bir koşutluğu bulunmaktadır: "Toprak mülkiyetinin sağladığı kişisel hakimiyet ve bağımlılık ilişkilerine dayanan güçle, paranın sağladığı, kişilerin dışındaki güç arasındaki tezat, iki Fransız atasözünde çok güzel ifade edilmektedir: *Nulle terre sans seigneur* (ağasız toprak olmaz) ve *L'argent n'a pas de maître* (paranın efendisi yoktur)." Marx, 1887: s. 145.

lar, birbirlerine karşı yükümlülüklerine ya da birbirlerinden beklentilerine göre 'eşlenirler'. Dolayısıyla, yine değişimden farklı olarak bu, devamlılığını ilişkiye giren tarafların toplumsal konumundan alan bir ilişkidir. Öte yandan, yeniden dağıtım, kaynakların topluluğun üyesi olan bireyler arasında bölüştürülmek üzere ortak bir merkezde 'toplanması'nı ifade etmektedir. Yeniden dağıtım, gerekli kaynakların toplanmasını ve yeniden bölüşülmesini düzenleyen destekleyici bir kurumsal *merkezleşme* örüntüsünün yardımıyla işlemektedir. Yeniden dağıtım süreci, hakim siyasal rejimin bir parçasını oluşturur ve piyasadaki değişimden farklı olarak işlevi ve niteliği açısından tümüyle ekonomik değildir.

Polanyi'nin yaklaşımında, her ikisi de ekonomik değişim ilişkilerinden ayrılan karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkelerinin, aynı zamanda birbirlerinden de net biçimde ayrı oldukları görülmektedir. Mingione'nin (1991: s. 29-32) ileri sürdüğü gibi, bu keskin ayrım, yeniden dağıtım sürecinin biçimlenmesinde karşılıklılığın rolünün ihmal edilmesine yol açtığından, modern endüstri toplumlarının makro toplumsal çözümlemesinde sorunlara neden olmaktadır. Gerçekten de, çok sayıda antropolog (Lomnitz, 1988; Smith, 1989), karşılıklılık ilişkilerinin, özellikle devlet müdahalesinin yaygın olduğu toplumlarda yeniden dağıtımcı uygulamalarda oynayabileceği rolün önemini vurgulamaktadır. Karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleri arasına kesin bir sınır çekmenin zorluğunu ortaya koyan Sahlins'in çalışması, bu açıdan son derece yararlı görünmektedir.

Sahlins (1972: s. 188-9), yeniden dağıtımın *içinde*, karşılıklılığınsa *arada* bir ilişki olduğunu öne sürerek söz konusu iki ilke arasında ayrım yapmaktadır. Birincisi, başvuru noktası olarak aldıkları sosyal topluluk birimine göre düşünülmüş düzenlemelerle ilgiliyken, ikincisi, ayrı sosyo-ekonomik görüşlere ve çıkarlara sahip farklı tarafları ifade etti-

ginden, kesin bir toplumsal ikiliği gerektirmektedir. Ancak, yeniden dağıtım, özgül bir tipteki karşılıklılık ilişkilerinin, kurumsal merkezleşme örüntüsü içinde formel olarak düzenlendiği bir evrim sürecinin sonucu olarak görünür. Dolayısıyla Sahlins (1972: 209) şu 'evrimci' soruyu sorar: "Biri diğerine, karşılıklılık yeniden dağıtıma yerini ne zaman bırakır?". Sahlins'e göre bu soru, saf kuramsal düzeyde yanıtlanamaz; karşılıklılıklar sisteminin toplumsal olarak yapılandığı farklı düzenlemelere ilişkin bir çözümleme yapılmasını gerektirir.

Sahlins, karşılıklılığı, bir uçta "dayanışmanın uç noktası" *(solidarity extreme)* olarak "genelleşmiş karşılıklılığın", diğer uçta "sosyal olarak yıkıcı davranışların uç noktası" *(unsociable extreme)* olarak "olumsuz karşılıklılığın" *(negative reciprocity)* bulunduğu bir yelpazede bir biçimler dizisi olarak ele almaktadır. Cömertlik ilkesinin nitelediği genelleşmiş karşılıklılık, "akrabalık hakları", "reislik hakları" ve "*noblesse oblige*" (asaletin gereği) türü davranış tarzları için olduğu kadar, "saf ihsan" için de geçerlidir. Olumsuz karşılıklılığa gelince, "net faydacı çıkar"a yönelik temellükleri ve ticari işlemleri ifade eder ve "haksız kazanç"ın maksimizasyonu ya da "bir şeye bedel ödemeden sahip olma" çabasından oluşur. Sahlins'in sunduğu biçimiyle karşılıklılıklar yelpazesi, aynı zamanda ahlaki bir sıralanmayı da belirtir. Sahlins, olumsuz karşılıklılığa dayanan eylemlere topluluğun dışındakilere yönelik olduğunda göz yumulabileceğini belirtse de, olumsuz karşılıklılıkla ilgili çıkarcı davranış tipinin (genelleşmiş karşılıklılığı niteleyen cömert davranışın olumlu yan anlamının tersine) olumsuz bir yan anlama sahip olduğu açıktır.

Sahlins'in yaklaşımında genelleşmiş karşılıklılık, liderlik hakları ve yükümlülükleri formel ve kurumsal bir nitelik kazandıkça yerini yeniden dağıtıma bırakır. Sahlins'in betimle-

diği 'evrim' sürecinin, farklı tipteki modern toplumlarda farklı toplumsal düzenlemelere uygulanabileceğini görmek zor değildir. Barınma, karşılanması tümüyle piyasa mekanizmasının kişisel olmayan güçlerine bırakılamayacak temel bir ihtiyaç olarak kabul edildiğinden, konut sektörü bu tür bir çalışma için ideal bir alandır. Başka bir deyişle, bu sektörün, temelindeki ilkeleri piyasadaki değişim ilişkilerinin temelini oluşturan ilkelerden farklı bir 'iktisadi ahlak'ı vardır. Birleşik Devletler gibi en liberal yönelimli olanları da dahil, gelişmiş piyasa ekonomilerinde devlet, barınma ihtiyacını karşılamak üzere tasarlanmış formel kurumsal mekanizmalar aracılığıyla yaşamsal bir rol oynamıştır (Wolman, 1975; Headey, 1978; Huttman, 1985; Pickvance, 1986; Van Vliet, 1990; Lefebvre ve diğerleri, 1991). Bu farklı mekanizmalar, toplumsal olarak kabul edilmiş ihtiyaçlarını piyasa mekanizması çerçevesinde karşılaması olanaksız bazı bireylerin, topluluğun cömertliğine hak kazandıkları yerde, genelleşmiş karşılıklılığın kurumlaşmış dışa vurumları olarak görülebilir.

Ancak, topluluğun cömertliğine hak kazanmak, karşılıklılıktan yeniden dağıtıma doğru evrimin tamamlanmaktan çok uzak olduğu ve yeniden dağıtım uygulamalarının, karşılıklılık ilişkilerinin enformel, kişisel niteliğine büründüğü yerlerde farklı biçimler alabilir. Türkiye örneğinde olduğu gibi, genelde gelişmekte olan ülkelerde, -uluslararası örgütlerin, Turner'ın (1966) konuyla ilgili son derece etkili yaklaşımı çerçevesinde onları bu sıfatla tanıyıp desteklemesinden önce kent yoksullarına barınak sağlamanın olağan ve yaygın bir yolu olarak kabul edilmiş olan- usulsüz yerleşimlerin ortaya çıkışında serferber edilen enformel karşılıklılık ilişkileri, formel yeniden dağıtımcı önlemlerin yerini almaktadır (Ward, 1982; Durrand-Lasserve, 1986; Shidlo, 1990; Fiori ve Ramirez, 1992; Harms, 1992).

Usulsüz yerleşimlerin, dar gelirli insanların konut soru-

nuna bulunmuş kendiliğinden bir çözüm olarak önemli bir rol oynadığı bağlamlarda, konut sektörünün iktisadi ahlakının nitelikleri, devletin biçimsel, kurumlaşmış mekanizmalar aracılığıyla aynı sorunun çözümüne katkıda bulunduğu toplumlardaki iktisadi ahlakın niteliklerinden farklıdır. Ancak, enformel konut sektörünün şekillenmesinde de devletin rolü yaşamsal öneme sahip olmaya devam etmektedir. Bu yazıda sunulan Türkiye örneğiyle ilgili değerlendirmede, usulsüz yerleşimlerin, barınmanın toplumsal olarak kabul edilmiş meşru bir ihtiyaç olduğunu yansıtan ahlaki bir temelde ortaya çıktığını ve devletin ard arda attığı adımlarla bu yerleşimlere düzenlilik kazandırıldığını göstermek suretiyle, devletin rolüne dikkat çekilmektedir. Ancak, Türkiye'de enformel konut sektörünün tarihsel evrimi, aynı zamanda, karşılıklılıkla yeniden dağıtım arasındaki ayrımı muğlaklaştıran bu özgül ihtiyaç karşılama biçiminin, "haksız kazancın maksimizasyonu" güdüsünün harekete geçirdiği davranış biçimlerine yol açmadan uzun bir zaman diliminde sürmesinin hemen hemen hiç mümkün olmadığını gösteren bir örnek oluşturmaktadır. Başka bir deyişle, başlangıçta cömertlik olarak görülebilecek olan şeyin, yerini olumsuz karşılıklılığa bırakması çok mümkündür. Meşru barınma ihtiyacının, Türkiye'deki 'ahlaksız' konut ekonomisinde altüst olması, hem usulsüz yerleşimlerin ticarileşmesine hem de orta sınıf konut piyasasında olumsuz karşılıklılık ilişkilerinin öneminin giderek artmasına yol açan böyle bir gelişmenin tipik bir örneğini oluşturmaktadır.

Türkiye'de usulsüz konutlaşma

Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki benzerleri gibi Türk *gecekondu*su da, dar gelirli insanların yasa dışı ya da en azından normal dışı yoldan konut sahibi olmasının bir biçimi-

dir. Başka yerlerde gözlenen usulsüz yerleşimler gibi, o da, formel nitelikli değişim ve yeniden dağıtım mekanizmalarının eksikliklerini tamamlayan bir ihtiyaç karşılama biçimi olarak ahlaki açıdan meşrudur. Dolayısıyla, dar gelirli insanların konut sorununa resmi bir politik yaklaşımın bulunmaması, gecekondunun olağanüstü biçimde yayılmasını açıklamada yaşamsal bir etken olarak görünmektedir. Ancak, söz konusu yayılma, şu iki gelişmeden ötürü kendi ahlaki temelinin aşınmasına yol açmıştır: Gecekondunun giderek ticarileşmesi ve kentsel arazi piyasasına olan ekonomik ilginin konfigürasyonunun değişmesi. Bu gelişmelerin dinamiğinin, kentsel toprak mülkiyeti kalıpları bağlamında şekillenen devletin yeniden dağıtımcı politikalarının doğasını ve ülkedeki siyasi süreçlerin niteliğini yansıttığı açıktır.

Bayındırlık ve İskan Bakanlığı için yapılan ilk araştırmalara göre (1965a; 1965b; 1965c), 1960'ların ilk yarısında Ankara nüfusunun %59'u, İstanbul'un %45'i ve İzmir'in %33'ü, gecekonduda yaşamaktaydı. 1980'lerde bu rakamlar sırasıyla %55, %70 ve %50 idi. 1991'deyse Türkiye'de toplam gecekondu sayısının (yaklaşık yarısı, ülkenin nüfusu en kalabalık üç kentinde, Ankara, İstanbul ve İzmir'de olmak üzere) 1.585.455 olduğu tahmin edilmekteydi (Gökçe ve diğerleri, 1993: 3, 35). Böyle bir olağanüstü gelişme, (kamuoyunun itirazıyla karşılaşmayan) devlet yetkililerin rızasıyla gerçekleşebilirdi ancak.[2] Mantar gibi yayılan gecekondu bölgeleri, 1940'lardan başlayarak dönem dönem si-

2 Konuyla ilgili ilk örneklerden biri, bu açıdan özellikle ilgi çekici bir vakadır. Gecekondulaşmanın siyasi teşvik gördüğü, konducuların işgal ettiği toprağı kendi yetki alanında gören belli bir bakanlığın bürokratları tarafından gündeme getirilmişti. Olay basında yer alınca İstanbul Valisi gazetecilere konducuların sefaletinin siyasete alet edilmemesi gerektiğini, ama bu talihsiz insanların, en azından başlarını sokmak için yaptıkları bu derma çatma kulübelerin yıkılması endişesini duymadan hayatlarını sürdürmeleri gerektiğini söyledi (*Cumhuriyet*, 27 Ocak 1950).

yasi gündeme girmişse de, (gelişmiş bir piyasa ekonomisinin yasal ve kurumsal çerçevesinde olabileceğinin tersine) mülkiyet haklarının çiğnenmesiyle ilgili bir sorun olarak ele alınmadı. Daha çok, toplumsal bir sorun olarak karşılandı ve meseleye hep dar gelirli gruplar için konut projeleri önerileriyle yaklaşıldı.[3] Bu projeler bir türlü etkin biçimde yaşama geçirilmediğinden, ne zaman böyle bir girişimde bulunulsa mevcut gecekonduların yıkılması çaresiz insanlara karşı bir zulüm olarak görüldü ve basında, yürek burkan sefalet görüntülerinin de yardımıyla bu biçimde yer aldı. Başka bir deyişle, Thompson'un ele aldığı tarihsel örnekte olduğu gibi, toplumsal olarak tanımlanan insan ihtiyaçlarıyla ilgili belirli bir yaklaşımdan doğan iktisadi ahlak ilkeleri, piyasa ekonomisinin temelinde yatan sözleşme ve mülkiyet ilkelerine baskın gelmekteydi.

Gerçekten de, konut alanında resmi yeniden dağıtım tedbirleri, Cumhuriyet'in kurulmasından beri dar gelirli grupların konut sorunuyla baş etmede her zaman yetersiz kalmıştır. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında konut politi-

---

3 Örneğin bkz: *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1950; 16 Ocak 1958; ve 20 Kasım 1965. Kasım 1965'te Bayındırlık ve İskan Bakanlığı'nın düzenlediği önemli bir konferansta Başbakan Demirel, açık bir dille konduculara alternatif barınma olanağı sunulmadan gecekonduların yıkılmasının hiçbir biçimde söz konusu olmadığını ifade etti. Başbakanın konuşmasının hemen ardından İstanbul, Ankara ve İzmir'de dalgalar halinde denetlenmesi olanaksız bir arazi işgali başladı. Bu, en hızlı kondu dikme vakalarından biriydi; bazı konduların yapımı 24 saat bile sürmemişti! Özel arazi parçalarının bile işgal edildiği bu örneklerde konduların yıkımı çok sınırlı kaldı ve yıkımlara, konduculara alternatif konut bulma yönünde önlemler eşlik etti (Bkz: *Cumhuriyet*, 23 ve 24 Kasım 1965). Gazetelerde yayımlanan karikatürlerde olayların ahlaki çerçevesi açık biçimde halkın gözünden yansıtılmaktadır. Örneğin bu karikatürlerden birinde Bayındırlık ve İskan Bakanı, bakanın şemsiyesinden çok daha küçük bir çatının altında titreşen sefil bir gecekondu ailesinin önünde yağmurluğu ve kocaman bir şemsiyesi olan şişman, zengin bir adam olarak gösterilmiştir (*Cumhuriyet*, 7 Aralık 1965).

İlk sözde gecekondu kanunu, bu olaylardan kısa bir süre sonra 1966'da çıkartıldı ve büyük ölçüde gecekondunun normalleştirilmesi uygulamalarına giden yolu açtı. Bu kanunun önemine ileride değinilecektir.

kası çok fazla gündemde olmakla birlikte, gündeme egemen olan, devlet bürokratlarının ikamet gerekleriydi. Bu nedenle, yeni başkentin imar planını hazırlamak üzere ülkeye davet edilen ve sosyal konut projeleri geliştirmek için ucuz arazinin büyük bir bölümünün ulusallaştırılmasını öneren Alman kent plancısı Herman Jansen'in tavsiyeleri dikkate alınmadı (Atay, 1958: 374-90; Göksu, 1994). Konut açığının hükümet tarafından ulusal bir sorun olarak açıkça kabul edildiği 1940'larda Kamu İktisadi Teşekküleri'nde çalışan işçilere konut sağlama yönünde çeşitli girişimler oldu ve konut projelerini Ankara'nın ötesine, ülkenin ortasındaki ve doğusundaki kentlere yaygınlaştırmak üzere adımlar atıldı.[4] Ne var ki, dönemin seçkin mimarlarının da eleştirdiği gibi, konut sektöründe devletin rolü, kendi çalışanları için konut yapımıyla sınırlı kaldı.[5]

Devlet görevlilerine konut sağlamaya yönelik bu girişimlerin dışında, bu dönemdeki dar gelirlilerin ev sahibi olmasına yönelik yeniden dağıtım politikası, Emlak Kredi Bankası'ndan ve Sosyal Sigortalar Fonu'ndan konut yapımı için kredi teminine dayanmaktaydı. Her iki kurum da, kredi vererek toplu konut projelerinin gerçekleştirilmesine doğrudan karışmış oldu. Ancak, sosyal konut projelerinin gerçekleştirilmesinden çok, orta sınıf, hatta lüks konut yapımının geliştirilmesine daha fazla katkıda bulunur gibi göründüklerinden, faaliyetleri sürekli eleştiri konusu oldu. İstanbul Ataköy ve Levent'deki kompleksler, 1950'lerde Emlak ve Kredi Bankası'nın dar gelirlileri ev sahibi yapma pro-

4 Örneğin, Ereğli'de ve Burdur'da kamu girişimlerinde çalışan işçiler için konut komplekslerinin yapımı için ulusal ölçekte yarışmalar düzenlendi (Sayar, 1946). Aynı dönemde hükümet, Doğu Anadolu'nun farklı kentlerinde çalışan kamu görevlileri için 5000 adet konutun yapımını içeren bir proje başlattı (bkz: *Arkitekt* 1944: s. 278-83'de yayımlanan bu projeyle ilgili rapor).

5 Örneğin bkz: Mortaş (1943) ve Sayar (1946).

jeleri için ayrılmış kredi olanaklarıyla kurulan lüks konut komplekslerinin en iyi bilinen örneklerindendir. Sosyal Sigortalar Fonu'nun kapsamındaki işçiler için yapılan apartmanların çoğunun, daha yüksek gelir gruplarının eline geçtiği hep belirtilmiştir.[6]

Yine de bu iki kurum, sınırlı gelire sahip ailelerin büyük bölümünün ev sahibi olabilmelerinin bugün de ana kanalını oluşturan konut kooperatiflerinin gelişmesine olanak sağlamıştır. Özellikle yüksek gelir gruplarının ihtiyaçlarını karşılayan konutların yapımının desteklenmesini engellemek için kredi yardımı almanın koşullarına açıklık kazandıran daha sıkı önlemlerin alındığı 1960'lardan sonra kooperatiflerin rolü önem kazandı. Ancak kooperatif kanalıyla konut yapımının gerçek bir ivme kazanması, hayli kabarık bütçesi ve Toplu Konut Fonu'nun denetiminde bulunan ek bütçedeki kamu kaynaklarıyla kısa sürede ülkenin en büyük konut finans kurumu haline gelen Toplu Konut ve Yatırım İdaresi'nin (TKYİ) 1984'te kurulmasından sonra oldu (Öncü, 1988; Pulat, 1992). 1941-1991 arasında kurulan toplam konut kooperatifinden (yaklaşık 28.307) %79'unun 1980 sonrası dönemde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir (Berkman, 1995: 148). Yine, toplam mesken sayısı içinde kooperatif evlerinin 1970'te %5.2, 1980'de %8.7 olan oranının 1990'da %25.2'ye ulaştığını görüyoruz (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1991: 242).

Ancak, resmî konut politikasının en etkili aygıtı olarak kooperatiflere sağlanan devlet yardımının, üç unsur göz

---

6 Bu projelerde kullanılan devlet fonlarının kesin miktarıyla ilgili toplam istatistikler mevcut değildir. Ancak, Pulat'ta (1992: 202-53), cumhuriyet döneminde (1923-90) konut politikasının evrimine ve kullanılan aygıtların görece etkililiklerine ilişkin tam bir araştırma yer almaktadır. Bu araştırmada, aynı zamanda şimdiye kadar uygulanan önlemlerin sınırlarını ortaya koyan konut politikasıyla ilgili değerlendirmeler de yer almaktadır. Yine bkz: Tekeli (1995) ve Keleş (1990).

önünde bulundurularak ihtiyatla değerlendirilmesi gerekir. Birincisi, bütün kooperatifler kredi yardımı almamıştır (Berkman, 1995; Osman, 1995). İkincisi, daha önce de belirtildiği gibi, normal biçimde ev sahibi olmanın en önemli yolu gibi görünen kooperatiflere üye olmak, yalnızca formel sektörde düzenli olarak çalışan kişilere açıktır; dolayısıyla kentli konducuların önemli bir miktarı kooperatiflere üye olamamaktadır (Osmay, 1995; Türel, 1995a). Usulsüz yerleşim birimlerinde oturanların çoğunun devletin kredi yardımında bulunduğundan bile haberdar olmaması, devletin yeniden dağıtım politikalarının kentli yoksullara ancak sınırlı biçimde ulaşabildiğinin iyi bir göstergesidir (Şenyapılı, 1995). Üçüncüsü, ileride ele alınacağı gibi, özel yatırımcıların 150 metrekareye kadarki konutlar için kredi yardımı almalarına olanak sağlayan 1984 tarihli Konut Yasası'ndan kentli yoksullardan ziyade orta sınıfın taleplerine karşılık veren büyük inşaat şirketleri yararlanmıştır.

1989'dan sonra yapılan yasal değişikliklerle hükümet, TKYİ'nin faaliyetlerini, gecekonduya özel bir vurguda bulunarak, yeniden imkânları kıt olanların konut ihtiyaçlarına yönlendirmeye çalıştı. Ancak o zamana kadar gecekondu olgusunun gelişimi, resmî bir yeniden yönlendirme politikasının şansını ciddi biçimde sınırlayacak biçimde şekillenmişti. Formel sektörde çalışan kentli yoksullara düşük maliyetli konut sağlamakta devletin rolü çok önemli olmamakla birlikte, usulsüz konut sektörünün gelişiminin şekillenmesinde yaşamsal bir önemi vardı. Toprak işgalleri ve gecekondu yapımı, başlıca iki etkenden, kentsel toprak mülkiyeti kalıpları ve ülkedeki seçim politikalarının niteliğinden dolayı, devletin önemli bir aktör olarak yer aldığı karşılıklılık ilişkilerinin harekete geçirilmesiyle gerçekleşmiştir.

Toprak işgallerinin görece kolay biçimde yerleşik hak sahipliğiyle sonuçlanmasında kentlerdeki ve çevresindeki ha-

zine arazileri önemli bir yer tutmuştur. Ne özelleştirilen ne de sosyal projeler için kullanılan devlete ait bu boş araziler, işgalciler ve dar gelir gruplarının artan konut taleplerini sömüren küçük girişimciler tarafından çok geçmeden hızla 'çitlenen' ortak mülk muamelesi gördü. Kent arazisindeki toprak mülkiyeti kalıpları olduğundan farklı olsaydı, usulsüz yerleşimlerin bu boyutlara varamayacağını ileri sürmek yanlış olmaz. Gerçekten de, gecekonduların çok önemli bir yüzdesi çitlenmiş hazine arazileri üzerine yapılmaktadır. Bu oran Istanbul'da %75.84, Ankara'da %87.92, Izmir'de %80.79'dur (Bu rakamlar, Devlet Planlama Teşkilatı'nın verdiği istatistiklere dayanılarak hesaplanmıştır, 1991: 111).[7]

Yine, kent arazisiyle (giderek kentlerle bütünleşmekte olan) çevresindeki tarım arazisi arasındaki sınırın belirsiz olması, kentsel toprak mülkiyeti kalıplarının niteliği açısından önemlidir. Kentlerin çevresindeki arazi, kentlerin etrafındaki köylerin yetki alanında kaldı, dolayısıyla burada farklı kurallar geçerliydi. Sonunda bu kırsal arazi parsellendi ve üzerinde inşaat yapmak için yasal hak içermeyen, fakat yetkililerin kolayca göz ardı edemeyecekleri hak iddialarına temel teşkil eden hisseli tapuların konusu haline geldi (Şenyapılı, 1978: 68-9; Yönder, 1987). 1980'de Istanbul'da üzerinde 100.000'den fazla izinsiz yapının bulundu-

7 Usulsüz yerleşimlerin gelişimi konusunda benim gazetelerden yaptığım araştırmalar, konducuların, evlerinin yıkılması gibi ciddi bir tehditle yüz yüze kalmadan işgal ettikleri arazilerlerde kalma şanslarının hazine arazisinde her zaman çok daha yüksek olduğunu göstermektedir. Başka yazarların da belirtiği gibi, toprağın özel kişilere ait olduğu yerlerde özel mülk sahipleri, her zaman olmasa da çoğu zaman devlet yetkililerinin konduculara karşı önlem almalarını sağlayabilmektedirler (Keleş, 1972: 117). Gecekonduların özellikle önem taşıdığı beş büyük kent arasında kent merkezi gecekondulardan etkilenmemiş tek kentin Izmir olması bu açıdan önemli görünmektedir (Izmir'de gecekondular kıyı şeridinin çok uzağındaki kentin kenar bölgeleriyle sınırlı kalmıştır). Bu durum zaman zaman, Izmir'de kent arazisinde özel mülkiyetin, hazine arazisinin kentin coğrafyasının daha büyük bir bölümünü kapsadığı diğer büyük kentlerdekinden çok daha önemli olmasıyla açıklanmaktadır (Keleş, 1972: 188).

ğu bu türden 2 milyon civarında parsellenmiş arazi olduğu belirtilmektedir (Pulat, 1992: 54).

Böylelikle, kent arazisinden bu usulsüz yararlanma örüntüleri, sosyal politikanın önemli bir veçhesi ya da (gayrı resmi olsa da) toplumsal rahatsızlığın önüne geçme ve mevcut toplumsal düzeni meşrulaştırma amacına hizmet ettiği açık bir yeniden dağıtım uygulaması olarak kurumlaşmış genelleşmiş karşılıklılığın bir dışavurumu haline gelmiştir.[8] Ancak, kentsel toprak mülkiyetini saran belirsizlikler, Türkiye'deki devlet yetkililerine, oya karşılık devlet mülkü üzerinde hak sahipliği vermek gibi patronaj politikalarına yönelmeleri için benzersiz fırsatlar sunduğundan, 'cömertliğin kurumlaşması'nın bu özgül biçimi, karşılıklılık ilişkilerinin 'arada olma' niteliğinin olanca damgasını taşımaktadır.

Türkiye bağlamında bu kanalların seferber edilme tarzının, ülkedeki siyasi süreçlerin niteliğini yansıttığı açıktır. Türkiye'de, 1960, 1971 ve 1980'de halktan fazla bir tepki görmeden seçilmiş hükümetleri alaşağı eden üç askeri müdahaleye rağmen, seçimler çok ciddiye alınır ve seçimlere hile karıştırılması ender görülen bir olaydır. Ancak, merkezî otoritenin toplumdaki farklı grupların özgül çıkarlarının örgütlü biçimde temsil edilmesini ve dile getirilmesini sistemli olarak baltaladığı bir toplumda, üyelerinin ortak çıkarlarının yön verdiği örgütlü grupların siyasi desteği, seçimi kazanmada her zaman önemsiz bir etken olmuştur. Onun yerine, siyasi partiler, oy toplamakta patronaj ilişkilerinden oluşan şebekelere dayanmışlardır.

Bu süreçte gecekondunun durumunu normalleştirmek

8 Örneğin, gecekonduların radikal halk hareketlerini kontrol altında tutan bir etken olarak görülebileceği konusunda Ayşe Öncü'nün (1994) Mısır, Türkiye karşılaştırmasına bakınız. Öncü'ye göre, Mısır'da radikal halk hareketlerinin önemli boyutlara varmasının ardında yatan etkenlerden biri, bu ülkede Türkiye'de gecekondunun gelişmesini ve normalleştirilmesini sağlayan sosyopolitik mekanizmaların bulunmamasıdır.

üzere bir dizi af yasası çıkartıldı.[9] Bu sayede gecekondu bir kere yapılıp içine oturulduğunda er geç yasal bir statü kazanmakta ve hükümet tasarrufuyla usulüne uydurulmaktadır. Gerçekten de, çoğu gecekondu sahibinin elinde bir tür tapu veya tapu tahsis belgesi olduğu bilinmektedir (%45.3'ünün normal tapusu, %25.8'inin hisseli tapusu vardı ve %8.6'sı, hükümetten tapu tahsis belgesi almıştı). Geriye kalan yaklaşık %20.3 usulsüz evin tapusu yoktu (Gökçe ve diğerleri, 1993: 161). Üzerinde hiçbir hak sahibi olunmayan gecekonduların %15.8'inin İstanbul'da, %20.3'ünün Ankara'da, %27.6'sının İzmir'de bulunduğu tahmin edilmektedir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1991: 110). Usulsüz yerleşimlere kentsel altyapı ve belediye hizmetleri, çoğu zaman yasal normalleştirme işlemlerinden önce, bazen de eş zamanlı olarak götürülmüştür.

Bu halk konutlarının yasal durumları gibi fiziksel özellikleri de durmadan değişiklikler geçirmiş, çoğu örnekte barakavari yapılardan, aynı oranda çirkin orta sınıf konutlarından çoğu zaman ayırt edilemeyen beton apartmanlara dönüşmüşlerdir (Tekeli, 1949; Bektöre, 1986). Bu konudaki en önemli araştırmacılardan biri olan Şenyapılı (1978), gecekonduyu hem toplumsal hem de mimari bir biçim olarak esnekliğiyle tanımlamıştır. Bazı araştırmacılar da, konducuların kentte geçirdikleri süreyle, evlerin fiziksel niteliklerinin ve büyüklüklerinin iyileştirilmesi arasında olumlu bir ilişki bulmuşlardır (Türel, 1995b). Bayındırlık ve İskan Bakanlığı için yapılan araştırmalarda (1966: 14-19) fiziksel açıdan kulübe görüntüsünün gecekondunun tanımlayıcı bir özelliği olarak öne çıktığı 1960'lı yıllarda bile, C. Hart'ın İstanbul'un en eski gecekondu bölgelerinden birinde yürüt-

9 Usulsüz konutları yasallaştıran ilk af yasası 1949'da çıkartıldı. Bunu, 1953, 1963, 1966, 1976, 1983, 1984 ve 1990'da çıkartılan diğer yasalar izledi. Bu af yasalarıyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz: Tekeli (1993).

tüğü araştırmada (1969), bir evde bulunması gereken temel olanaklar açısından gecekondunun farklılık göstermediği, hatta bir bütün olarak alındığında İstanbul'daki ortalama konutlardan daha iyi durumda olduğu görülmüştür. Gerçekten de, Türkiye'nin büyük kentlerinden herhangi birinde oturanların, karışık yapım malzemeleriyle küçük bahçeler içine kurulan bir, iki odalı kulübeler şeklinde başlayıp birkaç katlı beton bloklar haline gelen gecekondu bölgelerinin gösterdiği büyümeyi ve yapısal iyileşmeyi fark etmemeleri olanaksızdır.

Bir yandan bazı gecekonduları orta sınıf konutlardan ayırt etmenin güçlüğü, öte yandan farklı tipteki gecekondular arasında var olan belirgin farklılıklar yüzünden, bu konut tipi, tanıma ilişkin belirsizlikler yaratmaktadır. İstanbul'un zaman içinde bir kasaba irisi haline gelen usulsüz yerleşimlerin bulunduğu büyük bir mahallesinde son dönemde yapılan bir araştırmada bu durum açıkça görülmektedir. Araştırmanın gösterdiği gibi, bu biçimde dönüştürülmüş evlerde yaşayanlar, kendilerini henüz elden geçmemiş ve bir çeşit yasal statü kazanmamış kulübelerde yaşayanlardan açık biçimde ayırt etmekte ve gecekondu terimini onlar için kullanmaktadırlar (Erder, 1996: 185-91).

Birbirine koşut olarak ilerleyen gecekondunun fiziksel yapısındaki iyileşmeyle yasal normalleştirme süreçlerinin bir sonucu olarak, gecekondu, nüfusun marjinal kesimlerinin güvensizlik içinde yaşadıkları bir yer olmaktan çıktı ve kent arazi piyasasının, ekonomik girişim açısından sömürülebilecek önemli bir ticari potansiyele sahip inkâr götürmez bir veçhesi haline geldi. Örneğin, fiilen gecekondu sahibi olanların çoğunun araziyi bizzat kendilerinin çitlemeyip, ya buraya ilk el koymuş birinden (İstanbul'da %56.22, Ankara'da %51.58, İzmir'de %47.58 böyleydi) ya da sözde veya gerçek bir emlakçıdan (İstanbul'da %19.20, Ankara'da

%9.48, İzmir'de %15.45 böyleydi) satın almış olmaları bu ticarileşmeyi açıkça göstermektedir. Gecekondunun ticarileştiğini gösteren bir diğer unsur, bu tip konutlarda yaşayanlar arasında kiracıların oldukça önemli bir yüzde oluşturmasıdır. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda bu oranın Türkiye genelinde %24.3 (Gökçe ve diğerleri, 1993: 160), İstanbul, Ankara ve İzmir için sırasıyla %32.67, %28.50 ve %27.70 olduğu tahmin edilmektedir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1991: 108). Benzer biçimde, gecekonduların yapılış tarzını ortaya koyan araştırmalarda, bu konut türünün çoğu zaman içinde oturanlar tarafından yapılmadığına, dolayısıyla ticarileşme yönündeki eğilimlerin önemine işaret edilmektedir. Örneğin, Devlet Planlama Teşkilatı'nın yaptığı araştırmalar, evlerini kendi yapan gecekondu sahiplerinin oranının, ticari yapım kanallarını kullananların yanında çok önemsiz kaldığını göstermektedir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1991: 112).

Çok sayıda araştırmacının (Yönder, 1987; Erder, 1996) belgelediği gibi, aslında bu ticari potansiyeli en etkin biçimde kullananlar, arazi satışı dolayısıyla 'piyasa'yı elinde tutan ve Sahlins'in olumsuz karşılıklılık biçimi alan ticari işlemlerin ana gayesi olarak sunduğu 'haksız kazanç maksimizasyonu' amacıyla gecekondu yapan ve kiralayan yörenin güçlü adamlarıydı. Ancak, Sahlins'in karşılıklılıklar yelpazesinde 'dayanışmanın uç noktası'ndan 'sosyal olarak yıkıcı davranışların uç noktası'na doğru bu hareket gecekonduyla sınırlı kalmamış, sonuçta gecekondu nitelikleri edinmeye başlayan orta sınıf konut sektörünü de etkilemiştir. Orta sınıf konutların büyük kentlerin merkezinden çevreye doğru çekilmeye başlamasıyla kentlerde ikamet kalıplarının değişmesi, bu gelişmenin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Bu eğilimler, kısmen de olsa, mantar gibi çoğalan usulsüz yerleşimlerin de etkisiyle kentsel altyapı ve belediye hiz-

metlerinin giderek daha yetersiz kaldığı kalabalık kentlerdeki yaşamın getirdiği güvensizlik ve rahatsızlık duygularını yansıtmaktadır. Orta sınıf konutlarla ilgili bu yeni tercihlerin ortaya çıkmasında, yeni otobanlarla ve sayıları giderek artan özel otolarla birlikte ulaşımın kazandığı yeni kalıplar da etkili olmaktadır. Orta sınıfın konut talebinin doğasında meydana gelen bu değişikliklere, o zamana kadar küçük müteahhitlere bırakılan alana büyük inşaat şirketlerinin girmeye başlamasıyla arz cephesinde de koşut değişiklikler eşlik etmiştir. Sektördeki büyük şirketlerin bu ani artışı, yalnızca talep unsuruna bir yanıt niteliğinde olmayıp aynı zamanda kredi yardımı almak için önemli fırsatlar yaratan TKYİ'nin 1984'te kurulmasından sonra devletin konut işine giderek daha çok girmesiyle de ilgilidir (Öncü, 1988; Keleş, 1990). Bu gelişmeler, o zamana kadar konducuların elinde bulunan kent çevresindeki arazinin, orta ve üst orta sınıfın konut talebini karşılayan müteahhitlerin ilgi sahasına girmesine yol açtı (Şenyapılı, 1995).

Gerçekten de, gerek gecekondunun ticarileşmesi gerekse kentin çevresindeki arazi üzerinde birbirleriyle rekabet eden hak iddialarının ortaya çıkması, toplumsal rızayla ayrıcalıksızlara tanınan ayrıcalıkların altüst olmasına ve değişik kanunsuz gelir yaratma biçimlerini beslemek için kullanılmasına neden olan gecekondu normalleştirme sürecinin sonucu gibi görünmektedir. Bu gelişmeye yol açan af yasaları arasında ikisi, önemli dönüm noktalarıdır. Öncekilerden farklı olarak açıkça gecekondu yasası olarak adlandırılan ilk yasa, farklı yurttaş gruplarının, usulsüz yerleşim bölgelerinde yaşayan konducularla formel konut sektöründe ikamet edenlerin, inşaat ruhsatı alma ve belediye hizmetlerinden yararlanma açısından farklı kurallara bağlı olduğunu kabul ederek 'eşit olmayanlara eşit olmayan muamele'nin ahlaken meşruluğunu resmileştirmiştir. Yaklaşık yir-

mi yıl sonra, 1984'te, affın kapsamını mevcut yapıların ötesine genişleterek, mevcut yapıların yeniden yapımına ve çok katlı apartmanlara dönüştürülmesine olarak sağlayan bir af yasasıyla konut alanında var olan çifte standarta *de facto* son verildi. Aynı sıralarda, özel sektör yanlısı bir parti olan Anavatan Partisi'nin parlamentoda çoğunluğu sağlaması ve belediyelerin çoğunu eline geçirmesiyle, kent imarı alanında ve arsa üretme faaliyetlerinde merkezî yönetimin elindeki bazı yetkiler belediyelere aktarıldı. Emlak rantlarının her yerden yüksek olduğu özellikle İstanbul'da merkezden yerel yönetime bu yetki nakli, usulsüz yerleşim alanlarını kapsayacak biçimde tasarlanmış olmasına karşın o zamana kadar kimsenin yerleşmediği, bazılarında ormanlar ve su havzaları bulunan kent çevresindeki araziyi de içine alacak biçimde genişletilen belediyenin 'arsa üretme ve yeniden imar' planları aracılığıyla hummalı bir inşaat faaliyetine yol açtı. Böylelikle yerel yönetimler, yalnızca kent çevresindeki arazileri büyük inşaat şirketlerine pazarlamak suretiyle muazzam gelir kaynakları elde etmekle kalmadılar, rant arayışı da görülmemiş boyutlara ulaştı.

Biçimsel anlamda, belediyenin arsa üretme ve imar işleri üzerindeki denetimi, yerel yönetimlerin yasal olarak tanımlanmış yetkilerine ve sorumluluklarına dayanmaktadır. Ancak, müteahhitlerle belediye yetkilileri arasında bu yasal hükümlerin mümkün kıldığı anlaşmaların (yasallığı değilse bile) hukuksallığı, esas olarak iki nedenden dolayı son derece tartışmalıdır. Birincisi, söz konusu yasal hükümler, başlangıçtaki konducuların normalleştirilmesi amacından önemli ölçüde saptırılmakta ve yüzlerce, bazen binlerce konutu kapsayan büyük komplekslerin ortaya çıkmasını mümkün kılacak biçimde kullanılmaktadır.[10] İkincisi, bu gelişmeler

10 Bu komplekslerden bazıları, daha gecekonduların görülmediği tamamen boş arsalar üzerindeydi ve ülkenin belli başlı girişim grupları (holding şirketleri)

çoğu zaman yasayla koruma altına alınması gereken orman alanlarına, su havzalarına ve Boğaz gibi kent peyzajını oluşturan özellikli yerlere ciddi zararlar vermektedir.[11] Bu yüzden, pek çok durumda, sivil toplum kuruluşlarının inisiyatifleriyle Anayasa Mahkemesi ve Danıştay, yerel yönetimlerin büyük imar projelerine inşaat izni vermesine olanak sağlayan yasal değişikliklerin bazılarını iptal yoluna gitmiştir.[12]

Yerel yönetimlerin yetkilerinin genişletilmesinin ardındaki mantık, hızla yayılmakta olan gecekonduları denetim altına almaktır. Ancak, usulsüz yerleşimlerin yayılması, bu yetkilerin kentsel rant paylaşımının son derece çapraşık ve ihtilaflı yollarında kullanılmasını rasyonalize etmek amacıyla da kullanılmaktadır. Bedrettin Dalan, 1984-1988 arasında İstanbul belediye başkanı olarak, kent çevresindeki arazilerin ve sahil şeridinin pazarlanmasında hayati bir rol oynadı ve kent plancıları ve mimarlık derneklerinden gelen yoğun itirazlara karşı kendini, konducuların toprak işgallerini yalnızca orta ve üst orta sınıf konut sektörüne hizmet veren müteahhitlerin durdurabileceğini iddia ederek savundu.[13] Kent

---

tarafından yapıldılar. Örneğin, Koç Holding, İstanbul'un kuzeyinde yer alan 'yeşil kuşak'taki 6000 konutlu Zekeriyaköy Kompleksi'ni, Alarko Holding de kentin Büyükçekmece'deki en önemli su havzalarından birinin etrafına 300 kadar müstakil ev yaptı. Bu iki bölgede konut kooperatifleri de orta sınıfın konut gereksinmelerini karşılayan projeler gerçekleştirdiler.

11 1987 ile 1993 başları arasındaki beş yıllık dönemde İstanbul'un kuzeyinde yer alan sadece Sarıyer belediyesinin 380.000 metrekare orman ve tarım arazisini içine alan inşaat izinleri verdiği tahmin edilmektedir (*Cumhuriyet*, 14 Mart 1993).

12 Örneğin, biri Boğaz çevresine konut yapılmasına olanak veren; diğeri, belediyelere, belediyenin daha geniş çaplı bölge planlarından bağımsız olarak bireysel projelere izin verme yetkisi veren imar kanununda yapılan iki değişiklikle ilgili hükümler, Anayasa Mahkemesi'nin 1986'daki ve 1992'deki iki kararıyla hukuka aykırı bulundu. Anayasa Mahkemesi'nin 1992 tarihli kararı, büyük bir holding şirketine 1000 konutluk bir kompleks inşa etmesi için verilen izinleri iptal eden müteakip bir Danıştay kararıyla da desteklendi (Ekinci, 1994: 60-1, 106-8).

13 Ekinci (1994: 64).

arazisi üzerinde çekişen bu iki çıkar grubunu, bir yandan formel piyasa ekonomisi, öte yandan enformel konut sektörünün iktisat ahlakı olmak üzere farklı yasal ve ekonomik bağlamlara ait olarak görmek mümkün olabilirdi. Ne var ki, mevcut durum sadece iki farklı olumsuz karşılıklılık türünün var olduğunu göstermektedir: Gecekonduların giderek ticarileşmesi karşısında oya karşılık tapu verilmesine dayanan tür ile, belediye yetkilileriyle orta ve üst orta sınıfın konut projelerini gerçekleştiren müteahhitler arasındaki kanunsuz çıkar ilişkilerini içeren tür. İkinci durumu tanımlayan şey, eşit olmayanlara eşit olmayan muamele ilkesindeki ahlaki durumun burada bulunmaması olsa da, ahlaki göreliliğin yerini düpedüz ahlaksızlığa bıraktığı bir süreçte gecekonduların ticarileşmesi nedeniyle bu iki tür arasındaki farklılık giderek önemsizleşmektedir.

Sonuç

Bu yazıda ele alınan usulsüz yerleşimler sorununu kuşatan ahlaki meseleler iki noktada özetlenebilir: Türkiye'de gecekondunun toplumsal bağlamının tarihsel evrimi, öncelikle, devletin yeniden dağıtımcı uygulamaları dikkate alınmadan kayıtdışı konut sektörünün incelenmesinin pek mümkün olamayacağını göstermektedir. Kayıtdışı sektör, devletin yeniden dağıtımcı uygulamalarında var olan noksanlıklar nedeniyle, toplumun ayrıcalıksız üyelerinin devletin cömertliğine hak kazanmasıyla tanımlanan bir toplumsal meşruiyet temeli kazanmaktadır. Politik sürecin doğası da, bu cömertliğin, Türkiye örneğinde, gelişmiş Batılı ülkelerde görülen biçimsel yeniden dağıtım uygulamalarına benzemeyen özgül kurumlaşma biçimine şekil vermekte ve karşılıklılık ilişkilerinin enformel, kişiselleşmiş niteliğini sergilemeye devam etmektedir. Yeniden dağıtımın bu iki türü, benzer

bir ahlaki görelilik gösterse de, karşılıklılık ilişkilerinin formel yeniden dağıtıma dönüşmesiyle sonuçlanan evrim sürecinin Türkiye'de tamamlanmamış olması, Sahlins'in olumsuz karşılıklılık olarak tanımladığı türde davranış biçimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Olumsuz karşılıklılık ilişkileriyle gerçekleştirilen etkinliklerin amacı maddi kazanç peşinde koşmak olsa da, bu ilişkiler, yasal olarak belirlenmiş piyasa ilişkileri bağlamında ortaya çıkmazlar. O nedenle, gecekondunun ticarileşmesinin yarattığı kazanç kapısı, siyasi karar süreci üzerinde etkili olunabilmesine bağlıdır.

Değerlendirmede öne çıkan ikinci nokta, konducularla siyasi yetkililer arasındaki karşılıklılık ilişkilerinden dolayı, kayıtdışı sektörün evriminin biçimsel konut sektörü açısından taşıdığı içerimlerle ilgilidir. Bu açıdan Türkiye örneği, yalnızca formelleşmemiş genelleşmiş karşılıklılık ilişkilerinin olumsuz karşılıklılık ilişkilerine dönüşebileceğini değil, aynı zamanda bu ikincisinin, piyasaya yayılarak değişim ilişkilerini tanımlayan gayrı kişiselliği ve biçimsel eşitliği zedelemesinin ve özgül bir 'ahlak dışı ekonomi'nin doğmasına yol açmasının da olası olduğunu göstermektedir.

Karşılıklılık yelpazesindeki 'sosyal olarak yıkıcı davranışların uç noktası'nın, konut sektöründeki ekonomik ve toplumsal ilişkilerin baskın bir özelliği haline gelmesine yol açan bu gelişmelerin, yaşamsal önemde siyasi içerimleri vardır. Macaristan'ın ikinci ekonomisinin mirasının, yeni doğmakta olan piyasa ekonomisini nasıl şekillendirip tahrif ettiğini anlatan Sik'in (1994) çalışmasına çok benzer biçimde, formel konut ekonomisinin ve devletin onu normalleştirme uygulamalarının, Türkiye'deki kayıtdışı konut ekonomisinin toplumsal bağlamı içerisinde oluşmuş davranış özellikleri tarafından belirgin biçimde koşullandırıldığını gözlemlemek mümkündür. O nedenle, bu ikincisi, konut

alanındaki yeniden dağıtımcı uygulamaları formelleştirmeye yönelik son girişimlerin muhtemel akıbetini belirleyebilecek önemli bir etken olarak görünmektedir.

1984'te çıkartılan ve Toplu Konut Fonu aracılığıyla önemli miktarda kamu kaynağını harekete geçiren Konut Yasası ile bu girişimler önem kazandı. Daha önce de sözü edildiği gibi, 1980'lerin sonlarına kadar bu fonların önemli bir bölümü, orta gelir düzeyine hitap eden konut projelerine kredi yardımında bulunmak üzere kullanıldı. Ne var ki, 1989'da yapılan yasal değişikliklerle hükümet, kamu kaynaklarını usulsüz yerleşimlerin gelişmesini denetim altına alacak ve sınırlayacak biçimde kanalize etmeye yöneldi. Bu yeniden yönlendirme politikası iki koşut ve birbiriyle ilişkili gelişmeyi yansıtmaktaydı. Birincisi, o zamana kadar hiçbir itirazla karşılaşmadan usulsüz yerleşimlere ayrılmış olan kent çevresindeki araziler üzerinde konducularla büyük inşaat şirketleri arasında yeni doğmakta olan çatışmalar, siyasi kararların alınmasında etkili olmuştu. Yaygın olarak gözlemlendiği gibi, aynı zamanda gecekondunun ticarileşmekte oluşunun da yarattığı bu ilk gelişmenin kısmen bir sonucu olarak, usulsüz yerleşimlerin yayılması karşısında başlangıçta hoşgörülü davranan ya da en azından hasmane bir tavır içinde olmayan kamuoyunda bir dönüşüm yaşandı. Söz konusu iklim değişikliği, medyanın geleneksel olarak 'yoksul' konducuların sorunlarına sempatiyle yaklaşırken, artık onları, vergilerini ödeyen, normal binalarda yaşayan düzgün yurttaşlar pahasına orta sınıf yaşam standartlarına sahip hali vakti oldukça yerinde insanlar olarak (bazen oldukça sağlam dayanaklarla) sunmaya başlamasında açık biçimde gözlenmektedir.[14]

---

14 Örneğin bkz: Bu değişen tutumu açık biçimde belgeleyen 'Gecekondu 50 yaşında' dosyası (*Milliyet*, 3 Ocak 1996). Yine bkz: 'İstanbul'a gecekondu kuşatmasının 50. yılı' (*Forum*, 15 Aralık 1995). Konducuların oldukça konforlu yaşam standartlarına sahip olduğunu belgelemeye çalışan yazılar için, başka pek

Kolaylıkla görülebileceği gibi, her iki gelişme de, kamu fonlarının, bir zamanlar toplumdan gördüğü yakınlığı ve desteği yitirmiş olan bir toplumsal grubun yararına harekete geçirilmesini siyasi açıdan zorlaştırıcı bir yapıya sahiptir. Başka bir deyişle, mevcut politik yeniden yönelim, 'eşit olmayanlara eşit olmayan muamele'nin ahlaki meşruiyetinin, usulsüz yerleşimcilerle devlet yetkilileri arasındaki karşılıklılık ilişkilerinin bağları içinde aşındığı bir ortamda ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda formel yeniden dağıtımcı önlemler de benzer bir durumsal niteliğe sahip bir ahlaki temele dayanacağından, bu önlemlerin toplumdan onay alma şansı, özellikle kentsel arazi arzını kuşatan mevcut çıkar çatışmaları bağlamında son derece belirsizdir.

Ancak, uzun bir geçmişi olan olumsuz karşılıklılık ilişkileri içersinde gelişen davranışsal düzenlilikler, belki de bu sorundan çok daha önemlidir. Tarihsel olarak belirlenen bu davranış kalıpları, devletin konut alanındaki rolünü gayrı şahsi ve formel temellere oturtmaya yönelik siyasi önlemlerin çoğunun önünü kesen bir yapıdadır. Bugün yalnızca dar gelirli konducuların değil, aynı zamanda ekonomik ve siyasi bakımdan tam da onları savunacak konumdaki başka toplumsal grupların da usulsüz imar faaliyetlerinde çıkarları vardır.[15] İkincilerin, mevcut durumun yarattığı muazzam

çoklarının yanı sıra bkz: 'Beyaz Eşya Cenneti Gecekondu' (*Hürriyet*, 13 Kasım 1995) ve 'Gecekondularda Konforlu Yaşam' (*Bizim Gazete*, 12 Kasım 1995).

15 İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Çevre Bakanlığı için 1995'te yaptığı bir çalışmada, İstanbul'un en büyük baraj suyuna hergün boşaltılan organik atık maddelerin miktarının 20 ton civarında olduğu saptanmıştır. Bu çalışmada, hem gecekonduların hem de orta gelir düzeyine hitap eden konut projelerinin bulunduğu bu bölgenin etrafına ev yapılmasının önü alınmadan bu sorunu halletmenin bir yolu olmadığı ileri sürülmüştür (*Yeni Yüzyıl*, 23 Haziran 1995). Ancak, bu çalışmada ele alınan söz konusu bölgede ya da iktidardaki İslâmcı Refah Partisi'ne yakınlığıyla bilinen bir işadamına İstanbul'un su havzalarından birinin etrafına 5000 konutluk büyük bir yerleşim kompleksi yapması için izin verilmesini özel bir infialle duyuran medyanın başlıklarından da açıkça görüleceği gibi başka yerlerde de bu tür tedbirler nadiren alınmaktadır (*Radikal*, 1 Mayıs 1997).

rant fırsatlarından vazgeçecekleri düşünülemezken, birincilerin de, uzun zamandır barınma ihtiyacını karşılamanın basit bir yolu olmaktan çıkarak önemli bir spekülasyon aracı haline gelmiş olan gecekondunun yatay ve dikey olarak büyümesiyle rant arayışına katılma şanslarını tepmeleri olası görünmemektedir (Şenyapılı, 1995).[16] Seçim rekabetinin büyük oranda kentteki arazi spekülasyonuna giden yolların kontrolüne dayandığı bir ortamda politikacıların takınacakları tutum ortadayken, seçmenlerin hayli önemli bir bölümünün spekülatif kazanç beklentisini boşa çıkarmak çok zor görünmektedir.[17] O nedenle, işler böyleyken, Türkiye'de devletin yeniden dağıtımcı uygulamalarının tarihsel örüntüsünden, ortak çıkarın korunmasını amaçlayan kurallı, kişisel olmayan bir yeniden dağıtım sürecinin sarsıntısız biçimde doğabilmesi son derece kuşkulu görünmektedir.

---

16 Örneğin, bazı iyi niyetli uzmanlar, yasa dışı yollardan el konulmuş araziler üzerine apartman dikmek ve gecekondu sahiplerine evleri karşılığında kat vermek üzere devlet, özel girişimciler ve konducular arasında üçlü bir anlaşmanın kurulmasını önermişlerdir (Tezcan, 1995). Bu önlemler bütün tarafların yararına gibi görünse de, esas olarak konducuların, el koydukları arazinin getireceği kentsel rantla karşılaştırdıklarında bu işi çekici bulmamaları nedeniyle bu tür önlemlerin uygulanmasının çok zor olduğu görülmüştür.

17 1994 Mart'ındaki belediye seçimlerinden önce yapılan seçim kampanyası bu güçlüğü açıkça gözler önüne sermektedir. Konut sorununa resmi politik yaklaşımın en uygun mekanizmaları hakkındaki tartışmaların sürmesine karşın, adaylar, geçmişin tapu karşılığı oy uygulamalarıyla tamamen aynı çizgide bir seçim söylemi benimsediler. Zamanın başbakanı Tansu Çiller bol bol anaç duygulara yer verdiği dokunaklı konuşmalarla partisinin adaylarını seçerlerse evlerinin yıkılmayacağını söyledi (örneğin bkz: *Milliyet*, 15 Mart 1994). Çiller'in konuşmalarına yanıt olarak İstanbul bağımsız belediye başkan adaylarından biri, toprak işgalleri konusundaki görüşü ortadayken işgal edilecek en güvenli yerin orası olduğunu belirterek Çiller'in arazilerinden birine bir gecekondu yapmaya başladı! (*Meydan*, 3 Mart 1994).

KAYNAKÇA

Atay, F. R. 1958. *Çankaya*, İstanbul: Dünya Yayınları.

Bektöre, S. 1986. *Formation of Apartment Blocs in Squatter Areas as a Distinct Aspect of Unauthorized Urban Housing Stock*. Yayımlanmamış doktora tezi, Kentleşme ve Bölgesel Planlama Bölümü, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Berkman, G. 1995. Türkiye'de konut kooperatiflerinin konut üretimine katkısı ve başarı ve başarısızlıklarının değerlendirilmesi. *Konut Araştırmaları Sempozyumu*, Konut Araştırmaları Dizisi: 1, T. C. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, Ankara, s. 147-79.

Coats, A. W. 1972. "Contrary moralities: plebs, paternalists and political economists." *Past and Present* 54, s. 130-33.

Connoly, P. 1900. "Housing and the state in Mexico." G. Shidlo'nun yayıma hazırladığı *Housing Policy in Developing Countries* içinde, Londra: Routledge.

Devlet Planlama Teşkilatı 1991. Sosyal Planlama Başkanlığı. *Gecekondu Araştırması*. Ankara.

Dumont, L. 1977. *From Mandeville to Marx: The Genesis and Triumph of Economic Ideology*. Chicago ve Londra: Chicago U. P.

Durrand-Lasserve, A. 1986. *L'exclusion des Pauvres dans les Villes du Tiers-Monde: Acces au Sol et au Logement*. Paris: L'Harmattan.

Ekinci, O. 1994. *İstanbul'u Sarsan On Yıl: 1983-1993*. İstanbul: Anahtar Kitaplar.

Erder, S. 1996. *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*. İstanbul: İletişim.

Ferman, A. L., S. Henry ve M. Hoyman 1987. "Preface." Special issue on the informal economy. *Annals of The American Academy of Political and Social Science* 493, s. 10-14.

Fiori, J. ve Rb Ramirez 1992. "Notes on the self-help housing critique." Kosta Mathey'in yayıma hazırladığı *Beyond Self-Help Housing* içinde, Londra: Mansell.

Fox-Genovese, E. 1973. "The many faces of moral economy: a contribution to a debate." *Past and Present* 58, s. 161-8.

Gaughan, J. P. ve L. A. Fernan 1987. "Toward an understanding of the informal economy." Special issue on the informal economy. *Annals of The American Academy of Political and Social Science* 493, s. 15-25.

Gerry, C. 1987. "Developing economies and the informal sector in historical perspective." Special issue on the informal economy. *Annals of The American Academy of Political and Social Science* 493, s. 100-19.

Gershuny, J. I. 1979. "The informal economy: its role in post-industrial society." *Futures: The Journal of Forecasting and Planning* 11, s. 3-15.

Gökçe, B. ve diğerleri 1993. *Gecekondularda Ailelerarası Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü*, Ankara: T. C. Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı.

Göksu, S. 1994. "Yenişehir Ankara'da bir imar öyküsü." İ. Tekeli'nin yayıma hazırladığı *Kent, Planlama, Politika, Sanat: Tarih Okyay Anısına Yazılar* içinde, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

Grossman, G. 1977. "The Second economy in the USSR." *Problems of Communism* 16, s. 25-40.

Gulati, P. 1985. "The rise of squatter settlements: roots, responses, current solutions." Willem van Vliet, E. Huttman ve S. Fava'nın yayıma hazırladıkları *Housing, Needs and Policy Approaches: Trends in Thirteen Countries* içinde, Durham: Duke U. P.

Harms, H. 1992. "Self-helping housing in developed and third-world countries." K. Mathey'in yayıma hazırladığı *Beyond Self-Help Housing* içinde. Londra: Mansell.

Hart, C. M. 1969. *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

Hart, K. 1973. "Informal income opportunities and urban employment in Ghana." *Journal of Modern African Studies* 11, s. 61-89.

Headey, B. 1978. *Housing Policy in the Developed Economy: The United Kingdom, Sweden and the United States*. Londra: Croom Helm.

Henry, S. 1987. "The political economy of informal economies." Special issue on the informal economy. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 493, s. 137-53.

Huttman, E. D. 1985. "Policy approaches to social housing problems in northern and western Europe." W. van Vliet, E. Huttman ve S. Fava'nın yayıma hazırladıkları *Housing Needs and Policy Approaches: Trends in Thirteen Countries* içinde, Durham: Duke U. P.

Keleş, R. 1990. "Housing policy in Turkey." G. Shidlo'nun yayıma hazırladığı *Housing Policy in Developing Countries*, Londra: Routledge.

– 1972. *100 Soruda Türkiye'de Kentleşme ve Konut*. İstanbul: Gerçek Yayınları.

Lefebvre, B, M. Mouillart ve S. Occhipinti 1991. *Politique du Logement: 50 and pour un Echec*. Paris: L'Harmattan.

Lomnitz, L. A. 1988. "Informal exchange networks in formal systems: a theoretical model." *American Anthropologist* 90, s. 42-55.

Marx, K. 1887 (1974 baskısı). *Capital*, I. Cilt, Moskova: Progress Publishers.

Miller, S. M. 1987. "The pursuit of informal economies." Special issue on the informal economy. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 493, s. 26-35.

Mingione, E. 1991. *Fragmented Societies: A Sociology of Economic Life Beyond the Market Paradigm*. Oxford: Basil Blackwell.

İmar ve İskan Bakanlığı 1965a. *Gecekondus in Ankara*. General Directorate of Housing, Social Research Department Information Publication, 2. sayı.

– 1965b. *Gecekondus in İstanbul*, General Directorate of Housing, Social Research Department Information Publication, 4. sayı.

– 1965c. *Gecekondus in İzmir*, General Directorate of Housing, Social Research Department Information Publication, 5. sayı.

– 1966. *Urbanization and Housing Situation in Turkey*, General Directorate of Housing, Social Research Deparment, Ankara.

Mortaş, A. 1943. "Ankara'da mesken meselesi." *Arkitekt* 13, s. 239-40.

Osmay, S. 1995. "Konut kooperatiflerinin hedef kitlesi nedir? Ne olmalıdır?" *Konut Araştırmaları Sempozyumu*, Konut Araştırmaları Dizisi: 1, T. C. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, Ankara, s. 181-213.

Öncü, A. 1988. "The politics of the urban land market in Turkey: 1950-1980." *International Journal of Urban and Regional Research* 12, s. 38-64.

– 1194. "Street politics." A. Öncü, Ç. Keyder ve S. E. İbrahim'in yayına hazırladıkları *Developmentalism and Beyond* içinde, Kahire: American University at Cairo Press.

Pickvance, C. G. 1986. "Comparative urban analysis and assumptions about causality." *International Journal of Urban and Regional Research* 11, s. 162-84.

Polanyi, K. 1944. *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press. (*Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, Alan Yayıncılık, 1986.)

– 1957. "Economy as an instituted process." K. Polanyi ve diğerlerinin yayına hazırladığı *Trade and Market in the Early Empires* içinde, Chicago: Gateway.

Pulat, G. 1992. *Dar Gelirli Kentlilerin Konut Sorunu ve Soruna Mekansal Çözüm Arayışları*. Ankara: Kent Koop.

Sahlins, M. 1972. *Stone age* Economics. Chicago: Aldine Publishing Co.

Sayar, Z. 1946. "Ereğli Kömürleri İşletmesi'nin (işçi evi) müsabakası münasebetiyle." *Arkitekt* 16, s. 271-5.

– 1946. "Mesken Davası." *Arkitekt* 16, s. 171-2.

Shidlo, G.'nin yayına hazırladığı *Housing Policy in Developing Countries* 1990. Londra: Routledge.

Sik, E. 1994. "From multicolored to black and white economy: the Hungarian second economy and the transformation." *International Journal of Urban and Regional Research* 18, s 46-70.

Smith, M. E. 1989. "The informal economy." S. Plattner'in yayına hazırladığı *Economic Anthropology* içinde, Stanford: Stanford U. P.

Devlet İstatistik Enstitüsü 1991. *Statistical Indicators 1923-1990*. Ankara.

Şenyapılı, T. 1981. *Gecekondu, Çevre İşçilerinin Mekanı*. Ankara: ODTÜ.

– 1995. "Örgütlenemeyen nüfusa örgütlü çözüm: çözümsüzlük." *Konut Araştırmaları Sempozyumu*, Konut Araştırmaları Dizisi: 1, T. C. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, Ankara, s. 31-47.

– 1978. *Bütünleşememiş Kentli Nüfus Sorunu*. Ankara: ODTÜ.

Tekeli, İ. 1995. "70 yıl içinde Türkiye'de konut sorununa nasıl çözüm arandı?" *Konut Araştırmaları Sempozyumu*, Konut Araştırmaları Dizisi: 1, T. C. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, Ankara.

– 1979. "Türkiye kentlerinde apartmanlaşma sürecinde iki aşama," *Çevre* 4, s. 79.

– 1993. Gecekondu maddesi. *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Tezcan, S. 1995. "Gecekondu bölgelerini modern kentlerle çevirmek." *Cumhuriyet*, 29 Kasım.

Thompson, E. P. 1971 (1991 tarihli baskısı): "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century." E. P. Thompson, *Customs in Common* içinde, Londra: Penguin.

Türel, A. 1995a. "Türkiye'de konut yapım ve mülk edinme süreçleri." *Konut Araştırmaları Sempozyumu*, Konut Araştırmaları Dizisi: 1, T. C. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, Ankara, s. 11-29.

– 1995b. "Gecekondu yapım süreci ve dönüşümü." İ. Tekeli'nin yayıma hazırladığı *Kent, Planlama, Politika, Sanat: Tarık Okyay Anısına Yazılar*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

Turner, J. F. C. 1966. *Uncontrolled Urban Settlements*. Center for Housing and Planning, Birleşmiş Milletler.

van Vliet, W.'nin yayıma hazırladığı *International Handbook of Housing Policies and Practices* 1990. New York: Greenwood Press.

Ward, P. 1982. *Self-Helping Housing: A Critique*. Londra: Mansell.

Wolman, H. L. 1975. *Housing and Housing Policy in the U.S. and the U. K.* Lexington: Lexington Books.

Yönder, A. 1987. "Informal land and housing markets: the case of Istanbul, Turkey." *Journal of the American Planning Association* 53, s. 213-19.

MODERN TOPLUMLARDA KARŞILIKLILIK İLİŞKİLERİNİN SİYASİ VE AHLAKİ İÇERİMLERİ

Bu yazının başlangıç noktasını, Polanyi'nin, ondokuzuncu yüzyılda toplumsal gelişmenin dinamiğini belirleyen kilit unsur olarak gördüğü çifte hareketle ilgili çözümlemesinin, günümüzde küresel ekonominin geçirdiği dönüşüme eşlik eden sosyopolitik süreçler üzerine yapılan araştırmalarla anlamlı koşutluklar taşıdığı yolundaki gözlem oluşturmaktadır. Ancak bu araştırmalar, Polanyi'nin yaklaşımından farklıdır, çünkü son zamanlarda piyasa sisteminin gösterdiği yayılmaya karşı toplumun korunmasının kilit mekanizması olarak karşılıklılık ilkesine çok daha fazla vurguda bulunmaktadırlar. Bu yeni vurgu, yalnızca ekonominin toplumdaki yerini değil, bugünkü ortamda yurttaşlığın anlamını da ilgilendiren önemli siyasi ve etik sorulara yol açacak niteliktedir. Bu yazıda, bir defa daha karşılıklılık kavramını yeniden dağıtımla ve değişimle olan ilişkileri çerçevesinde ele alarak bu sorulara değinilmeye çalışılacaktır.

Giriş

Büyük Dönüşüm'de* Karl Polanyi (1944: s. 3), ondokuzuncu yüzyılın kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemine, "toplumun insanî ve doğal özünü yok etmeden uzun süre yaşayamayacak ... düpedüz bir ütopya" olarak yaklaşmaktadır. Polanyi'nin, geçen yüzyılın toplumsal ve siyasal gelişmelerinin en yaşamsal yönü olarak "çifte hareket"le ilgili tezi, bu fikrin doğal sonucudur. Polanyi şöyle diyor: "Yüzyıl boyunca modern toplumun dinamiği çift yönlü bir hareket tarafından yönetildi: Piyasa sürekli genişliyor; ama bu hareket aynı zamanda genişlemeyi belirli yönlerde kısıtlayan karşıt bir hareketle karşılanıyordu" (1944: s. 141). Gerek piyasanın genişlemesi gerekse ona karşı geliştirilen savunmacı tepki, hatırı sayılır düzeyde bir devlet müdahalesini gerekli kıldı. "... İşler oluruna bırakılmış olsaydı serbest piyasalar hiçbir zaman ortaya çıkamazlardı ... Serbest piyasaya giden yol, merkezî bir biçimde düzenlenen ve kontrol altında tutulan sürekli bir müdahaleciliğin sınırsız artışından geçiyordu. Adam Smith'in 'basit ve doğal özgürlüğü'nü, insan toplumunun gereksinmeleriyle uyumlu kılmak son derece karışık bir işti" (1944: s. 148, 149).

Polanyi, bu karışık görevi yerine getirmeye hizmet eden "devletin idari işlevlerinde müthiş artış"ı ve "yasaların sayısındaki patlama"yı ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Devlet, bir piyasa toplumunun yaratılmasında yaşamsal öneme sahip olan toprağın, emeğin ve paranın metalaşmasının önündeki engelleri kaldırmak için olduğu kadar, bu üç "hayali meta" piyasasının yıkıcı etkisinin önünün alınması için bu grupların kısmi çıkarları arasındaki farklardan bağımsız olarak

---

(*) *The Great Transformation*, 1944, Boston: Beacon Press. [Türkçesi: *Büyük Dönüşüm*, Karl Polanyi, Alan Yayıncılık, 1986, çev. Ayşe Buğra. Bu kitabın yeni baskısı İletişim Yayınları tarafından yapılacaktır.]

bütün toplumsal grupların sürdürdükleri toplumsal baskıya da yanıt veren bir müdahalede bulundu. Çifte hareketle ilgili bu özgül anlatıda toplumun piyasa sistemine verdiği karşı çıkışı önemli bir rol oynamakla birlikte, etkisinin, devletin eylemi aracılığıyla gerçekleşen dolaylı bir etki olduğu açıktır. Başka bir deyişle, Polanyi'nin anlattığı yaşamı ve geçim araçlarını korumak için geliştirilen kendiliğinden stratejiler, devletin yörüngesinin dışında kalan toplumsal ilişkilerin harekete geçirilmesini kapsamamaktadır.

Dolayısıyla Polanyi'nin çalışmasında çifte hareket, ondokuzuncu yüzyıl uygarlığında piyasayı kurmak ve kontrol altına almak için devletin yoğun toplumsal baskı altında oynamak zorunda kaldığı rolü ifade etmektedir; *Büyük Dönüşüm*'ün açılış cümlesi bu uygarlığın çöktüğünü bildirir (1944: s. 29). Ne var ki, Polanyi'nin anlattığı ondokuzuncu yüzyıla özgü gelişmelerin, günümüzde küresel ekonominin geçirdiği dönüşüme eşlik eden sosyopolitik süreçlerle benzerliklerini fark etmemek neredeyse olanaksızdır. Bir kere daha "Yeni bir yaşam tarzı Hıristiyanlığın başlangıcından beri eşi görülmemiş bir evrensellik iddiasıyla yeryüzüne yayılmaktadır..." (Polanyi, 1944: s. 140) ve bir defa daha toplum, hem bu yayılmayı kolaylaştıran hem de onun toplumsal doku üzerindeki etkisini kontrol altına alan, hem tamamlayıcı hem de çatışan yollardan bu gelişmeye karşılık vermektedir. "Düzenlenmemiş kapitalizm" çağında, refah devletinin ölümünden sonra Batı'nın endüstrileşmiş ülkelerinde; "*laissez-faire*in doğal hiçbir yanının olmadığının" hızla keşfedildiği komünizm sonrası ülkelerde; ve kendilerine sunulan liberalizasyon ve özelleştirme politikalarını seçeneği olmayan bir kalkınma stratejisinin parçası olarak kabul etmek zorunda kalarak bu politikaların etkileriyle baş etmeye çalışan gelişmekte olan ülkelerde bu süreçlerin iş başında olduğunu açıkça gözlemleyebiliyoruz. Bugünlerde

Polanyi'nin çalışmasına gösterilen ilginin ardındaki en önemli nedenlerden biri muhtemelen budur.

Gerçekten de, son zamanlarda bu farklı bağlamlarda gerçekleştirilen çok sayıda araştırmayla, Polanyi'nin ondokuzuncu yüzyıldaki çifte hareketle ilgili çözümlemesi arasında sayısız koşutluğa rastlamak mümkündür; ancak, günümüzün yaklaşımlarında önemli bir fark vardır: Karşılıklılık ilkesinin merkeziliği. 1986'da Björn Hettne'nin (1990: s. 208) Birinci Uluslararası Karl Polanyi Konferansı'nda sunduğu bir tebliğde bu konu çok net bir biçimde ele alındı. Hettne şunları söyledi: "Karşılıklılık, bugünkü bunalıma, hem piyasanın hem de devletçi çözümlerin ötesine geçen bir tepki olarak görülebilir" (yine bkz: Hettne, 1995 ve S. Gill, 1995). M. Mendell de benzer biçimde şunları yazmaktadır: "Günümüzde ekonomiyi yeniden toplumun içine yerleştirmek için çaba harcandığını görüyoruz; bu, bireyler ve gruplar geçim araçlarını korumaya kararlı oldukları süreçe, piyasa kurallarının dayattığı bir dünya ekonomisinde bitmeyecek bir mücadeledir. Ancak, laissez-faire ideolojisinin 1980'lerde canlanması, çifte hareketin ya da karşı hareketin yükünü toplumun kendisine kaydırmıştır. Ekonomiyi desteklemesi ya da süregelmekte olan çarpıcı dönüşümlerde topluma rehberlik etmesi için artık devlete bel bağlanamaz."

Piyasanın yayılmasına devletin dışından verilen karşılığın günümüzdeki anlamına ilişkin bu teşhisi, aslında pek çok farklı çözümleme biçimlerinde görmek mümkündür. Aralarında hatırı sayılır düzeyde bir örtüşme bulunmakla birlikte, bu çözümleme biçimlerini üç alanda sınıflamak mümkündür: Gelişmiş Batılı ülkelerde refah devletinin koruyucu şemsiyesi altına sığınma olanağını giderek daha az bulan grupların örgütlediği toplumsal hareketlerle ilgili araştırmalar, bu alanlardan birini oluşturmaktadır (H. Lustiger-Thaler ve D. Salée, 1994 ve V. Amit-Thalai ve H. Lustiger-Tha-

ler, 1994). İkinci olarak, farklı ülkelerin ve bölgelerin, küreselleşmeye ve "esnek üretim" mantığına uyum sağlamakta gösterdikleri göreli başarıyla ilgili araştırmalar vardır. Biggart ve Hamilton (1992) ile Biggart ve Orru'nun (1997) yaptıkları türden Doğu Asya'nın ekonomik başarısıyla ilgili araştırmaların yanında Piore ve Sable'ın (1984) *The Second Industrial Divide* adlı çalışmaları, bu ikinci çözümleme çizgisini oluşturmaktadır (yine bkz: Stallings ve Streeck, 1995). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde ve komünizm sonrası toplumlarda, ama aynı zamanda gelişmiş endüstriyel ulusların kentsel bölgelerinde de kayıtdışı ekonomiyle ilgili son dönemlerde yapılan çalışmalar (De Soto, 1989; Maldonado, 1995; Sik, 1994; Czako ve Sik, 1995; Portes, 1994; Gershuny, 1979) üçüncü alanı oluşturmaktadır.

Bu yaklaşımların çoğu, güven, sadakat ve grup dayanışmasının en az bireysel öz çıkar güdüsü kadar önemli bir rol oynadığı karşılıklılık ilişki ağlarına, standart piyasa-devlet ikileminden çok daha fazla önem veren yeni bir paradigma içinde yer alınaktadırlar.[1] Bu anlamda bu çalışmalar, "karşılıklılığı geri getirmek"le toplumsal olguların çözümlemesine önemli bir katkıda bulunmaktadırlar. Ancak, bu çalışmalar karşılıklılık ilişkilerinin farklı bağlamlarda, a) hizmet ettikleri bireysel ve toplumsal amaçlarla ilgili olarak, b) içerdikleri grup kimliğine ve aidiyet ilişkilerine göre, c) devletin yeniden dağıtımcı uygulamalarıyla ilişkileri açısından, son derece farklı biçimler alabileceğini de ortaya

1 Gözlendiği kadarıyla, toplumsal ilişki ağlarını konu alan çözümlemelere son zamanlarda duyulan ilginin başlangıcı, kısmen Piore ve Sable'ın (1984) Fordist toplu üretimden esnek üretime geçiş üzerine yaptıkları çalışmaya dayandırılabilir. Gerek "piyasalar"dan gerekse "hiyerarşiler"den farklı alternatif örgütlenme biçimleri olarak toplumsal ilişki ağlarına giderek artan ilgide Doğu Asya'nın Kalkınması ile ilgili araştırmaların da katkısı olmuş olabilir. Bu yazınla ilgili etraflı araştırmalar W. M. Powell ve L. Smith-Doerr (1994), M. Emirbayer (1994) ve Easton ile Araujo'da (1989) bulunmaktadır.

koymaktadırlar. Modern toplumlarda karşılıklılık ilişkilerinin ahlaki ve siyasi içerimlerinin tanımlanmasında bu farklılıkların hayati önemi olduğuna inanıyorum. Bu anlamda, gerek geçim olanakları bakımından onlara bağımlı olanlar üzerinde, gerekse genel olarak toplum üzerinde karşılıklılık ilişkilerinin etkisini kontrol altına almaya, sınırlamaya ya da onlara uyum sağlamaya çalışan siyasi önlemler, söz konusu farklılıkları hesaba katmak durumundadır.

Polanyi'nin konuyla ilgili düşüncelerini Sahlins'in (1972) katkılarıyla tamamlayarak, karşılıklılık, yeniden dağıtım ve değişim ilkeleri arasındaki karmaşık ilişkiyi incelemeye çalışan bu yazının başlangıç noktasını bu gözlem oluşturmaktadır. Yazının analitik çerçevesini, Polanyi'nin ve Sahlins'in düşünceleri oluşturmaktadır ve karşılıklılık ilişkilerinin önemli bir rol oynadığı yirminci yüzyıldaki bazı gelişmeler dikkate alınarak geliştirilmiştir.

Yeniden dağıtım sistemleri ve karşılıklılık ilişkileri

Polanyi'nin çalışmasında, karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleriyle, değişim ilkesi arasında açık bir ayrım yapıldığını görmekteyiz. Polanyi'ye göre, bu davranış ilkeleri, ancak ve ancak onları destekleyen kurumsal yapılarla birlikte ekonomik bir önem kazanmakta ve kaynak dağılımında önemli bir rol oynamaktadır. Karşılıklılıkta ve yeniden dağıtımda bu destekleyici kurumsal yapılar (simetri ve merkezleşme), doğaları gereği yalnızca veya ilksel olarak ekonomik değildir. Nitekim, merkezleşmenin nitelediği devlet veya simetrinin nitelediği akrabalık grupları, oynadıkları ekonomik rolden önce ve ondan bağımsız olarak vardırlar. Öte yandan, değişim ilkesinin destekleyici kurumsal örüntüsü olan piyasa, işlevi açısından yalnızca ekonomiktir. Dolayısıyla,

piyasa kaynak dağılımında münhasıran bir rol oynamaya başladığında ekonomi toplumdan ayrılır.

Polanyi'nin yaklaşımında, her ikisi de değişimden ayrılan karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkelerinin, aynı zamanda birbirlerinden de kesin biçimde ayrıldıkları görülür. E. Mingioni'nin (1991: s. 29-32) ileri sürdüğü gibi, bu keskin ayrım, yeniden dağıtımcı sürecin yönlendirilmesinde karşılıklılığa ait ögelerin ihmaline yol açacağından, modern toplumların çözümlenmesinde sorunlar yaratır. Gerçekten de pek çok antropolog, özellikle devlet müdahalesinin yaygın olduğu toplumlarda, karşılıklılık ilişkilerinin yeniden dağıtımcı uygulamalarda oynayabileceği rolün önemine dikkat çekmektedirler (Lomnitz, 1988; Smith, 1989). Bu bakımdan, karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleri arasına net sınırlar koymanın güçlüğünü ortaya koyan Marshall Sahlins'in (1972) çalışması son derece yararlı görünmektedir.

Sahlins (1972: s. 188-9), yeniden dağıtımın *içinde*, karşılıklılığın ise *arasında* bir ilişki olduğunu öne sürerek söz konusu iki ilke arasında ayrım yapmaktadır. Birincisi, başvuru noktası olarak aldıkları sosyal topluluk birimine göre düşünülmüş düzenlemelerle ilgiliyken, ikincisi, ayrı sosyo-ekonomik konum ve çıkarlara sahip farklı tarafları ifade ettiğinden, kesin bir toplumsal ikiliği gerektirmektedir. Ancak, yeniden dağıtım, özgül bir tipteki karşılıklılık ilişkilerinin, kurumsal merkezleşme örüntüsü içinde biçimsel olarak düzenlendiği bir evrim sürecinin sonucu olarak görünür. Dolayısıyla Sahlins (1972: 209) şu 'evrimci' soruyu sorar: "Biri diğerine, karşılıklılık yeniden dağıtıma ne zaman yerini bırakır?". Sahlins'e göre bu soru, saf kuramsal düzeyde yanıtlanamaz; karşılıklılıklar sisteminin toplumsal olarak yapılandığı farklı düzenlemelere ilişkin ampirik bir çözümleme yapılmasını gerektirir.

Bu üç bütünleştirici ilke arasındaki ilişkiye dair Polan-

yi'nin yaptığı çözümlemeye evrimci bir açıdan yaklaşmak zor olacaktır. Polanyi, bu üç ilkenin zaman içinde belli bir anda belli bir toplumda birlikte var olabileceğini açıkça kabul etmekte ve modern toplumlarda da karşılıklılık ilişkilerinin var olmaya devam ettiğini belirtmektedir. *Livelihood of Man*'de yazdığı gibi, "geçici bir geri çekilmeden sonra yeniden ortaya çıkabilen egemen biçimin yanında çok sayıda bağlı biçim de bulunabilir ... Çoğu kabile topluluğunda egemen bir rol oynayan karşılıklılık, dış ticaretin büyük oranda hâlâ karşılıklılık ilkesi temelinde düzenlendiği yeniden dağıtımcı arkaik imparatorluklarda önemli bir özellik olarak varlığını sürdürmektedir. Aslında, yirminci yüzyılda da, aksi halde piyasanın ve değişimin egemen olacağı toplumlar arasında, zaruret halinde 'ödünç verme' adı altında büyük ölçüde yeniden devreye sokulmuştur" (Polanyi, 1977: s. 42-3).

Yine de, yirminci yüzyılın toplumsal gelişmesi içinde devletin piyasanın genişlemesini hem yöneten hem de onunla zıtlaşan ana aktör olarak sunulması, Polanyi'nin genel yaklaşımıyla tamamen tutarlıdır. Polanyi'nin yaklaşımının en tipik özelliklerinden biri, piyasa ekonomisine karşı takındığı ahlaki tutumun doğasında yatmaktadır. Polanyi için kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa ekonomisinde insanların sefaleti, kitlelerin ekonomik durumlarının kötüleşmesinden çok, geleneksel yaşam biçimlerinin parçalanmasıyla birlikte ortaya çıkan kültürel yoksunlukla; toplulukları bir arada tutan akrabalığa, komşuluğa ya da mesleğe dayanan bütün sözleşme dışı ilişkilerin yıkılmasıyla; Polanyi'nin sömürge halklarının köklerinden kopmaları ve ardından uğradıkları kültürel alçalmayla karşılaştırdığı köklerini yitirme süreciyle ilgilidir (1944: s. 157-166). O nedenle, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin yol açtığı toplumsal felaket, herşeyden önce kültüreldi ve tam da toplumun kendini koruması için karşılıklılık ilişkilerinin sefer-

ber edilmesini olanaklı kılabilecek toplumsal örgütlenmelerin parçalanmasından kaynaklanmaktaydı. Sorunun doğası, kesinlikle alternatif direniş biçimlerinin başarı şansını sınırlıyor ve ortada piyasaya karşı tek savunma mekanizması olarak devletin yasama edimini bırakıyordu.[2]

Polanyi'nin sistematik olarak öne sürdüğü gibi, devletin başını çektiği bu sosyal korunma mekanizması, piyasa ekonomisinin altında yatan mantıkla bağdaşmıyordu. O nedenle, *Büyük Dönüşüm*'ün açılış cümlesinde belirtildiği gibi, piyasa ekonomisinin nihai çöküşü, bireyin toplumdaki yerinin -en azından kısmen- piyasanın yörüngesinin dışında, sözleşmeye dayanmayan ilişkiler temelinde tanımlanacağı yeni bir toplumsal dinamiğe yol açtı. Bu fikir, T. H. Marshall'ın (1949/1964) klasik makalesi "Class and Citizenship"te de merkezî bir yer işgal etmektedir. Gerek Polanyi gerekse Marshall, önceki yüzyılın kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin yerini alacak yeni toplumsal düzenin doğasının, piyasanın değişim ilişkilerini temel alan iktisat yasalarıyla değil, insanın, modern özgürlük ve eşitlik değerleriyle uyumlu, yaşayabilir bir toplum tasarlama iradesiyle tanımlanacağını çok açık bir biçimde ortaya koymaktadırlar.

Bu yeni toplumsal düzene biraz farklı bir yaklaşımı, Batılı endüstrileşmiş ülkelerde arz ve talep dinamikleri arasındaki eklemlenme biçimlerini çözümleyen Regülasyon Yaklaşımı'nda buluyoruz. Bu yaklaşıma göre, her birikim rejimine *(regime of accumulation)* eşlik eden bir düzenlenme tarzı *(mode*

2 Belki bu yorumu, Polanyi'nin, Owencı hareketi ve Çartizmi piyasa sistemine karşı toplumsal öz savunma biçimleri olarak ele aldığını hatırlayarak biraz dikkatle değerlendirmek gerekir. Polanyi'nin belirttiği gibi "Owencılık küçük bir tarikatın ilhamıyla sınırlı değildi. Çartizm de siyasal bir elitle belirlenmemişti. İki hareket de yüz binlerce zanaatkârı, emekçiyi, çalışan insanı içine almıştı ve sahip oldukları geniş taraftar kitlesiyle modern tarihin en büyük sosyal hareketleri arasında yer alıyorlardı. Değişiklikleri ve yalnızca başarısızlıklarında görülen benzerlikleriyle, başlangıçtan beri insanın piyasaya karşı korunması ihtiyacının kaçınılmazlığını kanıtlamaya yardım ettiler" (1944: s. 167).

of regulation) vardır ve bu tarz, aynı toplumda ortaya çıkan kaynak dağılımının piyasa ile piyasa dışı biçimleri arasındaki ilişkiyi tanımlar (Aglietta, 1979; Boyer, 1991). Bu görüşü izleyen pek çok yazar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batılı endüstrileşmiş ülkelerde ortaya çıkan gelişmelerin en önemli veçhelerinden birinin, toplumun üyelerinin gerek üretici gerek tüketici olarak haklarının tanımlanmasında devletin oynadığı hayati rol olduğunu göstermişlerdir (Lipietz, 1982 ve 1987; Harrison, 1990). Regülasyon Yaklaşımı, Birinci Dünya'daki üretim ve tüketimle ilgili çok verimli çözümlemeler ortaya koymuş olmakla birlikte, bu çözümlemeleri yirminci yüzyıl sonunda azgelişmiş ülkelerde yaşanan sanayileşme deneyimlerine genişletme yönündeki çabalar, esas olarak bu ikinci bağlamda devletin rolünün son derece farklı olmasından dolayı, pek başarılı olmamıştır.[3] Devletin geç sanayileşme sürecindeki müdahalesi önemli olmakla birlikte, toplumsal düzenlemenin büyük bir alanını farklı türdeki piyasa dışı mekanizmalara, yani toplumsal ilişki ağlarına bırakacak biçimde yapılmıştır. Başka bir deyişle, bu yüzyılın geç sanayileşen toplumlarında ekonominin yerinin tanımlanmasında karşılıklılık ilkesi çok daha önemli bir rol oynamaya devam etmiştir.

Bu bakımdan, Doğu Asya tipi kalkınma modeline niteliğini veren şeyin, hakları da yükümlülükleri de geleneksel otorite ilişkilerinin tanımladığı bir toplumda bireyin yeriyle ilgili modern öncesi bir yaklaşım olduğu ileri sürülmektedir. Bu anlamda, Doğu Asya ekonomileri, kökleri, kendi kültürel özgüllükleri içinde, dolayısıyla Batılı toplumları niteleyen ilişkilerden farklılıkları içinde kişisel bağları özendiren ve sürdüren kurumlarda bulunan ekonomiler olarak sunulmaktadır (Stallings ve Streeck, 1995; Biggart ve Hamilton, 1992; Biggart ve Orru, 1997).

---

3 Bu konuda bkz: Amsden'ın (1990) Lipietz'i (1982 ve 1987) eleştirisi.

Batılı olmayan toplumlarda karşılıklılık ilişkilerinin önemine dikkat çeken araştırmalar, yalnızca "Asya ekonomilerinin başarılı ağ yapısı"yla ilgili araştırmalar değildir. Ekonomik kalkınma yazınında önemli bir yer tutan kayıtdışı sektörle ilgili araştırmalarda da benzer meseleler ele alınmaktadır. İnsanların, ihtiyaçlarını, yasal olarak sınırlanmış, formel değişim ve yeniden dağıtım süreçlerinin dışında karşılamaya çalıştıkları alanlar olarak kayıtdışı ekonomiler, ekonomik kalkınma konusunu araştıranların uzun zamandır ilgisini çekmektedir ve bu konu Dünya Bankası ve ILO gibi pek çok uluslararası kuruluşun araştırma gündemine girmiştir (Hart, 1973; Smith, 1989; Gerry, 1987).

Ancak, kayıtdışı ekonomik faaliyetin, merkezî olarak planlanmış ekonomilerde de önemli bir yer tuttuğu kabul edilmektedir. Bu sonuca, eski komünist ülkelerde "ikinci ekonomi" *(second economy)* denen ekonominin önemini açıklayan unsurlar üzerine yapılan bir sürü araştırmanın neticesinde varılmıştır (Grossman, 1977; Smith, 1989; Sik, 1994; Csako ve Sik, 1995).

Karşılıklılık ilişkileriyle ilgili bu araştırmaların tümü, dikkatleri toplumsal düzenlemenin piyasa ve devlet dışı biçimlerine çekmekle birlikte, sosyoekonomik/toplumsal bağlamları arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bir yandan, -diğer durumlardan farklı olarak- ikinci ekonomi, piyasanın önemli bir koordinasyon mekanizması olarak ortaya çıkmadığı, merkezî olarak planlanmış ekonomilerin bir sorunu gibi görünmektedir. Öte yandan, Asya'nın başarılı örnekleriyle ilgili ifadelerle, İkinci ve Üçüncü Dünya ülkelerindeki kayıtdışı sektörle ilgili çözümlemeler arasında önemli bir üslup farkı bulunmaktadır. Birinciler, meseleye başarı şansı çok yüksek alternatif bir ekonomik düzenin bir yönü olarak yaklaşırken, ikincilerde mesele, büyük oranda ihtiyaçların karşılanmasıyla ilgili sistemsel sorunların bir

dışavurumu olarak görünmektedir. Örneğin, Şili, Meksika ve Sovyetler Birliği'ndeki karşılıklılık ilişkileriyle ilgili çözümlemesinde Lomnitz (1988), komünist ülkelerdeki ikinci sektör gibi, Üçüncü Dünya'daki kayıtdışı sektörün, büyük ölçüde, insanî ihtiyaçları karşılamaktan aciz olduğunu göstermiş bir bürokratik sistemin fiyaskoya uğramış mantığına bir tepki olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Buna karşın, ortaya çıktıkları sosyoekonomik bağlam bir yana, karşılıklılık ilişkilerinin önemine, bu ilişkilerin kendini nepotizm ve rüşvet gibi çarpıcı biçimlerde gösteren yeniden dağıtımcı sistemin belli ölçülerde enformalleştirilmesine eşlik etmelerinin kaçınılmaz olduğunu ileri sürmek mümkündür. Geçen yıl Güney Kore devletini sarsan rüşvetle ve yolsuzlukla ilgili suçlamalar, bütün dünyanın hayranlıkla izlediği başarılı bir örnekte bile devletin yeniden dağıtımcı uygulamalarının enformalleştirilmesinin son derece nahoş içerimlerinin gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır.[4] Bu gözlem, karşılıklılığın bütünleştirici bir ilke olarak işleyiş tarzına ilişkin -farklı ahlaki içerimleri olan farklı karşılıklılık biçimlerini birbirinden ayırt ederek- yeniden bir değerlendirmenin yapılmasını gerektirmektedir.

Cömertliğin ve hırsızlığın ilkeleri

Sahlins'in çözümlemesinde (1972) karşılıklılık, bir yelpazede farklı biçimler dizisi halinde kendini göstermektedir. Bu yelpazenin bir yanında "dayanışmanın uç noktası" *(solidarity extreme)* olarak "genelleşmiş karşılıklılığı" *(generalized reciprocity)* görüyoruz. Genelleşmiş karşılıklılığa niteliğini veren cömertlik ilkesidir ve "akrabalık hakları", "reislik hakları" ve "*noblesse oblige*" (asaletin gereği) türü davranış tarz-

4 Bkz: *The Economist*, 5-11 Nisan 1997, s. 65-6.

larıyla birlikte, "saf ihsan" için de geçerlidir. Yelpazenin öteki ucunda "sosyal olarak yıkıcı davranışların uç noktası" *(unsociable extreme)* olarak "olumsuz karşılıklılık" *(negative reciprocity)* vardır. Bununla, "net faydacı çıkar"a yönelik faaliyetler ve ticari işlemler kastedilmektedir ve "haksız kazanç"ların maksimizasyonu ya da "bir şeye bedel ödemeden sahip olma" çabasından oluşmaktadır. Kumar, hile, hırsızlık davranışları, olumsuz karşılıklığın örnekleri arasında yer alır. Bazı durumlarda, topluluğun "dışındakiler"e yönelik olduğunda ahlaken haklı görülebilir olan bu davranışlar, topluluk içinde ortaya çıktıklarında mahküm edildiklerinden olumsuz karşılıklılığın ahlaki içerimleri toplumsal niteliklidir.

Yine de, Sahlins'in sunduğu karşılıklılıklar yelpazesi, aynı zamanda içinde ahlaki bir sıralanma barındırmaktadır; çünkü, olumsuz karşılıklılığın yol açtığı çıkarcı davranış tipinin, genelleşmiş karşılıklılığı niteleyen cömert davranışın içerdiği olumlu anlamın tersine olumsuz bir yan anlam içerdiği açıktır. Söz konusu ahlaki sıralanmanın, yelpazedeki karşılıklılık biçimlerinin giderek "ekonomik" bir nitelik kazanmaları ve bir davranış ilkesi olarak değişimin özelliklerine yaklaşmalarıyla birlikte yer alması ilginçtir. Nitekim, değişim ilişkisinin nihai dürtüsü olan bireysel kazanç dürtüsü, olumsuz karşılıklılık ilişkilerinde, genelleşmiş karşılıklılıkta olduğundan daha büyük bir öneme sahiptir. Sonuç olarak Sahlins'in konuya yaklaşımı, bir yanda ekonomik olmayan karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleriyle, öte yanda tamamen ekonomik nitelikteki değişim ilkesi arasında Polanyi'nin yaptığı karşılaştırmayı, belli karşılıklılık tiplerinin ekonomik doğasının önemli olabileceğini ileri sürmek suretiyle değiştirmektedir. Elbette bu, piyasada değişim ilişkilerine giren anonim taraflar arasındaki ilişkinin kişisel olmayan yapısıyla, karşılıklılığın kişisel niteliği arasındaki farkı ortadan kaldırmamaktadır. Yine de, tamamen ekonomik nitelik-

teki amaçların gerçekleştirilmesi gibi sarih bir amaç belirdiğinde, kişisel tipteki mevcut ilişkilerin dönüşüme uğrama olasılığına karşı kişiyi duyarlı kılmaktadır.

Bu noktada, grubun bekasıyla ilgili ekonomik dürtülerle bireysel kazanca yönelik dürtüler arasında elbette ayrım yapılması gerekir. Örneğin, E. P. Thompson'ın (1971/1991) onsekizinci yüzyıldaki yiyecek isyanlarını anlattığı "The moral economy of the English crowd"unda, (İngiliz halk kitlelerinin ahlaki ekonomisi) ayaklanarak yiyecek yağmasına girişen yoksulların, kendiliğinden oluşmuş ve üyelerinin geçim araçlarını korumaktan başka bir amaçları olmayan topluluklar halinde davrandıkları belirtilmektedir. Toplumun bireylere karşı yükümlülükleriyle ilgili geleneksel görüşleri doğrultusunda kitlelerin meşru kabul edilen ihtiyaçları, yeni doğmakta olan piyasa ekonomisi çerçevesinde karşılanamadığı, formel yeniden dağıtım mekanizmalarının da bu konuda başarılı olamadığı için, kitle isyanları belirli bir meşruiyet kazanmıştır. Gerçek ihtiyaçların karşılanmasına yönelik oldukları kesin olduğundan, bu tür eylemler belli bir süre toplum tarafından kabul görmüş ve siyasi yetkililerce hoşgörüyle karşılanmıştır. Ancak, toplumu piyasaya karşı koruyan alternatif önlemler alınmasaydı ve bu ahval uzunca bir süre devam etseydi ne olurdu? Daha güçlü ve dirayetli olanların egemen olduğu hiyerarşik yapılar ortaya çıkmadan, bu grup özgün biçimini idame ettirebilir miydi? Daha güçlü ve becerikli olanlar, daha iyi kazanç olanaklarını bir yana bırakarak, yalnızca toplumun bekası amacıyla eylemde bulunmayı kabul etmeye devam edecekler miydi? Grup eylemiyle kazanılmış olanları eşit biçimde paylaşmayı kabul edecekler miydi? Devlet otoritesiyle ilişkileri nasıl bir seyir izleyecekti? Toplum düzeyinde ekonomik örgütlenmedeki müteakip gelişmeler ne olacaktı?

Bu soruları, kuşku götürmez bir içsel tutarlılığa sahip

olan Thompson'ın öyküsünün ahlaki yanını eleştirmek niyetiyle sormuyorum. Ancak, bugün bizler, insan ihtiyaçlarının karşılanmasında piyasanın ve devletin uğradığı başarısızlığın karşısında karşılıklılık ilişkilerinin rolünü değerlendirirken bu soruları çok ciddiye almamız gereken bir konumdayız. Örneğin, komünizm sonrası dönüşüm sürecinde ortaya çıkan bazı karşılıklılık biçimlerinin değerlendirilmesinde bu tür sorular kaçınılmaz biçimde karşımıza çıkmaktadır. Csako ve Sik (1995), bu özgül bağlamda karşılıklılık ilişkilerinin yalnızca "zor bir durumla başa çıkma"ya değil "gasp etmeye" de hizmet ettiğini ileri sürerken "ekonomik bir kaynak olarak toplumsal ilişki ağları" kavramını kullanmaktadır. Csako ve Sik, bugünkü akışkan ortamda, gerek kamu gerekse özel sektörde geçerli olanlardan farklı davranış ilkelerine konu olan çok önemli bir ekonomik faaliyet alanının, muazzam kişisel zenginleşme olanakları yarattığını göstermektedirler. Başka bir çalışmasında Sik'in (1994) ele aldığı gibi, önceki rejim sırasında "ikinci ekonomi", ahlak ve yasa açısından daha şüpheli faaliyetlerle birlikte, yaşam standardında ufak tefek iyileştirmeleri amaçlayan son derece masum uygulamaları da kapsamaktaydı. Büyük oranda grinin farklı tonlarının egemen olduğu bu "çok renkli ekonomi", Sovyet tipi ekonomilerin çarpıcı bir biçimde çökmesinden sonra, yerini, birbirlerinden siyah ve beyaz kadar keskin çizgilerle ayrılan kayıtdışı faaliyetlere bıraktı. Bu faaliyetlerin, yeni doğmakta olan girişimci sınıfın kanunsuz servet birikimi stratejileriyle halkın hayatta kalma stratejilerine ayrıldığını görebiliyoruz. Birinci türden stratejilerin önemi, komünizm sonrası toplumlarda piyasanın oluşumu, yeraltı dünyasıyla yakından ilişkili bir süreç haline gelmekte; devletin yeniden dağıtım süreçleri de, bu tür gelişmeleri sınırlamaktan ziyade, onlarla uzlaşır bir biçim almaktadır.

Üçüncü Dünya ülkelerinin sosyoekonomik ve siyasi gerçekliğini yakından bilenler bu toplumların sorunlarıyla komünizm sonrası toplumlarda bugün gözlemlenen sorunlar arasındaki koşutluğu, gözden kaçırmayacaklardır. Gelişmekte olan ülkelerde de kayıtdışı ekonominin gelişmesi büyük oranda, sosyoekonomik sorumluluklarının önemli bir bölümünü kayıtdışı sektöre havale eden siyasi yetkililer tarafından desteklenmiştir. Böylelikle kayıtdışı sektör bu ülkelerde nüfusun büyük bölümüne geçim olanağı sağlamış, fakat bunu aynı anda kanunsuz servet birikimi için verimli bir toprak haline gelerek yapmıştır. Aslında bu, son zamanlarda savunmasızların korunmasını "devletin temel görevleri" arasında saymaya başlayan Dünya Bankası uzmanlarının (1997) bile kabul ettiği gelişmekte olan ülkelerde "devletin çökmesi" sorununun önemli bir veçhesini oluşturmaktadır. Devletin, Üçüncü Dünya'daki zaten güçsüz sosyal güvenlik mekanizmalarının çoğunu parçalayan yapısal uyum programlarının ve istikrar politikalarının uygulanmasına aracı olmaktan başka bu tür bir rolü olduğunun uluslararası örgütler tarafından hatırlandığını görmek memnuniyet vericidir. Ancak bunun mafya tipi örgütleri de kapsayan karşılıklılık ilişkilerinin siyasi ve ekonomik süreçler üzerindeki etkisini yakın gelecekte ortadan kaldırabileceği şüphelidir.[5]

Bugün kayıtdışı ekonomik faaliyetin, günümüzde "devletin geri çekilişi" yüzünden Birinci Dünya'nın belli ülkelerinde öneminin arttığı görülmektedir. Yirmi yıl kadar önce I. Gershuny (1979), ekonomik yaşamın enformelleşmesin-

5 Gelişmekte olan ülkelerde kayıtdışı sektörün son zamanlarda gösterdiği büyüme, gerçekten de göz alıcı olmuştur. Örneğin, 1990-1993 arasında Latin Amerika'da yaratılan işin %83'ünü bu sektörün sağladığı tahmin edilmektedir. Afrika'da kentlerde yaşayanların üçte ikisi hayatlarını bu sektörden kazanmaktadır (Maldonado, 1995: s. 705). ILO'nun tahminlerine göre, kayıtdışı sektör, gelişmekte olan ülkelerdeki kentli emek gücünün ortalama %50'sini barındırmaktadır (Altuğ, 1994: s. 242-3 ve 245).

deki bu artışın, gerek kayıtdışı ekonominin "topluluk/hane" bölümleriyle "yeraltı" bölümleri arasındaki mevcut dengeyi gerekse bu ikincisiyle devlet arasındaki ilişkiyi değiştirecek bir yapıda olduğunu gözlemlemişti. Susan Strange'in (1996: s. 91-9 ve 110-121) ileri sürdüğü gibi, otoritenin devletten, zaman zaman çok rahatsız edici bir biçimde, siyasi yetkililerle ortak faaliyet gösteren örgütlü suç çetelerini de kapsayan diğer örgütlenme tiplerine doğru kayması, devletin bu geri çekilişinin veçhelerinden biridir.

Karşılıklılık ilişkileri ve bireysel özgürlük

"Yeraltı ekonomisi"nin olumsuz karşılıklılık kavramı bağlamında çözümlenmesi, karşılıklılık ilişkilerinin yalnızca kişisel zenginleşmeye yol açtığı sonucuna yol açmaz. Olumsuz karşılıklılık ilişkileri, aynı zamanda formel sistemin, piyasa ve devlet kurumlarının, koruyamadığı savunmasızlara iş ve güvenlik de sağlar. Ancak bu sosyal koruma, içinde güç eşitsizliğinin önemli bir yer tuttuğu karşılıklı bir himaye/sadakat değişimine dayanmaktadır. Bu ilişkiler, bireyin gruba bağımlılığını arttıran, özgürlüklerin ve farklılıkların ifade edilmesini zorlaştıran mekanizmalar barındırmaktadır. Ayrıca, güç eşitsizliği yalnızca tipik olarak olumsuz karşılıklılığın nitelediği ilişkilere özgü değildir. Karşılıklılık ilişkilerinin tipik kurumsal çerçevesini oluşturan kan bağına, dine ya da etnikliğe dayanan organik topluluklarda da, son derece eşitsiz nitelikte güç ilişkileri vardır. Bu tip ilişkilerin içerdiği aidiyet biçimleri, bireysel özgürlük üzerinde boğucu bir etki yaratabilir.

Elbette, bütün toplumsal ilişkilerin, "insanlarla şeyler arasındaki ilişkilerin tersine insanlar arasındaki ilişkiler"in, belli ölçülerde bireysel özgürlüğü sınırlayan bir bağlılık ve kontrol içerdiği söylenebilir (L. Dumont, 1977). Buna daya-

narak, insan özgürlüğünün ancak, anonim bireyler arasındaki kişisel olmayan değişim ilişkilerinin, yeniden dağıtımı ve karşılıklılığı içeren bütün kişisel ilişkilere egemen olduğu bir piyasa ekonomisinde tam anlamıyla gerçekleşebileceğini ileri sürmek, kesinlikle yanıltıcı bir yaklaşım olacaktır. Bu, Polanyi'nin (1944: s. 257) deyişiyle, gerçek dışı bir özgürlük düşüncesine inanmayı sürdürmek ve toplumun gerçekliğini inkâr demek olacaktır. Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de tartıştığı gibi, devlet müdahalesini bireysel özgürlüklerin çiğnenmesi olarak görüp karşı çıkanların benimsediği görüş, kesinlikle böyle çürük bir görüştür. Karşılıklılık ilişkilerinin bireysel özgürlük üzerindeki olumsuz etkisiyle ilgili savlar, aynı şekilde toplumun inkârına yol açmaz mı?

Her ikisi de "modern insanın bilincini oluşturan ögeler" olan "toplum bilgimizi" de "özgürlük bilgimizi" de unutmadan, bu sorunun ciddiye alınması gerektiğini sanıyorum. *Büyük Dönüşüm*'ün son bölümünde benimsenen yaklaşımın da bu olduğuna inanıyorum. Bu bölümde Polanyi (1944: s. 248) şöyle yazıyor: "Korunmaları büyük önem taşıyan özgürlükler vardır. Barış gibi bunlar da ondokuzuncu yüzyıl ekonomisinin yarattığı şeyler, ama artık biz bunları kendi içlerinde değerli bulmaya başladık. Toplumun özü için ölümcül bir tehlike oluşturan ayırım, siyaset ve ekonominin kurumsal olarak birbirlerinden ayrılmaları, neredeyse otomatik bir biçimde adalet ve güven pahasına özgürlük yarattı (...) Çöken piyasa ekonomisinden miras kalan bu yüksek değerleri korumak için elimizden geleni yapmamız gerek. Bunun büyük bir iş olduğu meydanda. Piyasa ekonomisi içinde ne özgürlük ne barış kurumlaştırılabilirdi. Çünkü onun amacı kâr ve refah yaratmaktı, barış ve özgürlük değil. Bunlara sahip olmak istiyorsak, gelecekte bunun için bilinçli bir çaba göstermemiz gerekecek; bunlar önümüzdeki toplumların seçilmiş amaçları olmak zorundalar".

O halde, karşılıklılık ilişkilerine önemli bir yer ayıran çağdaş toplum projelerinin hedefleri nelerdir? Bu soru, doğal olarak bu tür projelerde ortak ve farklı olanların netleştirilmesini gerektirir. Bu noktada, kolaylıkla ortak bir başvuru noktası tanımlanabilir: Post-Fordist, esnek üretim çağındaki küreselleşme süreci. Günümüzde karşılıklılık ilişkilerine ilgi duyulmasına yol açan büyük ölçüde bu sürecin devlete ve topluma yönelttiği taleplerdir. Ama karşılıklılık ilişkileri, yazının başında da belirttiğim gibi, pek çok bakımdan birbirinden farklılaşmaktadır. Örneğin, içerdikleri grup kimliği biçimleri bakımından farklıdırlar. O yüzden, bazı yazarlar kandaş gruplardaki ya da dinî veya etnik topluluklardaki ilksel ya da organik kimlik biçimlerine atıfta bulunurken, diğerleri, bir bireysel seçim ve irade ögesi içeren, daha "yapay" biçimde yaratılmış sadakat ve dayanışma kalıplarına ilgi göstermektedirler. Karşılıklılık ilişkilerinin, günümüzde piyasanın küresel alanda genişlemesi eğilimini ne yönde etkileyeceğiyle ilgili beklentiler de, çözümlemenin tonunun anlamlı biçimde başkalaştığı bir başka noktayı oluşturmaktadır. Son olarak, bireysel haklar ve sorumlulukları yeniden tanımlamaya çalışan güncel girişimleri de değerlendirirken toplumsal ilişkilerle devletin yeniden dağıtımcı uygulamaları arasındaki ilişkiye farklı bakış açılarından yaklaşılabilir.

Günümüzde, çağdaş sosyoekonomik işlevleri toplumbilimciler tarafından araştırılan toplumsal ilişki ağlarının, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin dünya çapında genişlemesinin yarattığı sorunlara bir tepki olarak ortaya çıkan "dolaylı" (Zizec, 1997) ilişkiler olduğu ileri sürülebilir. Örneğin, Piore ve Sable (1984), son zamanlarda yeniden canlanan zanaat üretiminin modern teknolojiyi kullanabilmesinin sanayileşme öncesi geçmişe ait ilişkilerin yeniden güçlenmesine bağlı olduğunu yazarken, aslında bu

toplumsal ilişkilerin tarihteki eski hallerinin yeniden model alınan suretlerinden söz ediyor olsalar gerek. Benzer biçimde, Light ve Karageorgis de (1994), çağdaş ekonomik ortamın gerekleriyle etnik azınlıkların ekonomik faaliyetlerinde kullandıkları enformel ilişkilerin arasındaki uyuşmaya dikkat çekerken, bu "ilişki sermayesi"nin bozulmamış, saf bir kültürel mirası yansıttığı son derece kuşkuludurlar. İster aynı etnik gruba üye olanların ucuz emeğinden, ister söz konusu topluluktaki düşük maliyetli kredi olanaklarından yararlanma ayrıcalığına sahip olsunlar, etnik bir grubun üyesi olan girişimcilerin harekete geçirdiği "tepkisel dayanışmalar", grubun geleneksel kültürüne özgü ilişkilerden çok farklı bir doğası olan toplumsal ilişkileri gerektirebilir. Bu nedenle, -ister "hayatın zorluklarıyla başa çıkmak" ister "gasbetmek" için olsun- bir kaynak olarak boy gösterdikleri her yerde, karşılıklılık ilişkilerinin, piyasanın gerçekliği tarafından tanımlanan ekonomik bir nitelik kazanmaları son derece mümkündür.

Bu, geleneksel kültürlerin ekonomi dışı unsurlarının çağdaş piyasa sisteminde geniş bir ekonomik kullanım alanı buldukları bir süreci tanımlamaktadır. Dolayısıyla, neo-liberal paradigmanın görünüşte çokkültürlülükle kolayca bağdaştığı düşünüldüğünde, Polanyi'nin ondokuzuncu yüzyıl piyasa ekonomisinin müessif sonuçları olarak sunduğu kültürel çeşitliliğin ortadan kalkması ve toplumsal kurumların tekbiçimlileşmesi gibi olgular, şimdi geçersiz görünebilir. Aynı şekilde, sözleşmeye dayalı ilişkilerin yerini kısmen sözleşmeye dayanmayan ilişkilerin alması, bu post-Fordist esnek üretim çağında piyasanın gösterdiği genişlemeyle çelişiyor gibi görünmemektedir. Hatta, özelde emeğin, hamilik/sadakat ilişkileri içinde meta olmaktan çıkması, emek piyasasının katılıklarını ortadan kaldırabilecek kurumsal düzenlemelerin bir parçası olarak sunulmaktadır. Buna karşın, söz

konusu metalıktan çıkma sürecinin mekanizmaları, doğası itibariyle asla evrensel olmamakla birlikte, varlıkları evrensellik iddiası taşıyan piyasa ilişkisinin mantığıyla çelişmeyen kapalı topluluklara mensubiyete dayanan belli toplumsal haklara yol açmaktadır.[6] Bu, bugün küresel kapitalizmin, toplumun gerçekliğini serbest piyasayla uzlaştırmaya çalışırken uyguladığı sapkın yoldur. Her şeyden önce kişinin benzersizliğinin olumlanmasından kaynaklanan modern anlamıyla bireysel özgürlüğe burada yer yoktur.

Bu anlamıyla bireysel özgürlük, piyasaya bağımlılıkla bağdaşmadığı kadar, bireyin geçimini, ailenin, dinî, etnik ya da yerel bir topluluğun üyesi olmak gibi ilksel aidiyet biçimleriyle desteklenen karşılıklılık ilişkilerine bağımlı kılan düzenlemelerle de bağdaşmaz. "Çokkültürlülük" teriminin ima ettiği çeşitliliğin, bireylerden farklı olmalarının değil uymalarının beklendiği kapalı, kültürel olarak kaynaşmış topluluklarda çoğu zaman hoşgörüyle karşılanmadığını unutmak tehlikeli olabilir. Özgür olma ihtiyacı, toplumun parçası olma ihtiyacıyla uzlaşacaksa, bu, bireyin konumunun doğumla belirlenmediği, kurumsal bir inşa süreci içinde ortaya çıkan bilinçli ve yaratıcı stratejilerin sonucu olarak belirlendiği toplumların oluşmasıyla gerçekleşebilir ancak.

O nedenle, bireyin özgürlüğünün güçlenmesine katkıda bulunmaya çalışan karşılıklılık ilişkileriyle, iş yaşamındaki düzenlemelerin esnekliğini destekleyen ya da girişimci yetenekleri olanlara ilgi çekici fırsatlar sağlayan kültürel uygulamalar aracılığıyla sermayenin dünya çapında yayılmasının önündeki engelleri kaldırmaya hizmet eden karşılıklılık ilişkileri arasında, siyasi ve ahlaki açıdan, hayati bir ayrım vardır. Başka bir deyişle, piyasa sisteminin gerçekliğine uyum sağlamaya yönelik toplumsal ilişki ağlarıyla, bu gerçekliği

6 Bu tezle ilgili mükemmel bir değerlendirme için bkz: Zizec (1997).

değiştirmeye girişen ağlar arasında ayrım yapmak önemlidir. Örneğin, "Topluluk kavramı, en iyi toplumsal ilişkileri yeniden kurma süreci, *ortak* birşeyler yaratma gayreti olarak kavranabilecek karmaşık ve ihtilaflı bir terimdir. Modern dünyadaysa, *ortak* birşeyler bulma uğraşı, sermayenin ufalayıcı gücüne ve 'yaratıcı tahribatı'na karşı bir direniş eyleminden başka bir şey değildir" derken, H. Lustiger-Thaler ile D. Salée'nin (1994: x) kafasında ikinci bir uğraşın bulunduğu açıktır. Topluluğu, bireysel inisiyatifle durmadan yapılan bir şey, dinamik bir süreç olarak tanımlayan bu yaklaşımda kültürün, kapalı grupların geleneksel olarak verilmiş, durağan nitelikleriyle özdeşleştirilmesine son verilmekte, özgül kültürlerle evrensel değerler arasındaki ikilem ortadan kalkmaktadır. Lustiger-Thaler ile Salée'nin (1994: x) belirttiği gibi, "(Kültürel) faaliyetler, topluluk arayışlarının zemini haline gelir, ama bu faaliyetler doğuştan gelen mensubiyete göre biçimlenmezler; daha çok söylemsel ve pratik olanaklarla ilgili projeleri belirlerler. Bunlar en iyi, gündelik yaşam içinde sürdürülen, kendiyle, ötekilerle ve en az bunlar kadar önemli olmak üzere devletle ilgili kolektif yeniden tanımlama mücadelelerinin içinde anlaşılabilirler".

Gerçekten de, günümüz ortamında yurttaşlığın doğasını tanımlayan şey, büyük ölçüde devletin, karşılıklılık ilişkilerinin örgütsel bağlamından çıkan bu yeniden tanımlanmasıdır. Bu anlamda, karşılıklılık ilişkileri içindeki aidiyet biçimleri ve onların yerine getirdiği işlev, birlikte, insanın geçiminin belirlenmesinde devlet müdahalesinin sınırlarını çizerler. Bu bakımdan, önceki değerlendirmede, bireyin ekonomik güvenliğini sağlamada önemli bir rol üstlenen kapalı, organik topluluklara üyeliğin durağan olarak tanımlanmış kalıplarının, devletin geri çekilişi ve piyasanın genişlemesiyle tamamen bağdaştığı dile getirilmektedir. Öte yandan, güveni, sadakati ve dayanışmayı gerektiren çeşitli toplumsal

etkileşim biçimlerini, taşralılığa, bireysel farklılığın bastırılmasına ya da kişinin kendini gerçekleştirmesinin önündeki bağnaz baskılara karşı verilen mücadeleyle uzlaştırma ve bu mücadele içinde kullanma çabalarının, "kırılmaz kurallarca korunan keyfî özgürlük alanları yaratmak için" (Polanyi) devlete daha fazla bel bağlamaları çok muhtemeldir.

Bu gözlem, bizi bu yazıda daha önce ele alınan karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleri arasındaki ilişkiye geri götürmektedir. Yeniden dağıtımın, topluma özgü unsurlarca belirlenecek bir evrim sürecinde karşılıklılık ilişkilerinin formelleşmesi ve kurumlaşması olarak tanımlanması, devletin, toplumsal aidiyet ihtiyacıyla farklı olma ihtiyacının birlikte karşılanması için, bireyin topluluğun cömertliğine seslenme hakkının hakemi olarak kavramlaştırılmasıyla mükemmel biçimde uyuşmaktadır. Ekonominin toplumdan ayrışmasıyla birlikte insan ihtiyaçlarıyla ilgili her tür kaygının da ortadan kalktığı kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa sisteminde devletin bu işlevi başarıyla yerine getireceğini beklemek gerçekçi olmayacaktır. Fakat, insanların geçimlerinin büyük oranda içine kapalı, yalıtık toplulukların üyesi olmalarına bağlı olduğu bir toplumsal ortamda da devletten böyle bir rol oynamasını beklemek aynı biçimde zordur. Bu durumda, ekseriyetle yozlaşarak olumsuz karşılıklılığa dönüşme ve siyasi alana sızma eğilimleri gösteren enformel, kişisel ilişkiler kaynak dağılımına yol gösterecektir. Öte yandan, özgür bireyler arasındaki gönüllülüğe dayanan karşılıklı dayanışma içinde biçimlenen farklı kültürel faaliyetler arasındaki dinamik etkileşim "cömertliğin", bireysel özgürlükle çatışmayacak yollardan formelleşerek "kurumsallaşması"nda kullanılabilecek ideal malzemeyi oluştururlar. Günümüzün çifte hareketinde karşılıklılık ilişkilerine yüklenebilecek en anlamlı rolün bu olduğuna inanıyorum.

KAYNAKÇA

Aglietta, M. 1979. *A Theory of Economic Regulation*, çev. Davis Macey. Londra: New Left Books.

Altuğ, O. 1994. *Kayıtdışı Ekonomi*, İstanbul: Cem Ofset.

Amit-Talai, V. ve H. Lustiger-Thaler (yayıma hazırlayanlar) 1994. *Urban Lives: Fragmentation and Resistence*, Toronto: McCelland and Stewart Inc.

Amsden, A. 1990. "Third World Industrialization: 'Global Fordism' or A New Model?", *New Left Review*, no.182: s. 5-31.

Biggart, N. Woolsey ve G. Hamilton 1992. "On the Limits of a Firm-based Theory to Explain Business Networks: The Western Bias of Neo-Classical Economics", N. Nohria'nın ve R. G. Eccles'in yayıma hazırladığı *Networks and Organizations: Structure, Form, Action* içinde, Cambridge, M. A.: Harvard Business School Press: s. 471-490.

Boyer, R. 1991. "The Eighties: The Search for Alternatives to Fordism", B. Jessop ve diğerlerinin yayıma hazırladığı *The Politics of Flexibility* içinde, Aldershot: Edward Elgar: s. 106-132.

Csako, A. ve E. Sik 1995. "The Role of Network as a Resource in Economic Transactions in Post-Communism", Mendell ve K. Nielsen'in yayıma hazırladığı *Europe: East and Central* içinde, Montreal: Black Rose Books: s. 224-247.

De Soto, H. 1989. *The Other Path*, New York: Harper and Row.

Dumont, L. 1977. *From Mandeville to Marx: The Genesis and Triumph of Economic Ideology*, Chicago ve Londra: Chicago U. P.

Easton, G. ve L. Araujo 1989. "Network Approach: An Articulation", *Advances in International Marketing*, 3: s. 97-119.

Emirbayer, M. ve J. Goodwin 1994. "Network Analysis, Culture and Problem of Agency", *American Journal of Sociology*, 99: s. 1411-1454.

Gerry, C. 1987. "Developing Economies and the Informal Sector in Historical Perspective, Special Issue on the Informal Economy. *Annals of The American Academy of Political and Social Science*, v. 493: s. 100-119.

Gershuny, J. I. 1979. "The Informal Economy: Its Role in Post-Industrial Society", *Futures: The Journal of Forecasting and Planning*, v. 11: s. 3-15.

Gill, S. 1995. "Theorizing the Interregnum: The Double Movement and Global Politics", B. Hettne'nin yayıma hazırladığı *International Political Economy: Understanding Global Disorder* içinde, Londra: Zed Books, s. 65-99.

Grossman, G. 1977. "The Second Economy in the USSR", *Problems of Communism*, v. 16: s. 25-40.

Harrison, M. L. 1990. "Welfare State Struggles, Consumption and the Politics of Rights", *Capital and Class*, no.42: s. 107-130.

Hart, K. 1973. "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana", *Journal of Modern African Studies*, v. 11: s. 61-89.

Hettne, B. 1990. "The Contemporary Crisis: The Rise of Reciprocity", K. Polanyi-Levitt'in yayıma hazırladığı *The Life and Work of Karl Polanyi*, Montreal: Black Rose Books: s. 208-220.

Hettne, B. 1995. "Introduction: The International Political Economy of Transformation", B. Hettne'nin yayıma hazırladığı *International Political Economy: Understanding Global Disorder*, Londra: Zed Books: s. 1-30.

Light, I. ve S. Karageorgis 1994. "The Ethnic Economy", N. J. Smelser ve R. Swedberg'in yayıma hazırladığı *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton, N. J.: Princeton U. P.: s. 647-671.

Lipietz, A. 1982. "Towards Global Fordism?", *New Left Review*, no.132: s. 33-47.

Lipietz, A. 1987. *Mirages and Miracles, The Crises of Global Fordism*, Londra: Verso.

Lomnitz, L. A. 1988. "Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model", *American Anthropologist*, v. 90: s. 42-55.

Lustiger-Thaler, H. ve D. Salée'nin yayıma hazırladığı (1994) *Artful Practices: The Political Economy of Everyday Life*, Montreal: Black Rose Books.

Lustiger-Thaler, H. ve D. Salée 1994. "Introduction: The Quest for A Politically Effective Language of Everyday Life", H. Lustiger-Thaler ve D. Salée'in yayıma hazırladığı *Artful Practices: The Political Economy of Everday Life* içinde, Montreal: Black Rose Books: ix-xxiv.

Maldonado, C. 1995. "The Informal Sector: Legalization or Laissez-Faire?", *International Journal of Urban and Regional Research*, v. 134: s. 705-727.

Marshall, T. H. 1949/1964. "Citizenship and Social Class", T. H. Marshall'ın *Class, Citizenship and Social Development*'ı içinde, New York: Doubleday and Company, Inc.: s. 65-122.

Mendell, M. 1994. "New Social Partnership: Crisis Management or A New Social Contract?", Amit-Talai V. ve Lustiger-Thaler H.'nın yayıma hazırladığı *Urban Lives: Fragmentation and Resistance*, Toronto: McClelland and Stewart Inc.: s. 71-92.

Mingione, E. 1991. *Fragmented Societies: A Sociology of Economic Life beyond the Market Paradigm*, Oxford: Basil Blackwell.

Piore, M. J. ve C. Sabel 1984. *The Second Industrial Divide*, New York: Basic Books.

Polanyi, K. 1944. *The Great Transformation*, Boston: Beacon Press. (K. Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, Alan yayıncılık, 1986).

Polanyi, K. 1977. H. W. Pearson'ın yayıma hazırladığı *The Livelihood of Man*, New York: Academ Press Inc.

Portes, A. 1994. "The Informal Economy and Its Paradoxes", N. J. Smelser ve R. Swedberg'in yayıma hazırladığı *The Handbook of Economic Sociology* içinde, Princeton, N. J.: Princeton U. P: s. 416-449.

Powell, W. M. ve L. Smith-Doerr 1994. "Networks and Economic Life", N. J. Smelser ve R. Swedberg'in yayıma hazırladığı *The Handbook of Economic Sociology* içinde, Princeton, N. J.: Princeton U. P.: s. 368-401.

Sahlins, M. 1972. *Stone Age Economics*, Chicago: Aldine Publishing Co.

Sik, E. 1994. "From Multicolored to Black and White Economy: The Hungarian Second Economy and the Transformation", *International Journal of Urban and Regional Research*, v. 18: s. 46-70.

Smith, M. E. 1989: "The Informal Economy", Plattner'in yayıma hazırladığı *Economic Anthropology* içinde, Stanford: Stanford U. P.: s. 292-317.

Strange, S. 1996. *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*. Cambridge: Cambridge U. P.

Thompson, E. P. 1971/1991. "The Morel Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", E. P. Thompson'ın *Customs in Common*'ı içinde, Londra: Penguin: s. 185-351.

Dünya Bankası 1997. *World Development Report: The State in a Changing World*, Oxford: Oxford U. P.

Zizec, S. 1997. "Multiculturalism- A New Racism?", *New Left Review*, no.225: s. 28-51.

Ayşe Buğra bu yeni çalışmasında, insanın en temel davranış biçimlerinden biri olan tüketimi, iktisadî, siyasî, sosyal ve kültürel dinamiklerin kesiştiği bir noktada inceliyor. İlk bakışta salt bireysel bir özellikmiş gibi görülen tüketim ilişkileri, ahlâkî ve siyasî boyutlarından soyutlanarak ele alınabilir mi? Buğra bu soruya açık ve inandırıcı biçimde olumsuz yanıt verirken, iktisat bilimindeki tüketim kavramının yetersizliklerine de işaret ediyor. Sosyal davranış biçimlerinin Türkiye'nin sosyo-ekonomik ve politik dinamiklerini yansıtan bir süreç olarak irdelenmesi gerektiğini gösteren yazar, ihtiyaç kavramını, iktisadî ve sosyal politikaların merkezine yerleştiriyor. Bu kavramı bireysel istek ve tercihler alanından ayırarak yeni bir bakış açısı da getiriyor. Buğra, ihtiyaçları karşılama biçimlerini anlamak için devlet ve piyasa ikileminin nasıl yetersiz kaldığını ve piyasa ve devlet dışı ilişkilerin bu konuda nasıl kilit bir rol oynadığını, Cumhuriyet dönemi içinde, çeşitli sektörlerden seçtiği örneklerle gösteriyor. Gerek gecekondu olgusu gerekse bayilik sistemi, insanlar arasındaki karşılıklılık ilişkisinin iktisadî ve siyasî rolünün çarpıcı bir biçimde sergilendiği alanlar. Salt pazar ilişkisi içinde tatmin edilemeyen bireysel ihtiyaçlar başka hangi yollarla karşılanabilir? Anonim olmayan ilişkiler temelinde biçimlenmiş toplulukların, örneğin cemaatlerin, ihtiyaçların karşılanmasında devreye girmeleri ne gibi bireysel ve politik sonuçlar doğurabilir? Ayşe Buğra, -ne denli modern görünümde olursa olsun- Türkiye'de karşılıklılık ilişkisinin, sosyal ve iktisadî faaliyetlerin işleyişindeki önemine işaret ediyor ve bizi bu ilişkiler içindeki bireyin özgürlüğü üzerine de düşünmeye zorluyor.

Ayşe Çağlar